

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Қ. Усмонов, М. Содиқов,
Н. Обломуродов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

I қисм

Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан бакалаврлар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.
Тошкент-2002

63.3
У 759

Қ.Усмонов, М.Содиқов, Н.Обломуродов.
Ўзбекистон тарихи I қисм. Ўқув қўлланма.
Т А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
"УАЖБНТ" маркази, 2002. - 280 бет.

Муаллифлар жамоаси раҳбари ва масъул муҳаррир: т.ф.д., профессор *Қ.Усмонов.*

Тақризчи: т.ф.д., профессор *М.Исҳоқов*

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

© «УАЖБНТ» Маркази, 2002 й.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «УАЖБНТ» Марказининг мулки булиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йул билан қайта нашр этиш тақиқланади.

SamKI 18/1995
KUTUBXONASI

КИРИШ

К.-313 092С

XXI аср бусағасида жонажон Ватанимиз тарихида буюк воқеа — қадимий Ўзбекистоннинг энг янги тарихини бошлаб берган воқеа содир бўлди. 1991 йил 31 август куни бўлган Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида ўзбек халқининг хоҳиш-иродаси билан Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, озод ва суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонун билан мустаҳкамланди.

1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик куни деб белгиланди. Халқимизнинг асрий орзу-умидлари ушалди, муқаддас мақсади рўёбга чиқди, сиёсий мутелик ва асоратдан қутилди. Дунё XX аср харитасида яна бир мустақил, озод, суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги халқимизнинг узоқ йиллар давомида олиб борган оғир ва машаққатли курашининг қонуний натижасидир. Ватанимиз тарихи мустақиллик халқимизга ниҳоятда қимматга тушганидан, бу йўлда катта қурбонлар берилганлигидан гувоҳлик беради. Эндиликда халқимизнинг ўз тақдири ўз қўлида, ўз мамлакатининг мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида астойдил меҳнат қилмоқда.

Миллий истиқлол шарофати билан Ўзбекистон мустақил давлат сифатида халқаро майдонга чиқди, давлатимиз мустақиллигини дунёдаги барча нуфузли давлатлар тан олди, жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, барча катта-ю кичик мамлакатлар доирасида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасида, Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, қадим замонлардан бери Шарқ билан Ғарбни боғлаб келган. Унинг майдони 447,4 минг кв.км.ни ташкил этиб, Ғарбдан Шарқ-

гача 1425 км. га, Шимолдан Жанубгача 930 км. га чўзилган. Республика таркибида 12 вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси, 165 қишлоқ тумани, 120 шаҳар ва 116 шаҳарча, 1421 қишлоқ (овуллар) мавжуд.

Ўзбекистонда 100 дан ортиқ миллатлар ва элатларнинг вакиллари бўлган, 25 миллионга яқин киши яшайди. Аҳолини тўртдан уч қисмига яқини ўзбеклардир. Республика аҳолисининг ярмидан кўпроқ қисми қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Аҳолининг 60 фоизга яқинини болалар, ўсмирлар ва 25 ёшга етмаган йигит-қизлар ташкил этади. Ўзбекистон қадимдан бой табиий ресурсларга, ҳосилдор ерлар, кучли иқтисодий, илмий ва маънавий салоҳиятга эга бўлган мамлакатдир.

Ўзбекистоннинг меҳнатсевар, истеъдодли ва меҳмондўст халқи мамлакатимизнинг чинакам бойлигидир. Бизнинг давлатимиз аҳолининг ўсиш суръатлари ва меҳнат ресурслари юқори бўлган минтақа ҳисобланади. Мамлакатимизнинг катта табиий бойликлари, қудратли саноати ва қишлоқ хўжалиги, кучли илмий ва маънавий салоҳияти Ўзбекистонни ривожланган, гуллаб-яшнаётган давлатга айлантириш гаровидир.

Президент Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ислоҳотлар туфайли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти асослари яратилди, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, эркин бозор муносабатлари шаклланмоқда. Маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди, одамларнинг тафаккури ва ҳаётга муносабати ўзгарди. Аҳоли онгида демократик қадриятлар шаклланиб, унинг фаоллиги ошиб бормоқда, мамлакатимиз келажагига ишончи тобора мустаҳкамланмоқда.

Ўзбекистон фуқаролари, хусусан, ёшлар қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдириш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда «Ўзбекистон тарихи» фанининг ўрни, имкониятлари катта. Шу боисдан Республика Олий ўқув юртларининг бакалавриат босқичида «Ўзбекистон тарихи» фанини ўқитиш асосий фанлар қаторида туради.

Мазкур ўқув қўлланма Олий ўқув юртлари бакалавриат босқичининг барча йўналишлари (тарих йўналиши бундан

мустасно) учун «Ўзбекистон тарихи» фанидан тавсия этилган намунавий ўқув дастури асосида тайёрланди. Қўлланмада Ўзбекистон халқларининг қадимги даври, ўрта асрлар даври, чор Россияси мустамлакачилиги даври тарихи ёритилади.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Ўзбекистон тарихи предмети

Ҳар қайси мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг узоқ ва бетакрор тарихига эга бўлганидек, Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг тарихи ҳам бой ва сермазмундир. Қадим замонлардаёқ Турон, Туркистон деб эътироф этилган она Ватанимиз турли тарихий ёзма ва археологик манбаларга кўра Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Миср, Рим каби қадимий ва буюк мамлакатлар қатори дунёда машҳурдир. Ватанимиз жаҳон тарихининг турли халқлар, цивилизациялар туташган энг қайноқ, шиддатли чорраҳаларидан бири бўлиб, бу заминда маҳаллий аҳолининг форс, ҳинд, хитой, юнон, араб, рус халқлари билан маълум даражада аралашуви содир бўлган, уларнинг маданияти, фани, санъати ва умуман турмуш тарзи бир-биридан баҳра олган, муштараклашган.

Тарихимиз илдизлари неча-неча минг йилларга бориб тақалади. Ўзбекистон халқининг бой ва қадимий давлатчилик тажрибаси бор. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дастлабки мустақил давлат тузилмалари милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларидаёқ пайдо бўлиб, қарийб 3000 йил давомида такомиллашиб борган ва дунё давлатчилиги ривожида энг юксак даражага кўтарилгани жаҳонга маълум.

Ватанимиз тарихи ўзбек халқининг жаҳон тарихи ва маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшганлигидан гувоҳлик беради. Буюк боболаримиз — Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа юзлаб алломаларимиз билан нафақат ўзбеклар, бутун турк дунёси, қолаверса, бутун ер юзи халқлари фахрланмоқдалар.

Аждодларимиз барпо этган Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз каби кўҳна шаҳарлар бугунги кунда жаҳон миқёсидаги зиёратгоҳга айланган. Ўзбекистонга ташриф буюраётган хорижий давлат ва жамоат арбоблари, зиёратчилар бу шаҳарларни, улардаги ажойиб тарихий, миллий меъморчилик мажмуалари ва ёдгорликларни кўриб, уларда мужассамлашган халқ усталарининг истеъдоди ва юксак бадиий маҳоратига қойил қолиб, уларга таҳсинлар ўқимоқдалар, таъзим қилмоқдалар. Муқаддас еримиз орқали ўтган Буюк ипак йўли Осиё ва Европадаги халқлар ва мамлакатларни бир-бирига боғлаб турган, халқаро ҳамкорликка хизмат қилган.

Ана шундай қадимий ва буюк мамлакат тарихини, табаррук заминимизда неча-неча минг йиллар давомида яшаб, курашиб, ижод қилиб келаётган халқимиз ўтмишини «Ўзбекистон тарихи» фани ўргатади.

Тарих — арабча сўз бўлиб, «тадқиқ этиш», «текшириш», «воқеалар ҳақида аниқ ҳикоя қилиш» маъноларини англатади. Тарих инсонлар ҳақидаги, уларнинг узоқ ўтмишдан бизгача етиб келган ҳаётий тажрибаси ҳақидаги фандир.

«Ўзбекистон тарихи» фанининг предмети халқимизнинг энг қадимги замонлардан то ҳозирги кунларгача босиб ўтган узоқ ва мураккаб тарихий йўлини, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётини холисона ўрганишдан, тушунтиришдан иборатдир.

Ўзбекистон тарихи аждодларимизнинг яшаш учун кураш, узлуксиз меҳнат туфайли такомиллашиб бориш ва ҳозирги одамлар даражасига кўтарилиш жараёнини, дини, ёзуви, илм-фани, адабиёт ва санъатини ёритади. Ватанимиз тарихи ўзбекларнинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш жараёнини, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни, давлатларнинг ташкил топиши ва уларнинг ички ва ташқи сиёсатини ўргатади. Ватанимиз тарихи халқимизнинг маълум бир даврларда бошқа давлатларга қарам бўлиб қолганлигини, қарамлик азобининг нақадар аянчли, машаққатли бўлганлигини, аждодларимизнинг ажнабий босқинчиларга қарши мустақиллик ва озодлик учун курашини ва бунда мардлик, жасорат кўрсатган халқ қаҳрамонлари ва давлат арбоблари фаолиятларини кенг режада ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлига кириши, мустақиллик йилларида миллий, ҳуқуқий давлатчилик қурилиши, демократик, фуқаролик жамият қуриш, эркин бозор иқтисодиётини яратиш жабҳаларидаги фаолиятини ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимиз тарихини ҳаққоний тасвирловчи, акс эттирувчи кўзгу, ижтимоий, сиёсий, тарбиявий, маънавий сабоқлар мажмуасидир.

2. Тарихни ўрганишнинг методологик тамойиллари ва манбалари

Тарихий воқеаларни ўрганишда тўғри илмий-назарий, методологик асосларга таянишнинг аҳамияти жуда катта. Советлар ҳукмронлиги даврида тарихий тадқиқотлар, уни ўқитиш ва ўрганиш ишлари марксча-ленинча методологияга бўйсундирилди. Ҳар қандай воқеани ёритишга синфийлик, партиявийлик нуқтаи назарларидан ёндашилди. Мамлакат, бутун бир халқ тарихи иккига — эксплуататор ва эксплуатация қилинувчилар, қулдорлар ва қуллар, феодаллар ва қарам деҳқонлар, буржуазия ва ёлланма ишчилар, бойлар ва камбағаллар, мулкдорлар ва йўқсиллар тарихига бўлинди. Бойлар ва мулкдорлар, улар орасидан чиққан беклар, амирлар, хонлар, давлат арбоблари қораланди, номлари бадном қилинди. Тарихий воқеа ва ҳодисалар камбағалларни ва йўқсилларни ҳимоя қилгани тарзда, уларнинг манфаатига бўйсундирилган ҳолда ёритилди.

Дин, диний қадриятлар қораланди, инсонларнинг эътиқодлари оёқ ости қилинди, руҳонийлар қувғин қилинди. Буюк олимлар, алломалар, маърифатпарвар шоиру-уламолар, ёзувчилар иккига —материалистлар ва идеалистларга бўлинди. Динга эътиқод қилганлар идеалистлар деб аталди, уларнинг ижодий фаолиятини ўрганиш чегараланди, асарлари халқдан яширилди, йўқотиб юборилди. Оқибатда кўпгина тарихий воқеалар сохталаштирилди, маънавий меросимиз, миллий қадриятларимиз камситилди. Ёш авлодга уларни хурофат, эскилик сарқитлари деб ўргатилди. Тарих фақат жангу жадал урушлардан иборатдек қилиб кўрсатилди.

Халқимиз тарихининг бу қадар сохталаштирилишига фақат марксистик методологиянинг яроқсизлиги айбдор дейиш кифоя қилмайди, албатта. Бу борада мамлакатда ҳукмрон

бўлган тоталитар тузумнинг салбий роли катта бўлди. Тарих фани тоталитар тузум ташвиқотчисига, ҳимоячисига, коммунистик мафкура хизматкорига айлантирилган эди.

Инсоният тарихини, тарихий воқеа, ҳодисаларни тўғри ёритиш ва ўрганиш учун бир қатор муҳим назарий-методологик тамойилларга таянмоқ зарур.

Диалектик усул ана шундай тамойиллардан биридир. Инсоният ҳаёти, жамият тараққиёти диалектик жараёндир. Диалектика олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда, зиддиятли тараққиётда бўлади деб таълим беради. Диалектика жуда узоқ тарихга эга, унинг билиш назарияси сифатида шаклланиши ва ривожланишида Гераклит, Аристотел, Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Спиноза, Гегел, Герцен ва бошқа олим ва маърифатпарварларнинг хизмати каттадир. Улар моддий ва маънавий дунёни узвий боғлиқ жараён шаклида, яъни уларни узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб, тараққий қилиб турадиган ҳолда, тараққиётни ички боғланишда олиб ўрганиш қоидаларини яратдилар.

Диалектик методология ҳар қандай мамлакат тарихини, шу жумладан, Ўзбекистон тарихини, ўзбек халқи тарихини жаҳон халқлари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо этади. Негаки, ҳар бир халқ тарихида миллийлик, ўзига хос бетакрорлик хусусиятлари билан бирга жаҳон тарихи, бутун инсоният тараққиёти билан умумий боғланишдадир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон тарихи аввало Марказий Осиё мамлакатлари тарихи билан, қолаверса, бутун жаҳон халқлари тарихи билан чамбарчас боғланган. Қадим замонлардан буён Ватанимиз Марказий Осиё минтақасидаги кўпгина давлатлар билан ягона иқтисодий ва маданий маконда бўлиб келган. Бу катта ҳудудда яшовчи уруғ, қабила, қавм, элатлар этник жиҳатдан доимо ўзаро таъсирда ва алоқада бўлганлар, қўшилиш жараёнини бошидан кечирганлар. Уларни ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаёти бир-бирлари билан узвий боғлиқ ўтган. Шу сабабдан Ўзбекистон тарихини қўшни мамлакатлар тарихи билан боғлиқ ҳолда, бир халқни иккинчи бир халққа қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш тақозо этилади. Қозоқ, қиргиз, қорақалпоқ, туркман, тожик, форс, афғон, ҳинд, араб ва бошқа халқлар, мамлакатлар тарихи-

ни қанчалик яхши билсак, Ўзбекистон халқлари тарихини ҳам шунчалик чуқур, ҳар томонлама ўрганишга имкон яратади, кўмаклашади.

Тарихий воқеа, ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва ёритишда уларга холисона, ҳаққоний, илмий ёндашув муҳим методологик тамойиллардир.

Холислик қоидаси тарихий воқеа, ҳодисаларни ўрганаётганда улар билан боғлиқ бўлган барча фактларнинг ҳеч бир истисносиз бутун мажмуини бирга олиб текширишни, аниқ, ҳаққоний далилларга асосланишни талаб қилади. Тарихий ҳодисаларни бир бутун ҳолда, ўзаро алоқада ва муносабатда деб ўрганиш даркор.

Мустақиллик тарихни холисона ёритиш имкониятини яратди. «Ўзбек олимларининг куч ғайратлари билан, — деб ёзади И.А.Каримов, — тарихимизнинг кўпдан кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, Темурийлар даври, XIX аср охири, XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди. Шуни эсда тутиш муҳимки, ўтмишимизни «оқлаш» вазифаси умуман олганда бажариб бўлинди, ҳозир эса асосий вазифа, тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан холисона ва ҳалол амалга оширишдан иборатдир»[1].

Тарихни ўрганишда тарихийлик принципи муҳим аҳамиятга эга. Тарихийлик қоидаси воқеа, ҳодисаларни ўз даврининг аниқ тарихий шароитидан, ўша давр муҳитидан, тарихий ривожланиш жараёнидан келиб чиққан ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ҳар бир воқеа, ҳодисани бошқа воқеалар, ҳодисалар билан боғлаб ўрганганда гина мазкур воқеа ҳодисанинг умумий тарихий жараёндаги ўрнини тўғри аниқлаш, белгилаш мумкин бўлади. Ҳар бир воқеа, ҳодисага умумий тарихий жараённинг бир қисми, бўлаги деб қарамоқ зарур.

Ҳар бир ҳолиса, жараён қандай тарихий муҳитда, нима учун айнан шу пайтда, шу шаклда содир бўлганлигини, бу ҳодиса ўз тараққиётида қандай асосий босқичларни босиб ўтганлигини, кейинчалик у қандай бўлиб қолганлигини билиш тарихийлик қоидасининг талабидир. Масалан, бизнинг давлат фаолиятига тарихийлик нуқтаи назаридан ту-

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 141-бет.

риб баҳо бермоқчи бўлсак, у, биринчидан, качон, қандай тарихий шароитда пайдо бўлди, иккинчидан, у ўз тараққиётида қандай босқичларни босиб ўтди, учинчидан, унинг тарихий ўрни, мавқеи қандай, деган саволларга аниқ жавоб бериш зарур бўлади.

Тарихийлик тамойили халқнинг ўтмишини ягона табиий-тарихий жараён деб, ўтмиш ҳозирги замонни тайёрлайди, ҳозирги замон эса келажакни яратади деб қарайди. Инсоният ана шундай умумий йўлдан бораётган экан, истиқболда порлоқ ҳаёт, фаровон турмуш қурмоқчи бўлган авлод тарих фани орқали ўтмишни яхши билмоғи лозим. Ўтмишни, аждодларимиз тарихини қанчалик яхши билсак, англаб етсак, ҳозирги замонни шунчалик мукаммал тушунамиз, келажакни тўғри тасаввур этамиз.

Инсоният тараққиётининг маълум босқичида хусусий мулкчилик келиб чиқади ва уруғчилик тузуми емирилиб, уруғ жамоалари турли ижтимоий табақаларга бўлинади, шу даврдан эътиборан тарихий воқеа ва ҳодисалар ана шу табақаларнинг манфаати билан боғлиқ ҳолда кечадиган, ҳар бир ижтимоий табақа ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қиладиган, айрим ҳолларда уларнинг сиёсий, иқтисодий манфаати бир-бири билан тўқнашадиган, ғалаёнлар, қўзғолонлар кўтариладиган бўлиб қолди. Бундай вазиятда содир бўлган воқеаларни, тарихий жараённи ўрганишда ижтимоий ёндашув тамойилига риоя этиш зарур бўлади. Ижтимоий ёндашув тамойили тарихий жараёнларни аҳоли барча табақаларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Воқеаларни алоҳида бир ижтимоий табақа — камбағаллар, йўқсиллар ёки мулкдор бойлар манфаати нуқтаи назаридан туриб таҳлил этиш, ёритиш бир томонлама ёндашув бўлиб, бу тарихни сохталаштиради, тўғри хулосаларга олиб келмайди.

Шоҳлар, амирлар, беклар фаолиятини ёритишга цивилизацион нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Уларни бой табақалардан чиққан, мулкдор бўлгани учунгина қоралаш, бадном қилиш адолатдан бўлмайди. Мамлакат юртбошисиз, бошлиқсиз, давлат идора органларисиз, бошқарувчиларсиз, амалдорларсиз бўлмаслигини исбот этишнинг ҳожати бўлмаса керак. Шундай экан, барча давлат арбобларини

ёппасига қоралаш ҳам тўғри эмас. Жонажон Ватанимиз кўҳна тарихи ҳам улар орасида халқпарвар, маърифатпарвар, адолат билан сиёсат юритган машҳур юртбошилар, арбоблар бўлганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Ижтимоий ёндашув тамойили давлат арбобларининг, сиёсий кучлар, партиялар, турли уюшмалар, улар йўлбошчиларининг тарихий тараққиёт даражасига кўрсатган ижобий ёки салбий таъсирини, жамиятнинг у ёки бу йўлдан ривожланишидаги ролини билиб олишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Жаҳон халқлари тарихи, жумладан, мамлакатимиз тарихи гувоҳлик берадики, давлатлар ўртасида, ҳукмдорлар ўртасида сиёсий, иқтисодий манфаатлар, стратегик мақсадлар йўлида тез-тез қирғинбарот урушлар бўлиб турган, бири иккинчисини босиб олган, мағлуб мамлакатни талон-тарож қилган, иқтисодий имкониятларини зўровонлик билан ўзлаштирган. Бундай жараёнларни сиёсий мезонлар нуқтаи назаридан туриб ҳам баҳолаш зарур бўлади.

Мамлакатимиз тарихини ўрганишда Ватан манфаати, миллий қадриятлар, халқ анъаналари ва урф-одатлари, дин, ислом дини тарихи, одамларнинг диний эътиқодлари, диний таълимотлар ва уларнинг асосчилари фаолиятини таҳлил қилишга, ёритишга цивилизацион муносабатда бўлиб, уларни ҳурматлаш, эъзозлаш нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Ҳаёт — халқнинг неча минг йиллар давомида яратган миллий маданиятини, ахлоқ мезонларини иккига — эксплуататорлар маданияти ва ахлоқи ҳамда эксплуатация қилинувчилар маданияти ва ахлоқига бўлиш, биринчисини қоралашдан иборат ленинча йўриқноманинг нақадар зарарли эканлигини кўрсатди. Миллий маданиятга, маънавий меросга бундай ёндашув маънавий қашшоқланишга, миллий қадриятларнинг, урф-одатларнинг оёқ ости қилинишига, кўпгина олимлар, маърифатпарварлар, руҳонийларнинг бадном қилинишига олиб келганлигини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Тарихни ўрганишда юқорида қайд этилган методологик тамойиллар билан бир қаторда фактларни таққослаш, мантиқий-қиёсий хулосалар чиқариш, фалсафий тафаккур, даврлаштириш, социологик тадқиқотлар ўтказиш, статистик, математик ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланиш зарур.

Ватанимиз тарихини тадқиқ этиш, ўрганишда уни тўғри даврлаштиришнинг аҳамияти каттадир. Советлар ҳукмронлиги даврида собиқ СССР таркибидаги юздан ортиқ халқлар тарихи, жумладан, бизнинг Ватанимиз тарихи синфий кураш, инқилобий ҳаракатларга асосланган марксистик формацион ғояга бўйсундирилган ҳолда даврлаштирилди. Барча халқлар тарихи беш даврга: ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик тузуми, феодализм, капитализм, социализмга ва коммунизмга бўлинди. Бундай даврлаштиришнинг мақсади жамият тараққиёти инсониятни албатта коммунизмга олиб боради, деган «ғояни» илгари суриш ва оқлашдан иборат эди. Бу ғоянинг қанчалик тўғрилигини XX асрда кўпгина халқлар тақдирида синаб кўрилди, пировард натижада фожиали оқибатларга олиб келди. Ҳаммани тенглаштириш ғояси амалда мулкдорлар, бадавлат табақаларни камбағаллар, йўқсиллар даражасига туширди, жамиятда оммавий лоқайдлик, дангасалик, боқимандалик кайфиятини келтириб чиқарди. Шу боис инсоният XX аср охирларига келиб бу ғояни ўз елкасидан улоқтириб ташлади, бугун дунёда «синфий қадриятлар»дан миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги эътироф этилди.

Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг бой, бетакрор тарихи бўлиб, унинг ўзига хос тарихий тараққиёт даврлари бор. Уни қуйидаги йирик даврларга бўлиш мумкин:

1. Ибтидоий жамият. Қадимги давр.
2. Ўрта асрлар даври.
3. Чор Россияси мустамлакачилиги даври.
4. Советлар истибдоди даври.
5. Миллий истиқлол даври.

Бу даврларнинг ҳар бири яна ўзига хос, кичик даврларга бўлинадики, уни мазкур қўлланманинг мазмуни ва мундарижасидан яққол кўриш мумкин.

Ҳаққоний, холис тарихий билимга эга бўлиш осон эмас. Негаки, биз ўрганаётган тарихий воқеаларни, жараёнларни бевосита кузата олмаймиз, улар биздан анча илгари бўлиб ўтган, уларни қайтариб бўлмайди. Бундан илгари бўлиб ўтган тарихий воқеаларни билиб бўлмайди, деган хулоса чиқмайди, албатта.

Тарихий воқеалар, халқлар ҳаёти ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди, улардан тарихий манбалар гувоҳ бўлиб

қолади. Тарихий манбалар иккига — моддий ва ёзма манбаларга бўлинади.

Қадимги одамлардан бизгача етиб келган меҳнат қуроллари, идиш-товоқлар, танга пуллар, ҳарбий қурол-яроқлар, уй-жойлар, қалъалар, шаҳарлар, қабрлар, расмлар ва бошқа нарсалар моддий тарихий манбалар деб аталади. Ватанимиз ҳудудида олиб борилган археологик изланишлар натижасида топилган моддий топилмалар, уларнинг таҳлилий хулосалари[1] одамлар ҳаётини билишга имконият яратади.

Қадимги даврлардаёқ одамлар ўз фикрларини ёзма баён этиш учун ёзув белгилари ихтиро қилганлар. Саводхон кишилар ўзлари яшаб турган ёки бориб кўрган мамлакатлари ҳақида, кўрган-кечирганларини дарахтларнинг пўстлогига, тошга, терига, кейинчалик қоғозга ёзиб қолдирганлар. Халқларнинг ҳаёти, юз берган воқеа ва ҳодисалар ҳақида ёзилган китоблар мавжуд. Ер ва қимматбаҳо нарсаларни инъом қилиш, мерос қолдириш, сотиб олиш ҳужжатлар билан расмийлаштирилган. Подшоҳ ва ҳокимларнинг ёзма шаклдаги қонунлари ва фармонлари сақланиб қолган. Булар ёзма манбалар дейилади.

Аждодларимизнинг милоддан аввалги VII-VIII асрлардаги ҳаётини ўрганишда «Авесто» китоби қимматли ёзма манба ҳисобланади. Мазкур нодир китобда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, дастлабки давлат тузулмаларининг шаклланиш жараёнлари ўз ифодасини топган.

Ватанимиз тарихига доир маълумотлар юнон ва рим манбаларида, чунончи, Геродотнинг «История» (М.1972), Ксенофонтнинг «Греческая история» (М.1935), Полибийнинг «Всеобщая история» (М.1980-1989), Аррианнинг «Поход Александра» (М., Л., 1962), Страбоннинг «География в 17 книгах» (М., 1964); Курций Руфнинг «История Александра Македонского» (М., 1963) ва бошқаларнинг асарларида ҳам

---

[1] Ғуломов Я. «Хоразмнинг суғорилиш тарихи». Т., 1957; Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб». Т., 1964; Вайнберг Б.И. «Монеты древнего Хорезма». М., 1977; Массон В.М. «К вопросу об общественном строе Средней Азии//История, археология и этнография Средней Азии». М., 1968; Ртвеладзе Э.В. «Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана». Л., 1976 ва бошқалар.

учрайди. Антик муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларни тўпловчи И.В.Пянковнинг «Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия» (Душанбе, 1975), Н.Г.Горбунованинг «Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии» (Л., 1976) каби китоблар ҳам Ватанимиз тарихини ўрганишда ёрдам беради.

Хитой ёзма манбаларидан «Тарихий гувоҳликлар» (мил.ав.I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (милодий I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (милодий V аср), «Вей хонадони тарихи» (милодий VI аср), «Шимолий подшоҳликлар (Бейши) тарихи» (милодий VII аср) ва бошқаларда Туркистон тарихи ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, арман, византиялик муаллифларнинг асарларида ҳам Ватанимиз тарихи ҳақида маълумотлар учрайди.

Ватанимиз тарихини ўрганишда туркий, форс, араб манбаларининг аҳамияти катта. Қадимги турк ёзуви тўғрисида С.Е.Маловнинг «Памятники древне-тюркский письменности» (М., 1951) ва «Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы» (М., Л., 1951), А.Саъдуллаевнинг «Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда» (Т., 1996) асарларида, Насимхон Раҳмоннинг «Турк хоқоилиги» (Т., 1993) китобида қимматли маълумотлар бор. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Абулғозийнинг «Шажарайи турк» (Т., 1992), Л.Н.Гумилевнинг «Древние тюрки» (М., 1960), А.Ю.Якубовскийнинг «К вопросу об этногенези узбекского народа» (Т., 1941), И.Жабборовнинг «Ўзбек халқи этнографияси» (Т., 1994) асарларидан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек халқининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётини ўрганишда Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» (Т., 1993), Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (Т., 1968), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (Т., 1960), М.Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк. Уч жилдлик» (Т., 1960-1963), Абу Тоҳирхожанинг «Самария» (Т., 1991), Наршаҳийнинг «Бухоро тарихи» (Т., 1991), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома ёки сияр ул-мулук» (Т., 1997), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (Т., 1991),

Мирзо Улуғбекнинг «Турт улус тарихи» (Т., 1994) ва бошқа нодир китоблар муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда ўз даврида ҳокимият тепасида турган сулолалар тарихини ёритишга бағишланган бир қатор китоблар – Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ас Султон Жалолиддин Мангбурни» (Т., 1999), Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» (Т., 1996), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (Т., 1997), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи. Икки жилдлик» (Т., 1992), Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома» (Т., 1999), Мулла Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» (Т., 1989), Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» (Т., 1991) ва бошқалар қимматли манба сифатида диққатга сазовордир.

Бизгача етиб келган бундай моддий ва ёзма манбалар Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти, Шарқ қўлёзмалар фонди дунёдаги энг йирик қўлёзмалар хазиналаридан бири ҳисобланади. Бу ерда 40 мингдан зиёд қўлёзма нусхалари, 30 мингдан ортиқ тошбосма китоблар ва 10 мингдан ортиқ Шарқ тилларида ёзилган ҳужжатлар мавжуд. Шунингдек, Ватанимиз тарихига оид муҳим қўлёзма ҳужжатлар, нодир китоблар, қимматли маълумотлар хорижий мамлакатлардаги илм масканлари, кутубхоналарда сақланмоқда. Ана шу қўлёзма ҳужжатлар ва китобларнинг ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниши ва нашр этилиши Ватанимиз тарихини янада тўлароқ, холисона ёритилишига, тарихимиз саҳифаларидаги «оқ» ва «қора» доғларнинг барҳам топишига кумаклашади.

Ўзбекистон тарихига доир тарихий манбалар ҳақида маълумотлар Б.Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» (Т., 1991), Т.Саидқуловнинг «Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Т., 1993) номли китобларда ҳам тўлароқ берилган, ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарур.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда стакчи замонавий тарихчи олимларимиз томонидан яратилган тарихий асарлар, дарслик ва ўқув қўлланмалар муҳим ўринга эга. Улардан энг муҳимларининг номлари, муаллифлари ҳақидаги маълумотлар мазкур ўқув қўлланмасининг охирида, фойдала-

нилган адабиётлар рўйхати бўлимида берилган бўлиб, уларни ўқиш, ўрганиш талабаларга тавсия этилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари, фармон ва фармойишлари, мустақиллик даврида қабул қилинган қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар муҳим назарий методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Аждодларимиз ҳаётини, турмуш тарзини ўрганишда археология (қадимшунослик), этнография (халқларни тасвирлаш), антропология (одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси) ва бошқа фанлар кўмаклашади.

Тарихимиз тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Темурийлар тарихи давлат музейи, ўлкани ўрганиш ва бошқа музейлар, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қарши, Урганч, Тошкент ва бошқа шаҳарлар, улардаги тарихий ёдгорликлар билан яқиндан танишиш зарур.

Аждодларимиз қолдирган моддий ва маънавий ёдгорликлар билан танишар эканмиз, уларда халқнинг меҳнати, фикр-ўйлари, орзу-умидлари, ҳис-туйғулари мужассамлашганини қалбан ҳис этамиз, англаб етамиз. Ана шунда бу тарихий ёдгорликларнинг чиройли кўринишидан ҳузурланибгина қолмасдан, аждодларимизга, халқимизга, миллатимизга нисбатан меҳр-муҳаббатимиз ортади, Ватанимиз билан ҳақли равишда фахрланамиз.

3. Баркамол авлодни шакллантиришда Ватан тарихининг аҳамияти

Ўзбекистон тарихи ёшларга халқимизнинг ўтмиши, тарихи ҳақида билим бериш билан чегараланиб қолмайди, у ёшларни ватанпарвар, маънавий жиҳатдан комил фуқаро этиб шакллантиради. Президент Ислом Каримов таъкидлаганларидек, юртимиз тарихи «Ҳар бир фуқарони, жумладан, ёшларимизни бой маданий меросимизни қадрлашга, уни кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга, юрак-юракдан ифтихор қилишга ўргатади. Ўзимизнинг бой ўтмиш меросимиздан мадад ва ибрат олишга имкон беради. Одамлар қалбида эзгулик туйғуларини уйғотиб, бугунги авлод кимлар-

SamKI 481935
KUTUBXONASI

нинг авлоди, кимларнинг зоти ва ворислари эканини англашга ундайди»[1].

Давлат мустақиллигини ўз қўлига олган озод, ҳур Ўзбекистонда Ватан, истиқлол тақдири бугунги бахтли авлодлар қўлида. Мустақилликни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаш, мамлакатимизни кейинги авлодларга янада қудратли, обод, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳолда етказиш замонамизнинг долзарб вазифасига, талабига айланди. Бу масъулиятли, айни пайтда шарафли вазифанинг қай даражада адо этилиши бугунги авлодларга, хусусан ёшларга, уларнинг маънавий баркамоллигига боғлиқ. «Бирон бир жамият, — деб таъкидлайди юртбошимиз Ислом Каримов, — маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»[2].

Ҳар қандай жамият тараққиётининг асосий кучи маънавият ва маърифатдадир. Маънавий баркамолликни тарбиялашда Ватан тарихи муҳим омилдир. «Маънавият, — деб ёзади Ислом Каримов, — ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади»[3], «...туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак... Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон»[4].

Инсонда тарихий хотира ўз Ватани тарихини, ўз халқи, аждодлари тарихини билиш орқали шаклланади. Яқин ўтмишда мустамлакачилар, тоталитар тузум мутасаддилари кўпгина халқларни, жумладан, ўзбек халқини ўз тарихидан жудо қилиш, уларни ўз ўтмишига лоқайдлик билан қарайдиган, насл-насабини эслолмайдиган манқуртларга

---

[1] Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. Т., «Ўзбекистон», 1998, 371-бет.

[2] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 137-бет.

[3] Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 71-бет.

[4] Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 8-9-бетлар.

айлантириш сиёсатини юритди, амалиётда эса халқимиз ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилди, унинг бир неча минг йиллик бой тарихи сохталаштирилди, уни ёшларга ўқитиш ва ўргатишга изн берилмади.

Мустақиллик шарофати билан Ватанимиз тарихи ўз ўрнини топди, барча ўқув масканларида талаба-ўқувчиларга Ватан тарихини ўқитиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди, Ватан тарихини ўқитиш йўлга қўйилди. Ватанимиз тарихи миллатнинг, ёшларнинг ҳақиқий тарбиячисига айланмоқда. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг «Тарихий хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», «Тарих — халқ маънавиятининг асосидир», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», «Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»[1] деган методологик аҳамиятга молик сўзлари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Тарих талаба-ўқувчиларда олам ягона ва яхлит, Ўзбекистон унинг ажралмас бир қисми, оламда содир бўладиган воқеа, ҳодисалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда эканлиги тўғрисида тўғри тасаввур, тушунчаларни шакллантиради.

Ўз ўтмишини, аждодлари тарихини яхши билган инсоннинг иродаси кучли бўлади, уни ҳар хил ақидалар гирдобига тушишдан сақлайди. Ўтмишни билган, тарих сабоқларини англаб етган инсон ҳозирги замонни яхши тушунади, келажакни тўғри тасаввур этади. Мухтасар айтганда, Ватан тарихи талаба-ўқувчиларда халқнинг ўтмиши, ҳозирги замони ва келажаги ягона тарихий жараён деган тушунчани шакллантиради. Бу ўз навбатида ёшларни тарихий жараёнларнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолишдан сақлайди, уларни олға интилишга, тараққиётга кўмаклашишга ундайди.

Ўзбекистон тарихи талаба-ўқувчиларга бугунги кунда мамлакатимизда амалга ошираётган демократик ислоҳотларнинг моҳияти ва натижаларини, миллий, ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиш, демократик, фуқаролик жамият қуриш, ижти-

[1] Қаранг. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 71-бет; Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 10,21-бетлар.

моий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнларини ўргатади. Бу ўз навбатида ёшларда илмий дунёқарашни, сиёсий маданиятни тарбиялайди, жамиятда ўз ўрнини тўғри белгилашга кўмаклашади.

Халқимизнинг буюклиги, кучи унинг бой маънавий меросга эга эканлиги билан белгиланади. Халқимизнинг маънавий пойдевори жуда қадимий ва мустаҳкам. Аждодларимиз етиштириб берган ўнлаб, юзлаб жаҳонга машҳур олиму-уламолар, меъмору-бинокорлар, наққошлар, заргарлар, ҳунармандлар, давлат арбоблари, халқ қаҳрамонлари ҳаёти, дунёда биринчилар қаторида бунёд этилган илм ва таълим масканлари фаолияти талаба-ўқувчилар учун катта ибрат мактаби, тарих сабоғидир. Келажак учун интилаётган ёшлар учун бу бой маънавий мерос мустаҳкам таянчдир. Унинг заминида тинимсиз ва машаққатли меҳнат, ҳар қандай тўсиқларни енгиш, илмга ва зиёга интилиш каби ҳислатлар ётади. Бундай ҳислатлар Ватан тарихини ўқитиш орқали ёшларга сингдирилади.

Ватан тарихи халқимизнинг асрлар давомида кўпгина халқ, элатлар билан аҳл, ҳамжиҳат бўлиб яшаганлигидан, юртимизда турли диний эътиқодлар эркинлиги ва иноқлиги бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бу мустақил Ўзбекистонда яшовчи турли динларга эътиқод қилувчи 120 дан ортиқ миллат ва элатлар ўртасида тинчлик, миллий тотувлик, бирodарликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихий сабоқдир.

Келажаги буюк давлат қураётган бугунги авлодлар учун ўзбек давлатчилиги тарихи, минг йиллар давомида шаклланиб, такомиллашиб келган сиёсий-ҳуқуқий институтлар, қонун-қоидалар тажрибаси Ўзбекистоннинг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуришда мустаҳкам таянч ва мададкордир.

Тарихий хотира, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни эгаллаш талаба-ўқувчиларда ҳалоллик, одиллик, ростгўйлик, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик, илмга интилиш каби инсоний фазилатларни шакллантиришга кўмаклашади.

Ватан тарихи ёшларда жамиятда эртароқ мустақил фаолият юритиш, ўз қобилиятини тўлароқ очиш ва ҳаётга татбиқ этиш сифатларини шакллантиради, Ватан, халқ тақдири учун масъулиятни ўз зиммасига олиш каби юксак маънавий бурчни тарбиялайди, миллий ғоя билан қуроллантиради.

Шу боисдан Ватан тарихини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга молик вазифадир. Мамлакатимизда мустақиллик шарофати туфайли боғчалардан тортиб Олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишга давлат даражасига кўтарилган вазифа сифатида катта эътибор берилмоқда, ғамхўрлик қилинмоқда. «Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда»[1].

Синов саволлари

1. Тарих сўзи қандай маънони билдиради?
2. Ўзбекистон тарихи фани нимани ўрганади?
3. Тарихни ўрганишда қандай услубий тамойилларга таяниш лозим?
4. Тарихийлик тамойилни қандай тушунасиз?
5. Тарихни ўрганишда холислик, илмийлик тамойилининг талаблари нималардан иборат?
6. Ўзбекистон тарихини қандай йирик даврларга бўлиш мумкин?
7. Тарихни ўрганишда моддий манбалар қандай аҳамиятга эга?
8. Ватанимиз тарихига доир қадимги ёзма манбалардан қайсиларини биласиз?
9. Миллий ғоя ва мафкурани одамларга сингдиришда Ватан тарихининг ўрни ва аҳамияти қандай?
10. Президент Ислом Каримовнинг қайси асарларида Ватан тарихини холисона ёритиш ва ўрганишнинг аҳамияти кўрсатилган?

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-бет.

ИБТИДОИЙ ЖАМИЯТ. ҚАДИМГИ ДАВР

I Боб. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ

1. Ватанимиз қадимдан одамзод яшаб келаётган ўлка. Ибтидоий жамият, унинг даврлари

Инсоният қадим-қадимдан ўз даврига хос турмуш тарзига, моддий ва маънавий маданиятга, яъни маълум даражадаги цивилизацияга эга бўлган. Даврлар ўтиши билан инсоният цивилизацияси даражаси ҳам ўсиб, ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараён одамларнинг меҳнат қилиш усули, қанчалик даражада моддий ва маънавий бойликларни яратиш ва кўпайтириб бориши билан боғлиқ кечган.

У ёки бу цивилизация ҳақида сўз борганда инсониятнинг тинимсиз меҳнат, маънавият ва маърифатга интилиши туфайли доимо ўсиб, такомиллашиб бориши назарда тутилади. Масалан, антик цивилизация, Шарқ цивилизацияси, Ғарб цивилизацияси, Ислом цивилизацияси, ҳозирги замон цивилизацияси каби тушунчаларда инсонларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, маънавий қиёфаси, ахлоқи, билим савияси, меҳнат қуроллари ва ҳоказо жиҳатлари мужассамлашган бўлади.

Ҳар бир минтақада цивилизация даврий нуқтаи назардан эртароқ ёки кечроқ, ўзига хос шаклда шаклланиб, ривожланиб борган. Тарихий илмий тадқиқотлар бизнинг Ватанимиз — Ўзбекистон инсоният цивилизациясининг қадимги ўчоқларидан бири эканлигидан далолат бермоқда.

XX асрнинг 20-йилларида археолог олим В.Л.Вяткин бошлиқ гуруҳ Самарқанд, Хоразм ва Термизда, М.Е.Массон бошлиқ археологлар гуруҳи Оҳангарон водийсида, А.А.Потапов Фарғона водийсида қидирув ва қазиш ишлари олиб бордилар. 30-йилларда Ўзбекистон, Москва ва Ленинград олимлари ҳамкорлигида бир неча археологик экспедициялар ташкил этилди. Зарафшон экспедициясига А.Ю.Якубовский, Термиз экспедициясига М.Е.Массон, Хоразм экспедиция-

сига С.П.Толстов раҳбарлик қилди. Булар томонидан нафақат Ўзбекистон, бутун Марказий Осиёнинг қадимги тарихи, аждодларимизнинг ибтидоий жамоа тузуми, турмуш тарзига оид қатор қимматли асарлар яратилган. Булар орасида В.М.Массоннинг «Страна тысячи городов» — М., «Наука», 1966, А.П.Окладниковнинг «Палеолит и мезолит Средней Азии / Средняя Азия в эпоху камня и бронзы» — М. — Л., 1966, С.П.Толстовнинг «Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования» — М., 1948, В.А.Шишкиннинг «Афрасиаб — сокровищница древней культуры» — Т., «Фан, 1966, «Архетектурные памятники Бухары» — Т., 1936 ва бошқа асарлар бор.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Марказий Осиё халқлари қадимги тарихини ўрганиш мақсадида йирик археологик экспедиция гуруҳлари ташкил этилди. С.П. Толстов бошлиқ Хоразм археологик-этнографик экспедицияси, А.Н. Бернштам бошлиқ Помир-Олой ва Помир-Фарғона экспедицияси, Я.Ғ. Ғуломов ва В.А. Шишкинлар бошлиқ Зарафшон археологик экспедицияси тадқиқот ишлари олиб борди. Мазкур экспедицияда қатнашган тадқиқотчилар муҳим асарлар яратдилар. С.П. Толстовнинг «По следам древнехарезмской цивилизации» — М. — Л., 1948, А.Н.Бернштамнинг «Древняя Фергана /Научно-популярный очерк/» — Т., 1951, Я.Ғ. Ғуломовнинг «Ўзбекистонда археология фанининг ривожи» — Т., 1956, «Қадимги маданиятимиз изларидан» — Т., 1960 ва «Хоразмнинг суғориш тарихи» — Т., 1957 ана шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда республикамизнинг таниқли археолог олимлари: А.Асқаров, Ў.Исломов, А.Р.Муҳаммаджонов ва бошқалар етакчилигидаги тадқиқотчилар Ўзбекистон қадимги тарихининг палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза даврларини ўргандилар. Тадқиқот ишлари Ватанимизнинг барча воҳаларида — Зарафшон, Сурхондарё бўйларида, Хоразм ва Фарғона водийсида, шунингдек, чўл ва дашт ўлкаларида ҳам кенг олиб борилди. Улар томонидан қатор илмий, оммабоп асарлар, ўқув қўлланмалари яратилди. Булар орасида А.Асқаровнинг «Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар» — Т., Фан, 1973, «Сополлитепа» — Т., 1973, «Древнеземледельческая культура эпоха

бронзы Юга Узбекистана» — Т., 1977; У.Исломовнинг «Пещера Мачай», — Т.,1975, «Обиширская культура» — Т., 1980; А.Р. Муҳаммаджоновнинг «Қадимги Бухоро» — Т., 1991; Ж.Кабиров ва А.Саъдуллаевларнинг «Ўрта Осиё археологияси» — Т., 1990 каби асарлар алоҳида ўрин тутади.

Мазкур асарларни, шунингдек, Ватанимизнинг қадимги даври тарихига оид бошқа асарларни ўрганиш орқали Ўзбекистон одамзод илк бор пайдо бўлган ўлка эканлигини англаш, аждодларимизнинг қадимги ҳаёти, турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти ҳақида зарур билимга эга бўлиш мумкин.

Жамиятшунос ва табиатшунос олимлар ер шарида ҳаётнинг пайдо бўлиши, одамларнинг вужудга келиши, муаммолари устида узоқ йиллардан бери тадқиқот ишлари билан шуғулланиб келмоқдалар. Бу ҳақда диний ва дунёвий таълимотлар, ривоятлар мавжуд.

Христиан дини одамзод худо томонидан бундан 7 минг йил бурун қизил лойдан яратилди, дастлабки одамларни Адам ва Ева, деб таърифлайди. Ислом дини одамнинг Оллоҳ томонидан тупроқдан яратилиб, унга жон киритилгани, дастлабки одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаво бўлганлиги ҳақида, уларнинг яратилиши Оллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз унгагина аён деган ғояни илгари суради.

Юнон олими Арасту одамнинг пайдо бўлишини ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёни билан боғлаб тушунтиради, одамзод оддийдан мураккабга, ҳайвонот оламидан одамзод дунёсига ўсиб чиқди, деб таъкидлайди. Жеймс Манбоддо одам олий турдаги маймунсимон одамдан вужудга келган, деган ғояни илгари суради.

Инглиз олими Чарлз Дарвин европалик археологларнинг Гибралтар қояси, Германиянинг Неандертал водийси ва Австриядаги тадқиқотларнинг натижаларини таҳлил қилиб одамларнинг аждодлари дарахтда юрувчи энг олий турдаги маймунсимон одамлар (дриопитеклар) бўлганлиги ҳақидаги эволюцион назарияни илгари суради. У ҳар қандай маймундан одам пайдо бўлмаслигини, одамларнинг аждодлари бўлмиш дриопитеклар аллақачон ўлиб кетганлигини таъкидлайди.

Шунингдек, одам ҳар доим, ҳамма вақт онгли бўлган, одам Оллоҳ томонидан яратилмаган, маймундан одам пайдо

бўлиши мумкин эмас, одам бошқа сайёралардан келган деган ривоятлар ҳам бор. Демак, сайёрамизда одамзоднинг қачон ва қандай пайдо бўлгани ҳақида аниқ, узил-кесил фикр йўқ дейиш мумкин, бу муаммолигича қолмоқда. Турли ихтисосдаги олимлар томонидан олиб борилаётган тадқиқотлар узоқ ўтмишнинг сирли жараёнларига янада теранроқ назар ташлашга, камтарона билимларимизни янада ойдинлаштиришга кўмаклашиб бораверади.

Ҳозирча фанда одамзод табиатнинг бир қисми, у сайёрамизда тараққиётнинг маълум босқичида вужудга келди, кишилик жамияти меҳнат туфайли такомиллашиб борди, дастлаб одамлар ибтидоий тўда шаклида, кейинроқ жамоа-жамоа бўлиб яшаганлар, деган хулоса барча ривоятлардан устунлик қилмоқда.

Олимларнинг ибтидоий жамият тарихини ўрганишга доир тадқиқотлари инсониятнинг ибтидоий тўда ва жамоа даври кўпгина минтақаларда, жумладан, бизнинг ўлкамиз ҳудудида деярли бир-бирига ўхшаш бўлганлигини, бир-бирига ўхшаш босқичларни босиб ўтганлигини кўрсатади.

Ибтидоий жамият одамларининг яшаш тарзи, жисмоний ва ақлий тузилиши, улар томонидан ясалган меҳнат қуролларининг тури ва материалига кўра бир қанча даврларга бўлинади. Археологларнинг Африка ва Ява оролида олиб борган тадқиқотлари сайёрамизда одамлар 2-2,5 миллион йиллардан бери яшаб келаётганлигини кўрсатади. Тахминан ана шу даврдан бошланган ибтидоий жамият меҳнат-қуроллари тошдан ясалгани сабабли палеолит (грекча «палайос» — қадимги, «литос» — тош деган маънони билдиради) — қадимги тош даври деб аталади.

Палеолит даври ўз навбатида уч босқичдан — илк палеолит, ўрта палеолит ва сўнгги палеолитдан иборат. Илк палеолит бундан 2,5 миллион йиллардан 100 мингинчи йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўрта палеолит босқичи бундан 100-40 минг йиллар илгариги даврдир. Археологияда бу давр Мусте[2] маданияти ҳам деб юритилади.

---

[2] Г. Мортиле томонидан Франциянинг жануби-ғарби (Дордон департаменти)даги Ле-Мусте ғоридан топилган маданиятнинг номи.

Сўнгги палеолит босқичи милоддан тахминан 40-12 минг йиллар илгариги даврдир.

Ибтидоий жамиятнинг иккинчи даври мезолит (юнонча «мезос» — ўрта, «литос» — тош деган маънони билдиради) — ўрта тош даври дейилади ва у милоддан аввалги 12 мингинчи йиллардан 7 мингинчи йилларгача давом этади.

Учинчи давр Неолит (юнонча «неос» — янги, «литос» — тош деган маънони билдиради) — янги тош даври бўлиб, унга милоддан аввалги 6-4 мингинчи йиллар киради.

Тўртинчи давр энеолит, яъни мисдан қуроллар ясаш ўзлаштирилгани учун тош-мис даври дейилади, у милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда юз беради.

Бешинчи давр бронза, яъни мис ва қалай қотишмасидан меҳнат қуроллари ясаш ўзлаштирилган давр бўлиб, милоддан аввалги 3-2 мингинчи йилларни ўз ичига олади.

Милоддан аввалги бир мингинчи йиллар бошларида темирдан турли қуроллар ва асбоб-ускуналар ясашнинг ўзлатирилиши натижасида темир асри бошланади.

Ибтидоий жамият даврларининг хронологик йиллари тахминан белгиланган бўлиб, маълум бир давр айрим минтақада олдинроқ, бошқасида кейинроқ бошланиши ва тугалланиши мумкин, албатта.

2. Мамлакатимизда одамларнинг палеолит даври манзилгоҳлари

Мамлакатимизнинг илк палеолит даври, геологларнинг ҳисобига кўра, табиий-географик жиҳатдан ёзи иссиқ, қиши совуқ, ёғингарчилик кам бўлган иқлим тартиби қарор топган даврга тўғри келади. Ана шу шароитга мос илк одамлар, ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёси шаклланади. Бир неча юз минг йиллар давомида табиий муҳит ҳам ўзгариб борди. Илк палеолитнинг охирги босқичларида сайёрамизни музлик қоплаб иқлим кескин совийди, тез-тез ёғингарчилик бўладиган бўлиб қолади. Ўлкамизда чўл ва воҳа ландшафтлари шаклланиб, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси ўзгариб боради. Одамлар ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан такомиллашади.

Ўзбекистон ҳудудида илк палеолит даври одамлари яшаган манзилгоҳлар Фарғона водийсининг Сўх туманидаги Селунғур ғоридан ва Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳри яқинидаги Кўлбулоқ маконидан топилган ва ўрганилган.

Селунгур ғори 1958 йилда археолог А.П. Окладников, 1980 йилдан бошлаб археолог олим Ў. Исломов томонидан ўрганилган. Тадқиқотлар Селунгур манзилгоҳида одамлар палеолит даврининг барча босқичларида яшаганлигини кўрсатади. Бу манзилгоҳдан аждодларимизнинг суяк қолдиқлари, уларнинг тошдан ясалган меҳнат қуроллари ҳамда улар овлаб тирикчилик қилган айиқ, қоплон, каркидон, сиртлон, оҳу ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари топилди. Олимлар Селунгур ғорида бундан 700-100 минг йиллар илгари одамлар яшаган, деган хулосага келдилар. Селунгур тадқиқотларининг аҳамияти шундаки, у мамлакатимиз одамзод илк бор пайдо бўлган минтақалардан бири эканлигини исботлаб берди.

Илк палеолит даври одамларининг манзилгоҳларидан яна бири Тошкент вилояти Чотқол тоғининг жанубий-шарқий ёнбағридаги Жарсойнинг қирғоғидаги Кўлбулоқ маконидир. 1963-1970 йилларда археолог М.Р. Қосимов раҳбарлигидаги гуруҳ Кўлбулоқ маконида 10 дан ортиқ қатламни ўргандилар. 730-830 см чуқурликда жойлашган икки қуйи қатлам илк палеолит босқичига тўғри келади. Бу қатламлардан йирик, дагал ишланган тош қуроллар ва ҳайвон суяклари топилади. Кўлбулоқ маконининг юқорироқ қисмидан топиб ўрганилган бошқа маданий қатламлар бу ерда одамлар палеолит даврининг ўрта ва сўнгги барча босқичларида ҳам истиқомат қилганликларини исботлади.

Энг қадимги одамлар ҳозирги вақтдаги одамдан анчагина фарқ қиларди. Улар икки оёқлаб, олдинга энгашган, қўлларини тиззасигача осилтирган ҳолда юрганлар, қўллари оддий ишларни — бирон нарсани ушлаш, уриш, ер ковлаш кабиларни бажаришга қодир бўлган. Қадимги одамларнинг пешонаси тор, мияси кичик бўлган, ҳали гапира олмаган, узуқ-юлуқ овозлар чиқариб ғазаб ва қўрқув, ёрдамга чақириш аломатларини билдирганлар.

Илк палеолит одамлари тошдан, дарахт шохларидан турли меҳнат қуроллари ясаганлиги туфайли «билағон одам»

дейилади. Дастлабки тош қуролларининг учи ўткир, ясси, тухумсимон бўлган. Бу қуроллар қўл болтаси ёки қўл чўқмори ҳам дейилади.

Илк палеолит даврида одамлар тўда-тўда бўлиб асосан ғорларда яшаганлар, табиатдаги тайёр нарсаларни — дарахтларнинг меваларини, ўсимлик илдизларини қовлаб еб тирикчилик қилганлар. Улар биргалашиб йирик ҳайвонларни овлаб ушлаб еганлар, шунингдек, майда жониворларни, уларнинг тухумларини ҳам истеъмол қилганлар.

Шундай қилиб, қадимги одамларнинг машғулотлари териб озуқа топиш, ҳайвонларни овлаш, тош қуроллари ясаш ва уларни мукаммаллаштиришдан иборат бўлган. Мана шундай меҳнат жараёнида одамларнинг ўзлари ҳам ўзгариб, такомиллашиб борган.

Мамлакатимиз ҳудудида ўрта палеолит ёки мусте даври, аввало, одамларнинг ўзгариши, иккинчи тур одамлар — неандерталларнинг[1] вужудга келиши билан фарқланади. Уларнинг пешонаси ва жағ тишлари бўртиб чиқмаган, мияси каттароқ бўлган, тик юраолган. Сурхондарё вилоятининг Бойсун тоғидаги Тешиктош ғори ўрта палеолит одамларининг манзилгоҳи эканлигидан далолат беради. Ғордан 8-9 яшар боланинг қабри, калла суяги, одам суякларининг қолдиқлари, улар овлаб тирикчилик қилган ҳайвон суяклари, тошдан ясалган ўчоқ, кул қатламлари, ҳайвон ва қушларнинг суяклари топилган.

Ўрта палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тешиктош яқинидаги Амир Темур ғоридан, Самарқанд вилоятининг Омонқўтон, Қўтирбулоқ, Зирабулоқ, Тошкент вилоятининг Хўжакент, Обираҳмат, Фарғона водийсининг Қайрағоч қишлоғидаги Боқирғон дараси, Палмон қишлоғи яқинидаги Хўжахайр сойи, Бухоро вилоятининг Қизил Нура, Навоий вилоятининг Учтут деб аталган тоғ ён бағирларидаги ўнғур ва булоқ ёқаларидан топилди ва ўрганилди. Ўрта Осиёда бу даврга мансуб 50 дан ортиқ манзилгоҳ топилган. Бу манзилгоҳлардан турли хил тош қуроллари, қўл чўқморлари, ҳайвон терисини шилувчи тош пичоқлар, ҳайвон

---

[1] Германиянинг Неандертал водийсидан топилган, бундан 100- 40 минг йиллар аввал яшаган одамларга берилган ном.

шохлари ва суяклари топилган. Одамлар меҳнат қуроллари ясаш учун қулай тош материалларини излаганлар. Улар Навоий вилоятидаги Ижонт ва Учтутда, Фарғонадан 40 км узоқроқдаги Қапчиғайдаги тош конларидан топилган. Одамларнинг тошга ишлов бериш устахоналаридан фойдаланганлиги аниқланган.

Дастлабки одамлар ҳайвонлар каби чақмоқ зарбидан, вулқон отилганда пайдо бўладиган оловдан қўрқар эди, кейинчалик ундан фойдалана бошлайдилар, оловни ўчирмаслик учун навбатчилик қилиб, оловга шох-шабба ташлаб туришган. Ўрта палеолит даври одамлари ишқалаш орқали оловни кашф этганлар, гулханда пиширилган мазали ва тўйимли гўштни истеъмол қилишган, йиртқич ҳайвонларни олов билан қўрқитишган. Оловни билиб олиш одамлар ҳаётида, уларнинг ҳайвонлар устидан ҳукмронлик қилишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Ўзбекистон ҳудудида сўнгги палеолит одамлари яшаган анчагина манзилгоҳлар топилган. 1939 йилда Самарқанд санъат ва маданият тарихи музейининг ходими Н.Г. Харламов Самарқанд шаҳридан ўтган Сиёбча сойи ёқасидан сўнгги палеолит даврига хос одам манзилгоҳини топади. Бу манзилгоҳда Самарқанд давлат университетининг археологлари Д.Н. Лев ва М. Жўрақуловлар томонидан ўтказилган изланишлар натижасида учта маданий қатлам очилиб ўрганилади. Бу макондан одам скелетлари, иккита пастки жағ суяги, ҳайвон суяклари, чайласимон кулба излари, унинг марказида ўчоқ ва кул қатламлари, 10 мингга яқин тош қуроллари (тош пичоқ, қирғич, тош болта) топилган. Самарқанд маконидан тасвирий санъатнинг энг қадимги намунаси — ҳайвоннинг қовурға суягига чизилган бешта ўйиқ шакл, бир қанча суяк безаклари топилган.

Сўнгги палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида ҳам топилган. Ўрта Осиёда 30 дан ортиқ бундай ёдгорликлар топиб ўрганилган. Мамлакатимизнинг сўнгги палеолит манзилгоҳларида ўтказилган тадқиқотлар бу даврда меҳнат қуроллари ясаш техникасида, одамларнинг турмуш тарзи ва дунёқарашида, хўжалик юритишда кескин ўзгариш юз берганлигини кўрсатади. Одамларнинг учинчи тури, ҳозирги одамларга ўхшаш бўлган

крамононлар[1] вужудга келган. Крамонон — homo-sapiens (ақл-идрокли одам) бўлиб суяк ва шохлардан ўткир учли қуроллар ясаганлар. Энди тошдан учирма усули билан кескир қиррали қуроллар — пичоқ ва қирғич каби сифатли меҳнат қуроллари ясаладиган бўлди. Чақмоқ тошдан найза учлари, арраловчи, шилувчи, тешувчи меҳнат қуроллари ҳам ясалган. Ҳайвонларнинг шохлари ва суякларидан ясалган тишли қармоқ (гарпун)лар пайдо бўлади, хўжаликда балиқ ови кенг чиқади. Одамлар яшаш учун кулбалар қурганлар.

Сўнгги палеолит охирида юз берган туб ўзгариш ибтидоий тўда ўрнида ибтидоий жамоа-уруғчилик тузумининг вужудга келишидан иборат бўлди. Қон-қариндошлик она уруғи доирасида расмийлашди, у тарихда матриархат деб ном олди. Бир уруғдан тарқалган одамлар жамоаси катта бир ғорда ёки бир неча кулбадан иборат жойда биргаликда яшаган, биргаликда меҳнат қилган, кичик бир мулкка эгалик қилган.

Одамлар аёллар учун турли безак ва тақинчоқлар, аёлларнинг ҳайкалчаларини ясашни ўзлаштирганлар. Йирик ҳайвонларнинг расмларини, ов манзараларини чизганлар. Шу тариқа, тасвирий ва амалий санъат пайдо бўлади.

Сўнгги палеолит давридаёқ инсоннинг европеоид, негроид, монголоид каби ирқий турлари пайдо бўлади. Бу ирқлар одамлар тараққиётининг сифат кўрсаткичи бўлмай, табиий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келади. Европеоидлар Европада, Негроидлар Африкада, Монғолоидлар Шимолий, Шарқий ва Жанубий Осиёда яшаганлар.

3. Мезолит ва Неолит даври манзилгоҳлари

Улуғ музликнинг эриши, кўплаб дарё ва кўлларнинг ҳосил бўлиши, яйловлар, тўқай ва ўрмонларнинг вужудга келиши, янги ўсимлик ва ҳайвон турларининг шаклланиши натижасида ўлкамизнинг барча воҳаларида одамларнинг яшаши учун қулай имкониятлар вужудга келади. Буни архео-

---

[1] Л.Ларте томонидан Франциянинг Дордон департаментидаги Кра-Монон ғоридан топилган, бундан 40-12 минг йиллар аввал яшаган одамларга берилган ном.

логлар томонидан топилган юзлаб одамлар яшаган манзилгоҳлар ҳам кўрсатади.

1970-1980 йилларда Ў. Исломов бошчилигидаги археологлар гуруҳи Фарғона вилояти Сўх яқинидаги Обишир сойининг унгурларида қидирув ишлари олиб бориб, Обишир-1 ва Обишир-5 деб аталган маконларда мезолит даври одамлар жамоаларининг изларини топди. Бу гуруҳ 1967 йилда Тошкент шаҳрига яқин бўлган Бўзсув сойининг икки тармоғи қўшилган жойида мезолит даврига оид манзилгоҳни топади, бу ёдгорликнинг ёши милоддан аввалги ўн мингинчи йилликларга тўғри келади. Бу манзилгоҳ қўшилиш номи билан аталади. Бу макондан тош қуроллари, мезолит даври жамоалари қолдиқлари топилди. Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитонгнинг Мачай сойи қирғоғидаги ғорда олиб борилган тадқиқотлар натижасида бу ғорда мезолит даври одамлари узоқ йиллар давомида яшаганлигидан далолат берувчи маданий қатлам очилди. Мачай манзилгоҳидан одам скелетлари, турли хил тош ва суяк қуроллари, ўчоқ ва кул қатламлари топилган. Мачайликларнинг ов ҳайвонлари асосан тоғ архари ва жайронлар бўлганлиги аниқланди. Мачайликлар шохли ва майда ҳайвонларни хонакилаштиришни ўзлаштира бошлаганлари ҳам маълум бўлади.

Мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларидан топилган мезолит даврига оид манзилгоҳларда олиб борилган тадқиқотлар одамларнинг майда, тез ҳаракат қилувчи ҳайвонларни ҳам тута олганликларини кўрсатади. Бу одамларнинг ўқ-ёй куролини кашф этганлигидан далолат беради. Ўқ-ёйдан фойдаланиш инсоният тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, овчиликни инсонларнинг ҳаёт манбаига айлантирди, овдан келадиган даромад ва захиралар кўпайиб борган. Ўқ-ёй қуроли одамнинг ёлғиз ўзи ҳайвонларни овлаш, жамоадан ажралиб ҳаёт кечиришга имконият яратади.

Одамлар ўсимликларнинг илдизларини истеъмол қилишдан бошоқларни, мазали меваларни, истеъмол қилишга ўтадилар. Улар аста-секин ит, сигир, қўй, эчки каби ҳайвонларни қўлга ўргатиш, бошоқли ўсимликларни ўстириш малакаларига ҳам эга бўлиб борадилар.

Мезолит даврига оид мозорларнинг таҳлили одамларда диний эътиқод шаклланаётганини, у дунёга ишонганини

кўрсатади. Мачай қабристонида жасад чалқанчасига ётказилгани, устига қизил ранг сепилиб, атрофига тош тақинчоқлар териб қўйилгани аниқланган. Кўхитонг тоғидаги Зараутсой қоясидан топилган суратлар эса тасвирий санъатнинг вужудга келганлигини кўрсатади. Қояда ёввойи ҳайвонларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Бу манзарада бир пода йирик шохли ҳайвонлар орқасидан овчилар ўз итлари билан кетаётгани, овчилар эса ўқ-ёй билан, полохмон тошлар билан қуролланғани тасвирланган. Бошқа бир қояда икки гуруҳ овчилар буқани ўраб олгани манзараси тасвирланган. Зараутсой қояларидаги бу суратлар ўша давр рассомларининг тафаккур доирасини, диний тасаввурларни тасвирий санъатда қанчалик даражада акс эттирилганликлари ҳақида фикр юритишга асос бўлади.

Неолит даври қуроллар ишлаш техникасининг ўзгариши — силлиқлаш, пардозлаш, пармалаш, арралаш усулларининг ихтиро этилиши билан ажралиб туради. Тош қуроллари орасида тош болталар, поналар, исканалар, тош тешалар пайдо бўлди. Неолит даври «тошболталар асри» ҳам дейилади. Ҳунармандчиликнинг сопол буюмлар ясаш тармоғи вужудга келади. Шунинг учун бу даврни «сопол асри» ҳам дейишади.

Мезолит даврида одамлар ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатишни ўрганган, бошоқли ўсимликларнинг уруғини ерга экиб дон олишни ўрганган бўлсалар, неолит даврида бу жараён янада такомиллашди. Энди одамлар ҳаётида чорвачилик ва деҳқончилик вужудга келади ва хўжаликда асосий ўринни эгаллайди. Уруғ жамоалари эчки, қўй ва қорамоллардан иборат қўра-қўра чорва молларига, дон-дун захираларига эга бўладилар. Шу тариқа неолит даврида ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклланиб бўлади. Бу инсоният эришган катта ютуқ бўлиб, одамлар табиатга қарамликдан бутунлай қутиладилар. Уруғ жамоалари озуқа излаб кўчиб, дайдиб юришдан ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтадилар. Доимий яшайдиган кулбалар, уйлар ясаш одамларнинг турмуш тарзига айланади, қишлоқлар вужудга келади.

Неолит даврида одамлар ҳайвон терисидан тикилган кийимлар ўрнига жун ва ўсимлик толасидан тўқилган матолардан тикилган кийимлар киядиган бўладилар. Ҳунармандчиликда тўқимачилик, тикувчилик тармоғи ҳам пайдо бўлади.

Мамлакатимиз ҳудудидан неолит даврига доир кўплаб археологик ёдгорликлар, одамлар яшаган манзилгоҳлар топилган. Амударёнинг қадимги Окчадарё делтаси ёнидаги Калтаминор канали яқинидан неолит даврига доир одамлар манзилгоҳи, Амударёнинг Юқори Узбой ирмоғи ва Орол денгизининг шимолий-шарқий бўйларидан яна кўплаб маконлар топиб ўрганилди. Буларнинг ҳаммасига Калтаминор маданияти деган ном берилди. Калтаминорликлар ҳаёти, хўжалик машғулотлари ва турмуш тарзини ўрганиш, унинг милоддан аввалги 5-3 минг йилликларга доир археологик маданият эканлигини кўрсатди.

Калтаминор маданиятининг энг муҳим манзилгоҳларидан бири Ёнбош-4 ҳисобланади. Ёнбош-4 да ўтказилган қазиш ишлари натижасида майдони 300 кв.м келадиган ғоят катта турар жой — ярим ертўла шаклидаги кулба очилди. Тадқиқотлар кулбанинг ходалар ва қамишдан қурилгани, кейинчалик ёниб кетганлигини, одамлар фойдаланган барча уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроллари йиқилган кулба остида қолиб кетганлиғини кўрсатди. Кулба томини кўтариб турган бир неча устунлар борлиги аниқланди. Бу манзилгоҳда 100-120 га яқин киши истиқомат қилишган. Унинг ўртасидан катта ўчоқ, атрофида яна 20 дан ортиқ майда ўчоқлар, кўмирга айланган ёғочлар ва қамишлар топилди. Ҳар бир ўчоқ атрофидан балиқ, ёввойи чўчқа, буғу, қирғовул, сув қушларининг суяклари, ўрдак ва ғоз тухумининг пўчоқлари, ёввойи жийда данаклари топилади. Катта ўчоқ ўт оғаси ихтиёридаги аташкада (алтар) бўлиб, Калтаминор уруғ жамоаси катта ўчоқдаги ўтга топинишган, бу одамларнинг диний эътиқодини кўрсатади. Кулбадаги майда ўчоқлар эса она уруғи доирасида кўплаб жуфт оила мавжуд бўлганини кўрсатади. Ёнбаш-4 манзилгоҳидан чақмоқ тошдан ясалган жуда кўп меҳнат қуроллари, кескич асбоблар, суяк гарпунлари, турли хил нақшлар, ўйиб солинган сопол идиш синиқлари ва бошқа ашёлар топилади. Топилган қолдиқларнинг деярлик кўпчилиги балиқ ва қуш суяклари бўлиб, калтаминорликларнинг балиқчилик ва овчилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Калтаминорликлар ўқ-ёйдан кенг фойдаланганлар.

1950 йилларда таниқли археолог олим Я.Ғуломов Зарафшон бўйлаб қидирув ишлари олиб боради ва ўнлаб ман-

зилгоҳлар топиб, улардан неолит даврига оид тош қуроллар ва сопол парчаларини топади. Қидирув ишларини 1960 йилдан бошлаб археологлардан А.Асқаров ва Ў.Исломовлар давом эткazадилар. Натижада 100 дан ортиқ катта ва кичик манзилгоҳлар топилади. Уларда яшаган уруғ жамоаларининг балиқ ови билан шуғулланганлиги, термачилик хўжалигида тош ёрғучоқлардан кенг фойдаланилганлиги аниқланади.

Зарафшон дарёсининг ўрта ҳавзаларида яна бир ёдгорлик — Сазағон макони (Самарқанд вилоятининг Сазағон қишлоғи) топиб ўрганилади. Кўплаб тош қуроллар, ёввойи ва уй ҳайвонлари суяклари топилади. Сазағон жамоаси қорамолларни қўлга ўргатиб чорвачилик билан шуғулланганлар.

Зарафшон водийси уруғ жамоалари сифатли тош хом ашёлардан қуроллар ясаганлар. Улар тош конларида шахталар ҳосил қилганлар. Неолит даврида Учтут чақмоқтош конида 4-5 метрлик шахталардан намланган тошларни ковлаб олиб қуроллар ясаган. Намланган тошларни йўниш осон бўлганлигини билганлар. Зарафшон водийсида яшаган уруғ жамоалари ҳаётида овчилик, айниқса, балиқ овлаш алоҳида аҳамият касб этган.

4. Энеолит ва бронза даври маданияти

Инсоният тарихининг тош даври ўрнини металл қуроллар эгаллай бошлади. Милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда одамлар мисдан қуроллар ясашни ўрганадилар. Мис металл сифатида юмшоқ бўлганлиги туфайли, ундан ясалган қуроллар мўрт,юмшоқ ва тез эгилувчан бўлган. Шу сабабдан тошдан меҳнат қуроллари ясаш ҳам давом этган. Бу даврни энеолит, яъни мис-тош даври деб аталади. Одамлар дастлаб мисни ер юзасидан соф ҳолда учратиб, ундан меҳнат қуролларини ясаганлар. Кейинчалик унинг оловда эришини билганлар ва ундан турли хил шаклдаги қуроллар ва буюмлар ясаганлар.

Аждодларимиз милоддан аввалги 3 мингинчи йилларда мисга қалай аралаштириб бронза, яъни қаттиқ металл қотишмаси олишни, ундан пишиқ ва қаттиқ меҳнат қуроллари, қилич, ханжар, уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат безаклари ясашни ўзлаштириб оладилар. Бу давр бронза даври

деб ном олди. Бронзанинг кашф этилиши металлург ҳунармандларни, металлургия устахоналари ва заргарлик корхоналарини вужудга келтирди. Ҳунармандчиликнинг бу тариқа ихтисослашуви турли ҳудудлар ўртасида маҳсулот айрибошлашга, уларни иқтисодий жиҳатдан боғлайдиган алоқа йўлларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бронза даврида яшаган аждодларимиз ҳўкиз, от, эшак ва туядан транспорт сифатида фойдаланганлар. Ҳайвонлар қўшилган ғилдиракли аравалар вужудга келади. Ўзбекистон ҳудудидан энеолит ва бронза даври одамлари ҳаётини тасвирловчи кўплаб манзилгоҳлар топиб ўрганилган. Бухоро вилояти Қоракўл тумани марказидан 15 км шимоли-шарқдаги Замонбобо кўли атрофида 1950 йилларда Я.Ғ.Ғуломов, 1960 йилларда А.Аскаров тадқиқот ишлари олиб бориб энеолит ва бронза даври одамларининг макони ва қабристонини топиб ўрганадилар. Бу Замонбобо маданияти деб аталади. Замонбобо маконидан майдони 170 кв.м бўлган ертўла туридаги уй, икки чайла, кулолчилик хумдони ва бошқа ашёлар топилди. Маконнинг шарқий-жанубий томони сув тошқинидан ҳимояланиш мақсадида дамбага ўхшаш девор билан ўралганлиги маълум бўлди. Қазишлар вақтида ертўла ва унинг атрофидан ўчоқ ўрни, устунлар ўрнатилган чуқурчалар, қорамол, эчки ва ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, қорайиб кетган буғдой ва арпа донлари, қамиш ва похол қолдиқлари, тошдан ясалган ёрғучоқ синиқлари, чақмоқ тошдан ясалган ўроқ парчалари, тошдан ясалган мунчоқлар топилди. Топилмалар замонбоболикларнинг деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганини кўрсатади.

Замонбобо кўлининг шимолий соҳилидан топилган қадимги қабристонда 45 та мозор очилиб ўрганилади. Мозорлар ҳозиргидек-лаҳат шаклида бўлиб, марҳумлар ўнг ва чап ёни билан она қорнида ётган чақалоқ сингари гужанак шаклида кўмилган. Ўликлар ёлғиз, жуфт, баъзан учталаб (эркак, аёл ва бола) кўмилганлиги, бир гўрга такрор кўмилиш ҳоллари бўлганлиги аниқланди. Эркаклар қабридан ўқ-ёй пайконлари, пичоқсимон қуроллар, аёллар қабридан тош мунчоқ, олтин, маржон, сурма, тош ойна ва бошқа буюмлар, бир қабрдан кичкина сопол ҳайкалча топилади. Қазилмаларда топилган Бадахшон лаълидан ишланган мун-

чоқлар, Туркманистон сопол идишлари замонбоболикларнинг бошқа ҳудудлардаги уруғ жамоалари билан иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлганлигини кўрсатади.

Замонбобо маданияти бир уруғ жамоасининг моддий ва маданий мероси ҳисобланади. Замонбобо макони ва қабристони Ўзбекистон тарихшунослигидагина эмас, жаҳон тарихи фанида ҳам машҳурдир.

Энеолит ва бронза даврига хос яна бир ёдгорлик Зарафшон водийсида Тожикистон Республикасининг Ўзбекистон билан чегарадош қишлоғи — Саразмдан топилди. Бу маконнинг майдони 90 гектар бўлиб, одамлар узоқ йиллар давомида истиқомат қилганлар, деҳқончилик билан шуғулланганлар. Саразмда бир хонали ва хом ғиштдан ясалган кўп хонали уйлар, иккита ибодатхона ва қишлоқ кўчалари очилди. Қазишмалар натижасида уйлар ўртасида оилавий эътиқод жойи, думалоқ шаклда ишланган оловхона (алтар), тарози тошлари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари, урчуқ тошлар, пичоқ, ханжар, қармоқ, нина ва бигизлар, сопол идиш парчалари, мис, ойна, тақинчоқлар топилади. Металл буюмлар ясаш кенг тарқалганлиги аниқланди. Кулолчиликда чарх дастгоҳи кашф этилган.

Шундай қилиб, Сўғд ўлкасининг Замонбобо ва Саразм ёдгорликлари бободеҳқонларимизнинг сой ва дарё этакларидаги захкаш ерларда юритган деҳқончилик хўжалиги ҳақида қимматли маълумот берувчи маконлардир.

1969-1974 йилларда А. Асқаров раҳбарлигидаги археологлар гуруҳи Сурхондарё вилояти Шеробод чўлида қидирув ишлари олиб бориб, Сополлитепа ёдгорлигини топиб ўргандилар. Сополлитепа 4 гектар чамасидаги тепаликдан иборат бўлиб, унинг марказий қисмини баланд қалъа ташкил этади.Сополлитепанинг марказий қисми квадрат шаклида бўлиб (82х82), атрофи йирик хом ғиштлардан қилинган уч қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган, деворнинг қалинлиги ўртача 1,6 м, баъзи жойларда 2 м бўлган. Қалъанинг ўрта қисми бўш майдондан иборатлиги, қалъа ичкарисидаги уйларни 8 кварталга бўлиб турувчи 6 та кўча борлиги маълум бўлади. Қалъа дарвозаси унинг жанубий томонига жойлашганлиги, уйларнинг деворлари ва поли бир неча бор сомон сувоқ қилинганлиги, ҳар бир уйда мўрили

ўчоқ, ўчоқ ёнида супа, баъзи хоналарда сандал ўтхоналари борлиги аниқланади.

Сополлитепадан 150 дан ортиқ қабр очилган, улардан сопол идишлар, бронза, кумуш, олтин ва қимматбаҳо тошлардан ясалган безаклар, бронза меҳнат қуроллари топилган. Сополлитепадан 20 га яқин сопол пиширадиган хумдон, ваза, кўза, хурмача, чойнак, пиёла, коса, тоғора, хум, лаган ва бошқа 40 га яқин хилдаги яхши пиширилган нафис, жарангдор, енгил идишлар топилган. Хоналардан тош ёрғучоқлар, ўғирлар, урчуқлар ва пайконлар, арпа, буғдой ва тариқ донлари топилган.

Сополлитепадаги тадқиқотлар одамларнинг буғдой гўжа, умоч, қайнатма шўрва каби овқатлар пишириб истеъмол қилганини, ипакдан ва пахтадан кийимлар тикиб кийишганини кўрсатади. Эркаклар ва аёллар ўртасидаги меҳнат тақсимоти ҳақида маълумотлар олинди, эркаклар ўтроқ деҳқончилик, чорвачилик, кулолчилик, бинокорлик билан шуғулланган, аёллар эса уй ишлари, бола тарбияси билан банд бўлган. Уруғ жамоасига эркаклар бошчилик қилган.

Сополлитепа маданияти одамларнинг суғорма деҳқончиликни ўзлаштирганини, ўтроқ деҳқончилик маданияти барпо бўлганлигини исботлаб берди. Кулолчилик ривожланиб, нафис идишлар кулолчилик чархида тайёрланган. Тўқимачиликда пахта ва табиий ипакдан фойдаланилган. Шунингдек, металл билан ишлаш ҳунармандчилиги ҳам ривожланганлиги аниқланди. Сополлитепа маданияти ўлкамизда шаҳарларнинг вужудга келиши учун илк заминлар бронза давридаёқ мавжуд бўлганлигини кўрсатди.

1953-1961 йилларда М.Э. Воронец бошлиқ археологлар гуруҳи Наманган вилоятининг Чуст шаҳри яқинидаги Бувонамозор, деб аталган булоқ ёқасидан мил. ав. 2 мингинчи йиллар охирига оид маконни топиб ўргандилар. Изланиш натижасида яна Далварзинтепа, Қоракўрғон, Тўракўрғон, Чимбой, Ашқолтепа ва бошқа ўндан ортиқ ёдгорликлар топиб ўрганилди. Уларнинг барчаси Чуст маданияти номи билан тарих фанига кирди. Чуст маданияти одамларнинг қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаганлигидан далолат беради.

Чуст маданиятига мансуб ёдгорликларда қўлда ясалган гулдон, сопол товоқлар, лаби букилган турли шаклдаги сопол идишлар, пиёлалар, хурмосимон идишлар кўп учрай-

ди, уларга қизил ва қора рангларда учбурчак, ромб шакллари туширилган.

Тадқиқотлар чустликларнинг асосий машғулоти суғорма деҳқончилик эканлигини кўрсатди. Кетмон, тош ёрғучоқ, ховонча, ўроқсимон пичоқ, бронза ўроқларидан фойдаланишган.

Топилган ашёлар чустликлар буғдой, арпа, сули экиб деҳқончилик қилганини, ерни кетмон билан ишлаганини, дарёларни бўғиб сунъий каналлар орқали далаларга сув чиқарганини, узунлиги бир неча ўн чақиримдан иборат канал қурганлигини кўрсатади. Шунингдек, овчилик ва балиқчилик ҳам қадимги чустликларнинг турмушида муҳим ўрин эгаллаган.

Чуст маданиятида металл билан боғлиқ ҳунармандчилик яхши ривожланганлигини топилган металл буюмлар яққол кўрсатди. Тош қолипларда ойна, ўроқ, пичоқ ва бигизлар қуйма ҳолда ясалган. Қазиш вақтида от узангилари ва сувлиги, билагузук, ҳалқа, қармоқ, пайконлар, суяк ва тошдан ясалган қуроллар топилган. Чустликлар ҳаётида тўқимачилик ҳунармандчилиги ҳам анча ривожланганлиги маълум бўлди. Буни ёдгорликлардан топилган 13 хил мато, ўрчуқ тошлар, моки, суяк тароқлар ва тўқимачилик дастгоҳлардан билса бўлади.

Шундай қилиб, Чуст маданияти Фарғона водийсида қадимги деҳқончилик маданияти шаклланганлигини кўрсатувчи мисол бўлиб хизмат қилади. Чустликларнинг оловга эътиқод қилганликлари, уларда диний тасаввурларнинг шаклланганлигини кўрсатади.

Бронза даврига оид манзилгоҳлар ҳозирги Хоразм ва Қорақалпоғистон ҳудудларидан ҳам топилиб ўрганилган. Амударё этакларидаги Тозабоғёб канали яқинидан топилган Тозабоғёб маданияти, Амиробод канали этакларидан топилиб ўрганилган Амиробод маданияти шулар жумласига киради. Бу манзилгоҳда яшаган одамлар ўтроқ ҳолда уруғ жамоа бўлиб яшаганлиги, суғорма деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлиги аниқланди.

Мамлакатимизнинг шимолидаги чўл ва дашт жойларида чорвадор уруғ жамоалари ва қабилалар яшаган. Уларда чорвачилик хўжаликнинг асосий тармоғи бўлган. От-

лиқ-чўпонлар қорамол, қўй, эчкилардан иборат подаларни узоқ жойдаги яйловларга ҳайдаб борганлар. Чорвадорлар йил фаслларига мос жойларга кўчиб юрганлар, новдадан тўқилган уйлар, ҳўкизлар қўшилган ғилдиракли аравалардан фойдаланиб узоқ жойларга ҳам бора олганлар. Бу жараён турли қабилаларнинг учрашувини, танишувини таъминлади. Улар ўзаро фикрлашадиган, алоқа қиладиган бўлдилар, бир-бирини тушуниш учун умумий сўзлар топдилар. Аста-секин бирнечта қабилалардан ўзаро тушунарли тилда гаплашадиган одамларнинг катта гуруҳи-элатлар шаклланади.

Бронза даври охирларида чорвадор қабилаларнинг ўз подаларини ҳайдаб ўтроқ деҳқон жамоалари яшайдиган воҳаларга тинч ёки зўрлик билан кириб борганлиги ҳам кузатилади. Натижада этник жараёнлар кучайиб шимол ва жануб қабилаларининг дастлабки аралашуви юз бериб, ҳозирги замон ўзбек ва тожикларнинг дастлабки этник қатлами шакллана бошлайди.

Милоддан аввалги бир мингинчи йилларнинг бошларида аждодларимиз темирдан меҳнат қуроллари, қурол-яроқлар, безак буюмлар ясашни ўзлаштирадилар ва мамлакатимизда темирдан фойдаланиш кенг тарқалади. Одамлар ҳаётида темир даври бошланади.

Темирдан ясалган омоч, кетмон, белкурак ва бошқа меҳнат қуроллари анча кенг майдонларни ҳайдаш, тўғонлар қуриш, канал ва ариқлар қазиб сув чиқариш имконини беради. Булар деҳқончиликнинг юксалишига олиб келади.

Темирнинг кашф этилиши ҳунармандчиликни янада юқори поғонага кўтарди. Темирдан қаттиқ ва ўткир пичоқлар, ўроқлар ясалиши меҳнат умумдорлигини оширишга ёрдам беради.

Темир даврида кулолчилик чархи, нақш билан безатилган сопол буюмлар кенг тарқалди. Темирчилик босқони, қўл тегирмони вужудга келди, металлга ишлов бериш ривожланди. Хонадонларда ип йигириш ва матолар тўқиш, кийим тикиш тобора кенгайиб борди.

Уй-жой қурилиши бир мунча яхшиланди. 10-20 тадан хонаси бўлган катта майдонли уйлар қурилиши билан бирга, ғиштдан, синчдан алоҳида бир оилага мўлжалланган

уйлар қуриш кенг тарқалди. Шу тариқа одамларнинг турмуш тарзи ҳам ўзгариб борди, яшаш бир мунча яхшиланди, одамлар умри узайди. Булар аҳолининг кўпайишини таъминлади.

Шундай қилиб, мамлакатимиз одам пайдо бўлган илк минтақалардан биридир. Ватанимизда одамлар қарийб миллион йиллардан бери яшаб келмоқдалар. Улар ўз тараққиётида ибтидоий тўда, ибтидоий жамоа тузумидан иборат узоқ тарихий йўлни босиб ўтдилар. Яшаш учун курашиб оддий тош қуроллари ясашдан металлни кашф этишгача, металдан меҳнат қуроллари, уй-рўзғор ва турли хил безак буюмлари ясашгача кўтарилдилар. Яланғоч ҳолда яшашдан жун, пахта, пилла толасидан кийим тикиб кийишгача, ғорларда яшашдан уй-жой қуриш, қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшашгача бўлган узоқ ижтимоий ривожланиш даврини бошдан кечирдилар. Ибтидоий тўданинг ўсиб уруғчилик, ибтидоий жамоа тузумига кўтарилиши инсоният тараққиётида содир бўлган туб ижтимоий ўзгариш бўлди. Одамлар бир-бирини танийдиган, мулоқотда бўладиган, бир уруғга, аввало, она уруғига, кейинроқ ота уруғига уюшиб бир жойда, биргаликда меҳнат қилиб яшайдиган бўлди, мушкули осонлашиб борди. Турмуш тарзида термачилик ва овчилик ўрнини чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик эгаллади. Меҳнат унумлироқ бўлиб борди.

Ибтидоий жамоа тузумида жамоа аъзолари ишлаб чиқариш воситаларига, уй-жойларга, меҳнат қуролларига биргаликда эгалик қилган, меҳнат қилишда ва меҳнат маҳсулларидан фойдаланишда тенг бўлган.

Суғорма деҳқончиликнинг кашф этилиши натижасида ўтроқ деҳқончилик маданияти шаклланди. Чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқди. Ватанимизнинг кўпгина ҳудудлари — Хоразм, Сурхондарё, Зарафшон, Фарғона ва бошқа воҳалари цивилизация тараққиётининг марказларига айланди. Чўл ва даштларда яшовчи чорвадор қабилалар кўчманчилик турмуш тарзига ўта бордилар ва кўчманчиларга айландилар. Ўтроқ деҳқон жамоалари билан чорвадор қабилалар ўртасида алоқалар, маҳсулот айирбошлаш жараёни ўсиб, этник аралашувга айланади. Шу тариқа бир-бирини тушунадиган ягона тилга эга бўлган, иқтисодий жи-

ҳатдан боғланган элатлар шаклланади, ҳозирги замон ўзбек ва тожикларининг дастлабки этник қатлами шаклланабошлайди. Ишлаб чиқариш хўжалигининг вужудга келиши, меҳнат унумдорлигининг ортиши уруғдошлар ўртасида ижтимоий тенгсизликнинг, мулкий табақаларнинг вужудга келиши, уруғчилик жамоасининг емирилиши учун замин тайёрлади.

1-жадвал

1-2-жадваллардаги маълумотларга эътибор беринг

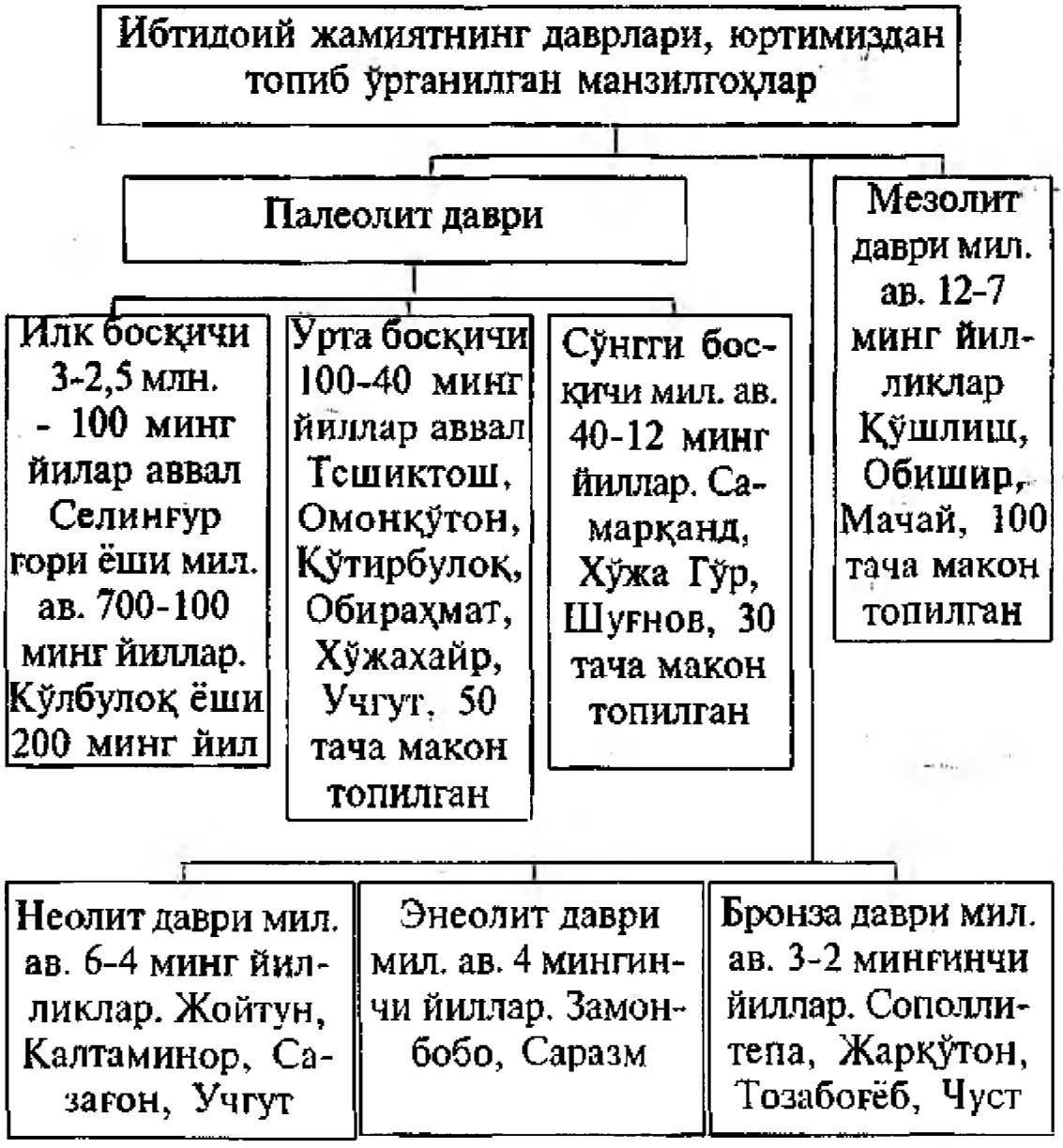

2-жадвал

Даврлар	Одамларнинг кашфиётлари
Палеолит	
Илк босқичи	Тош, суяк, дарахт шохларидан қуроллар ясалди. Термачилик, овчилик.
Ўрта босқичи	Оловдан фойдаланишнинг ўзлаштирилиши. Тош пичоқ, тош чўқмор, тош ўзаклар.
Сўнгги босқичи	Уруғ жамоаси (матриархат) шаклланди, чайла ва ертўлалар қурилди. Нина, найза учлари, қармоқ ясалди. Балиқ овлаш ўзлаштирилди. Ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, суяк тақинчоқлар ясаш вужудга келди.
Мезолит	Ўқ-ёй ясалди. Якка овчилик, дайди ҳаёт юзага келди. Моллар қўлга ўргатила бошланди, бошоқли ўсимликларни ўстириш ўрганилди. Қоятош суратлари пайдо бўлди.
Неолит	Тош болта ва теша, сопол идишлар ясалди. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик вужудга келди. Сувда сузиш мосламалари ясалди. Уй-жой қурилиши ва ўтроқлашув бошланди. Жун ва ўсимлик толасидан кийимлар тикилди. Ишлаб чиқариш хўжалиги шаклланди.
Энеолит	Мис кашф этилди, мисдан қуроллар ясалди. Патриархатга ўтилди.
Бронза	Бронза ихтиро қилинди. Металлдан қилич, ханжар, заргарлик буюмлари ясалди. Ғилдирак, арава ясалди. Устахоналар пайдо бўлди. Ҳайвонлардан транспорт сифатида фойдаланиш ўзлаштирилди. Ёрғучоқ, ўғур, чарх-урчуқ ясалди. Чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқди. Ўтроқ деҳқончилик, суғорма деҳқончилик, савдо алоқалари вужудга келди.

	Шаҳарлар пайдо бўлди. Турли ижтимоий табақалар, мулкий тенгсизлик вужудга келди.

Синов саволлари

1. Ватанимиз ҳудудида ибтидоий одамлар манзилгоҳларини топиб ўрганган олимлардан кимларни биласиз?

2. Ибтидоий одамлар ҳаётига оид қандай асарларни биласиз?

3. Ибтидоий жамият қандай даврларга бўлинади ва нима учун?

4. Палеолит даврига доир одамлар манзилгоҳлари қаерларда ва кимлар томонидан топиб ўрганилган?

5. Палеолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?

6. Уруғчилик жамоаси қайси даврда шаклланди, унинг босқичларини биласизми?

7. Ўқ-ёй қачон кашф этилди, унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти нима?

8. Мезолит даврига оид одамлар манзилгоҳлари қаерларда, кимлар томонидан топиб ўрганилган?

9. Неолит даври манзилгоҳларини сананг, уларни топиб ўрганган олимлар кимлар?

10. Неолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?

11. Ишлаб чиқариш хўжалиги нима, у қачон шаклланди?

12. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик қачон вужудга келди?

13. Бронза даврида одамлар ҳаетида қандай янгиликлар содир бўлди?

14. Ўтроқ деҳқончилик, суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши ҳақида нималарни биласиз?

15. Бронза даврига оид манзилгоҳларни, уларни топиб ўрганган олимларни биласизми?

II Боб. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. ЧЕТ ЭЛ БОСҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШ. «АВЕСТО»

1. Давлат тузилмаларининг шаклланиш шарт-шароитлари

Меҳнат қуролларининг такомилланиши натижасида ерга ишлов бериш яхшиланиб, экин майдонлари кенгайиб, одамларнинг меҳнати унумлироқ бўлиб борди. Темирнинг кашф этилиши, ундан ясалган меҳнат қуроллари қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг тез ўсишига олиб келди. Одамларнинг дарёларни бўғиб, тўғонлар куриб, каналлар қазиб ерларга сув чиқариш имконияти кенгайди. Ўргатилган ишчи ҳайвонлари қўшилган темир тишли омочлар билан ерни ҳайдашнинг ўзлаштирилиши ҳосилдорликнинг ошишини, кўпроқ маҳсулотлар етиштиришни таъминлади. Бу одамлар турмушини анча яхшилади, умрини узайтирди, аҳоли сон жиҳатдан кўпайиб борди.

Уруғчилик муносабатлари ҳам ўзгариб боради. Икки уруғ аъзоларидан ташкил топган эр-хотин — жуфт оилалар вужудга келади. Бирнеча жуфт оилалар уюшиб катта патриархал оила жамоасини ташкил этади. Катта патриархал оиласи уруғ жамоаларидан ажралиб чиқади, уларга уруғ жамоаларига қарашли ерлардан чек ерлар ажратиб берилади. Шу тариқа уруғ жамоасининг умумий хўжалиги оилалар жамоасига бўлинади. Бундай оилалар жамоаси ишлаб чиқариш жамоалари деб ҳам аталади.

«Авесто»да таъкидланишича, катта патриархал оила «нмана», бир неча «нмана»ларнинг бирикуви — уруғ жамоаси — «вис»ни ташкил этган. Маълум ҳудуддаги қўшни «вис»ларнинг бирикувидан ҳудудий қўшничилик жамоаси — «варзана», бирнеча «варзана»лар жамоасининг уюшувидан қабила — «занту» ташкил топган. Бир неча қабилаларнинг бирлашуви натижасида қабилалар иттифоқи — «дахию» вужудга келган. Археолог олим А. Асқаров томонидан топиб ўрганилган Шеробод чўлидаги Сополлитепада бу

ҳолатни айнан кузатиш мумкин. Сополлитепа ўтроқ деҳқончилик хўжалиги асосида ташкил топган 8 та катта оила жамоасининг қишлоғи. Уларни бирлаштирган омил уруғчилик иплари эмас, балки биринчи навбатда ишлаб чиқариш бўлган. Ана шу 8 та катта оила таркибида патриархал тизим асосида қурилган юздан ортиқ жуфт оилалар бўлган. Катта оила жамоасини бошқариш иши улар орасидан сайланган оқсоқол — «нманапати» қўлида бўлган. Демак, Сополлитепада 8 та оқсоқол бўлиб, уларни бирлаштирувчи оқсоқоллар кенгаши бўлган. «Авесто»да айтилганидек, «Нмана» — катта оила жамоаси, «нманапати» — катта оила бошлиғи. Агар шу тизимдан келиб чиқадиган бўлсак, Сополлитепа қишлоғи аҳолиси 8 та «нмана»дан ташкил топган «вис» дир. «Вис» — уруғ жамоаси «Виспати» эса ана шу «нмана»ларни бирлаштирган оқсоқоллар кенгашининг бошлиғи, уруғ оқсоқоли, катта қишлоқнинг бошлиғи. Демак, ишлаб чиқариш жамоаларини бошқариш мўътабар зотлар — оқсоқоллар қўлида бўлиб, улар жамоа ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча ишларни оқсоқоллар кенгаши орқали ҳал қилганлар.

Оқсоқоллар кенгаши қўлида диний ва дунёвий ҳокимият жамланган бўлиб, у жамоанинг кундалик фаолиятидаги хўжалик масалаларини ҳал қилган. Катта оила жамоасининг оқсоқоли бир вақтнинг ўзида ўзининг оила жамоаси учун диний ва дунёвий бошлиқ, пиру устод ва мураббий бўлган. Уруғ — қишлоқ оқсоқоли эса оқсоқоллар кенгашининг бошлиғи сифатида бутун қишлоқ аҳлининг ҳам бошлиғи ҳисобланган. Мўътабар шахсларнинг топшириқ ва буйруқлари жамоа аъзолари учун мажбурий бўлган.

Ишлаб чиқариш жамоалари таркибини ташкил этган ҳар бир оила ўз хусусий мулкига эга бўлган. Хусусий мулкнинг келиб чиқиши, жамоаларнинг ишлаб чиқариш қонун-қоидалари асосида ташкил топиши ўз навбатида мулкий табақаланишни келтириб чиқарди. Бойлик аввало жамоа оқсоқоллари, ҳарбий бошлиқлар, мўътабар шахслар қўлида тўпланиб борди. Улар ернинг ҳосилдор қисмини эгалладилар, кўплаб чорва молларга эга бўлдилар. Оқсоқолларнинг оила жамоалари, уруғ ва қабила ишларини бошқаришдаги хизматлари учун жамоа аъзолари зиммасига етиштирган ҳосил-

ларининг, чорва молларининг бир қисмини бериш мажбурияти юкланган. Оқсоқоллар ўз истеъмолидан ортиб қолган бундай маҳсулотларни мис, олтин, кумуш буюмларга айирбош қилганлар.

Қабилалар ўртасида яхши ер ва яйловлар учун, чорва моллари учун урушлар келиб чиққан. Қабиладош жангчилар уруш ҳаракатларига бошчилик қилиш учун ўз ҳарбий йўлбошчиларини сайлаганлар. Урушда қўлга киритилган ўлжанинг кўп қисми йўлбошчига ҳамда оқсоқолга берилган. Шу тариқа оқсоқоллар ва йўлбошчилар ортиқча мол-мулкка ва жамиятда алоҳида, устун мавқега эга бўлиб, уларни задогонлар деб аташган. Кейинчалик, задогонлар ўз ўғилларига нафақат бойлигини, мулкини, шунингдек, ўз лавозимларини ҳам мерос қилиб қолдирганлар.

Ишлаб чиқариш жамоаларининг пайдо бўлиши аста-секин ортиқча маҳсулотларни айирбошлашни ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимотини келтириб чиқаради. Жамоа аъзолари ишлаб чиқаришнинг ўзларига қулай соҳасини танлаб оладилар. Шу тариқа деҳқончиликдан чорвачилик, кейинроқ ҳунармандчилик ажралиб чиқади. Айрим ишлаб чиқариш жамоалари деҳқончилик билан бошқалари чорвачилик ёки ҳунармандчилик билан, шуғулланадилар. Улар ўртасида деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ўзаро айирбошлаш кенгайиб боради. Бу ўз навбатида савдогарлар табақасини, илк шаҳарларнинг белгиларидан бири сифатида бозорларни келтириб чиқаради. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида товар айирбошлаш юз беради, дастлабки шаҳарлар пайдо бўлади.

Археологлар Афросиёб (ҳозирги Самарқанднинг шарқий чеккаси), Ерқўрғон ва Узунқир (Қашқадарё водийси), Кўзалиқир (Хоразм), Қизилтепа (Сурхондарё) ва бошқа қадимий шаҳарлар харобаларини ўрганишган, уларнинг қиёфаларини тасвирлашган. Қадимги шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўралган, уларда саройлар, қалъалар, ҳунармандчилик устахоналари, бозорлар бўлган. Шаҳарларни шаҳар бошлиқлари — ҳокимлар бошқарган.

Шундай қилиб, жамиятда ижтимоий тенглик барҳам топади, мулкдор бадавлат оилалар, ўз тирикчилигини ўзи кўрадиган табақалар, мол-мулксиз камбағаллар вужудга

келади. Узоқ давом этган бу жараён кўпгина минтақаларда, шунингдек, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлатларнинг ташкил топиши учун шарт-шароитларни тайёрлади.

2. Хоразм ва Бақтрия — ўзбек давлатчилигининг илк пойдевори

Ўрта Осиё ҳудудидаги илк давлат тузилмалари тўғрисида қадимги ёзма тарихимизнинг энг ноёб манбаси ҳисобланган «Авесто» китоби, қадимшунос олимларнинг ўлкамизнинг турли ҳудудларида олиб борган археологик — қидирув ишлари, уларнинг муҳим натижалари муҳим манба ҳисобланади. Шунингдек, қадимги Юнон, Рим ва Эрон манбалари асосида бу масалани ойдинлаштириш, етарли асосли фикрларни айтиш мумкин бўлади. Бу ўринда Юнон, Рим муаллифларидан Геродот, Полибий, Ктесий, Страбон, Арриан ва бошқаларнинг асарлари, ёдномалари, Форсий миххат ёзувлари, шунингдек, ўлкамизда кенг кўламли археологик тадқиқотлар олиб борган Я.Ғуломов, С.Толстов, В.Массон, А.Асқаров, Э.Ртвеладзе, А.Саъдуллаевларнинг илмий тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

Барча далили ашёлар милоддан аввалги сўнгги минг йиллик бошларида, аниқроги VIII-VII асрларда аждодларимизнинг Ватанимиз ҳудудларида Хоразм ва Бақтрия номи билан машҳур бўлган дастлабки давлатларни барпо этганидан, бу давлатлар ўзига хос ривожланиш жараёнини босиб ўтганлигидан гувоҳлик беради.

Хоразм давлати эгаллаган ҳудудлар ҳозирги Хоразм ерлари билан чегараланиб қолмай, балки ундан анча жанубга, яъни Марв (Туркманистон), Хирот (Афғонистон шимоли) атрофларига қадар ҳам ёйилган.

Милоддан аввалги сўнгги минг йилликнинг бошларига тегишли «Амиробод маданияти», қуйи Амударё ҳавзасида юзага келган ўзига хос сунъий суғориш иншоотлари тизими ҳамда дастлабки шаҳарсозлик тимсоли бўлган шаҳар-қалъалар — Қалъалиқир, Кўзалиқир ва бошқалар булар Хоразм воҳасида давлат тузилмалари мавжудлигидан далолат беради. Негаки, бу сингари умумэлатлар, қавм-қабилалар манфаатларига хизмат қиладиган муҳим ўзгаришлар дав-

лат бошқаруви йўли билангина амалга оширилиши мумкин бўлади. Қадимшунос олим Я.Ғуломов томонидан Хоразмда аниқланган 200 км узунликдаги, эни бир неча ўнлаб метрдан иборат бўлган канал ўзани, обод деҳқончилик маданияти Хоразм давлати қадимдан инсониятнинг йирик маданий масканларидан бири сифатида шуҳрат топганлигидан гувоҳлик беради. «Авесто»да Хоразм Марказий Осиёдаги ривож топган, ўз ҳудуди, чегараларига эга бўлган ўлка (давлат)лардан бири сифатида тилга олиниши ҳам бежиз эмас. Геродот маълумотича, қадимда Окс дарёси бўйлаб 360 дан зиёд сунъий суғориш каналлари, сув иншоотлари барпо этилиб, чўлли, саҳроли ерларга сув чиқазилиб деҳқончилик учун экин майдонлари кенгайтириб борилган. Геродот тассуротларида Хоразм ўлкасида яшаган аҳоли деҳқончиликда катта тажрибага эга бўлиб, улар донли, дуккакли экинлар, чунончи, буғдой, сули, арпа, мева-сабзавотчилик маҳсулотларини мўл-кўл етиштирганликлари қайд этиб ўтилади. Хоразм шаҳарсозлигида хом ғишт, пахсалардан кенг фойдаланилган, биноларнинг ташқи ва ички кўринишларига махсус ишлов берилиб, уларнинг мустаҳкамлиги, ўзига хос кўркамлиги таъминланган. Бу кўҳна ҳудуд бағрида минг йиллар давомида замонлар силсиласидан ўтиб, сақланиб келаётган кўплаб асори атиқалар, шаҳар-қалъалар харобалари, қолдиқлари ҳам буни исбот этади. Хоразм воҳасида ҳунармандчилик, тоғ-кон ишлари анча ривожланган. Бу ердан қазиб олинган қимматбаҳо зумрад тошлар ишлов берилиб, юксак сифат кўрсаткичига етганидан кейингина у муҳим тайёр маҳсулот сифатида фойдаланишга чиқарилган. Хоразм зумради Шарқнинг бир қатор, жумладан, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Миср синғари мамлакатларига ҳам юборилган.

Хоразмда аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланган, уларнинг туя, от, қўй-эчкилардан иборат сурувлари бўлган. Савдо бозорларида ғалла, мева, чорвачилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари айирбош қилинган.

Афсуски, Хоразм давлатида ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида маълумотлар ҳозирча аниқ эмас. Ривоятларга кўра Хоразмнинг қадимий сиёсий сулоласи Сиёву-

шийлар бўлганлиги зикр этилади. «Авесто»да таъкидланишича, Сиёваршон Кавоуснинг ўғли бўлган. Сиёваршон ўлимидан сўнг унинг набираси Кова Хисрав бобоси қотилидан ўч олиб, ҳокимиятни эгаллаб Хоразмда Сиёвушиёлар сулоласига асос солган.

Ўзбек давлатчилигининг яна бир асоси — Бақтрия подшоҳлигидир. Унинг таркибига ҳозирги Сурхондарё, Тожикистон жануби, Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисми, шунингдек, Суғдиёна ва Марғиёна ерлари ҳам кирган.

Бақтриядаги кўпдан-кўп йирик шаҳарлар орасида Бақтра машҳур шаҳар бўлиб, мамлакатнинг пойтахти ҳисобланган. Бақтра баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда подшоҳ қалъаси алоҳида жойлашган.

Рим тарихчиси Курций Руфнинг шаҳодат беришича, «Бақтра дарёси номидан шаҳар, вилоятнинг номи келиб чиққан». Умуман тарихий маълумотларга асосланадиган бўлсак, қадимги давлатлар номлари кўпинча дарё, қабила, халқ ёки шаҳарлар номига қиёсан келиб чиққан бўлади.

Бинобарин, «Бақтрияликлар», «Бақтрия халқи» иборалари жуда қадимги манбаларда тилга олиниб, битта халқни ёки бир неча қариндош қабилаларни бирлаштирган тушунчани англатади.

«Авесто» китобида ҳам Бақтрия «Энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка» сифатида таърифланган. Бу хилдаги фикр-мулоҳазалар Бақтриянинг ўз даврининг йирик давлатларидан бири бўлганлигидан далолат беради.

Ктесий маълумотича, Бақтрияга қарашли Вахш-Окс водийси оби-ҳаётга мўл-кўллиги, унумдор ерлари кўп бўлганлигидан, бу ҳудудда деҳқончилик маданияти тараққий топган, аҳоли боғдорчилик, мевачилик маҳсулотлари етиштиришда омилкор бўлган. Қашқадарё воҳасининг милоддан аввалги VIII-VII асрларга оид Санғиртепа, Узунқир, Еркўрғон; Зарафшон водийсида Афросиёб, Кўтепа сингари аҳоли манзилгоҳларини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу жойларда ўтроқ турмуш кечирган қавм, элатлар деҳқончилик билан фаол шуғулланганлар. Худди шундай фикрни Суғдиёна ҳудудларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Бақтрияда олтин, лаъл каби қимматбаҳо маъданлар кўплаб миқдорда қазиб олиниб, улар тегишли ишловдан сўнг юрт эҳтиёжи учун, қолаверса, хорижий эллар учун тайёр маҳсулот ҳолига келтирилган. Бақтрия лаълига узоқ Хитой, Миср, Ҳиндистон сингари мамлакатларда ҳам талаб-эҳтиёж катта бўлган. Бақтрияда қимматбаҳо маъданлар ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши бу юртда махсус ҳунармандчилик тури — заргарлик, бадиий ҳунар тармоғининг ривож топишига олиб келган. Буни 1877 йилда Кофирниҳонда (Тожикистон) топилган «Амударё хазинаси» топилмаси тимсолида ҳам кузатиш мумкин. Топилмалар орасидаги 180 тага яқин заргарлик буюмлари қадимги Бақтрияда нафис ҳунармандчиликнинг ҳийла ўсганлигидан далолат беради. Бу хазина аслида Тахти Сангил харобасида маҳаллий Вахш дарвеш худоси шаънига багишлаб барпо этилган серҳашам ибодатхонага тегишлидир.

Шундай қилиб, Хоразм ва Бақтрия давлатларида кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий жараёнлар аждодларимизнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлидан илгарилаб бориб, ўз давлатчилик тузилмаларини вужудга келтириб, бошқарув усулларини такомиллаштириб борганлигидан гувоҳлик беради. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш қуролларининг такомиллашиб бориши улуғ бобокалонларимиз ўлмас даҳоси, салоҳиятининг ёркин ифодасидир. Булар қадимги ўзбек давлатчилиги тарихий тажрибасининг муҳим жиҳатлари, намуналари сифатида алоҳида қимматга эгадир.

3. «Авесто» — қадимги тарихимизни ўрганишда ноёб манба

Ўз мазмуни, моҳиятига кўра якка худолик, инсонийлик, меҳр-шафқат, меҳнатсеварлик, юртпарварлик ғояларини тараннум этиб, одамзод аҳлини бунёдкорлик, яратувчиликка ундаган муқаддас «Авесто» олис тарихимизнинг асл дурдона асарлари сирасига киради[1]. «Авесто» китоби мил. ав. сўнгги минг йиллик бошлари ва ўрталарида

[1] «Авесто» сўзи ўрнатилган, қатъий белгиланган қонун-қоидалар деган маънони билдиради.

яшаган ҳудудимиздаги қадимги халқларнинг ўзига хос турмуш тарзи, хўжалик машғулоти, ижтимоий-маданий ҳаёти, урф-одатлари-ю, маросимлари ҳақида маълумот берувчи муҳим тарихий манбадир.

Юртбошимиз уқтирганидек: «Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганлигига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди»[1].

Модомики, «Авесто» она тарихимизнинг муҳим таркибини ташкил этар экан, бу ноёб манба қачон, қаерда, ким томонидан яратилган? Тарихий манбаларни чуқур ўрганиш, энг аввало, «Авесто»да тилга олинган асосли жўғрофий ҳудудлар, юртлар номларини, аҳолининг машғулот турларини, урф-одатларини, дафн маросимларини синчиклаб ўрганиш бу буюк таълимотнинг ҳақиқий Ватани Ўрта Осиё ўлкаси, унинг Хоразм воҳаси эканлигини тасдиқламоқда. Гап шундаки, «Авесто»да тилга олинган 16 та йирик ҳудудий номларнинг 9 таси Ўрта Осиёга тааллуқлидир. Булар Гава (Суғда), Хваризам (Хоразм), Бахди (Бақтрия); шунингдек, Ҳисор, Помир, Тангритоғ (Тёншон) тоғлари, чуқур кўллар — Каспий, Орол, Иссиққўл, кенг дарёлари — Амударё ва Сирдарёлардир. «Авесто»да эзгулик, яхшилик худоси Аҳурамазда тилидан шундай дейилади: «Мен Аҳурамазда энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранамвэжони, ...сўнгра суғдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Бахдини, ...бешинчи бўлиб Моуру ва Бахди оралиғидаги Нисайани...яратдим»[2]. Келтирилган бу далил «Авесто»нинг ватани бизнинг юртимиз бўлганлигига ҳеч бир шубҳа қолдирмайди.

«Авесто» таълимотининг асосчиси тарихга пайғамбар номи билан кирган Зардушт исмли шахсдир. **Зардушт «Олтин туя-**

---

[1] Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 10-бет.

[2] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ», 2000, 28-бет.

ли» ёки «Олтин туя етакловчи» деган маънони билдиради. Зардушт зардуштийлик ғояларини, динини аҳоли ўртасида ташвиқ-тарғибот қилган, бу жараён ниҳоятда қийин, мураккаб кечган, ҳудудма-ҳудуд сарсон-саргардон кезиб юришга мажбур бўлган. Шу боисдан ҳам Зардушт Эронми, Мидия, Месопотомиями ёҳуд Ўрта Осиё ўлкаси бўйлабми, ишқилиб кўп юртлар кезиб, ўз таълимотини ёйишга интилганлиги шубҳасиз.

Бунда яна шу нарса эътиборга моликки, Зардуштийлик динини биринчилардан бўлиб қабул қилган, уни ўз фуқароларига ёйилишига изн берган юрт ҳам Бақтриядир.

Беруний келтирган ривоятга кўра, Зардушт Бақтрия подшоҳи Вишгасп (Гуштасп) ва малика Хутаоса ҳузурига келиб, «Авесто» таълимотининг муқаддаслигини исбот этиш учун худога илтижо қилиб, ўз танасига қиздирилган мисни босишни сўрайди. Оловли мис эса унинг танасини зарарламагач, Вишгасп ва унинг хотини, улардан сўнг бутун Бақтрия аҳолиси зардуштийлик эътиқодини қабул қилади.

Аввал бошда «Авесто» 21 китобдан иборат бўлган. Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида таъкидланишича, Эрон подшоҳи Доро даврида «Авесто» тўлиқ ҳолда 12 минг қора мол терисига зарҳал ҳарфлар билан битилган. Македониялик Искандарнинг Шарққа истилоси даврида унинг буйруғи билан зардуштийлик ибодат хоналари вайрон қилинганидек, муқаддас «Авесто»нинг 5 дан 3 қисми ҳам куйдириб юборилган. Кейинроқ Парфия подшоҳлари Вологез I ва Вологез V даврида (I-II асрларда) «Авесто»нинг қолган-қутган қисмлари тўпланган. Сосонийлар даврида (III-IV асрларда) «Авесто» қисмлари жамланиб, паҳлавий тилида янгидан китобот ҳолига келтирилган. Ҳозиргача «Авесто»нинг жами 21 китобидан «Ясна» — «Қурбонлик келтириш», «Виспарат» — «Ҳамма ҳукмронлар», «Яшт» — «Қадрлаш», «Видевдат» — «Девларга қарши қонун» номли китоблари етиб келган.

«Ясна» китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси «Готалар», яъни пайғамбар Зардуштнинг «Муқаддас қўшиқлари», унинг диний насиҳатларидан иборат. «Виспарат» 24 бобдан иборат бўлиб, зардуштийларнинг айрим худоларига бағишланган мадҳиялардир. Улар байрам ва диний маросимларда ижро этилган. «Яшт»нинг 21 бобида ёзувсиз

замонларга оид қабилаларнинг тасаввурлари баён этилган. Унда афсонавий қаҳрамонларга ва улуғ худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. «Видевдат» тўлиқ сақланган китобдир. Унинг тарихий санаси «Ясна» ва «Яшт» қисмларига нисбатан ёш ҳисобланади. Бу китоб 22 бобдан иборат.

«Авесто» шундай бир тарихий даврда яратилдики, бу вақтга келиб, яъни мил. ав. сўнгги минг йиллик бошларида ўлкамизнинг турли ҳудудларида яшаган элатлар, қавм, қабилалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётда янги босқичга ўта бораётган эди. Минтақанинг Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна сингари ўлкаларида уруғ-қабилаларнинг ўтроқлашуви, сунъий суғориш тизимига асосланган деҳқончилик маданиятининг вужудга келиши ва ривожланиши, деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажраб, мустақил хўжалик тармоғи сифатида ўсиб бораётганлиги, қишлоқлардан шаҳар-қалъаларга, сўнгра эса дастлабки давлат тузилмаларининг юзага келиши яққол кўзга ташланмоқда эди.

Тарихнинг бундай кескин бурилиши шароитида шу турли уруғ-қабила ва элатларни маънан ва руҳан бирлаштириш, уларнинг онги, шуурига илғор қарашлар, муштараклик туйғуларини, эътиқод тамойилларини сингдириб бориш ғоятда муҳим эди.

«Авесто» таълимоти, бир томондан, ерли қабила, элатларни турли маҳаллий кўринишдаги бидъат ва хурофотлар таъсиридан халос бўлишига, иккинчидан, маҳаллий этносларнинг чуқур илдиз отиб, мустаҳкамланиб, этник шаклланишига ва учинчидан, ишлаб чиқариш жараёнининг тобора кенгайиб, ижтимоий муносабатларнинг такомиллашуви жараёнига сезиларли туртки берарди. Бунинг устига «Авесто»да зардуштийликнинг умумбашарий аҳамияти ва моҳиятидан ташқари, унда ўлкамизда илк бошқарув тизимининг амал қилганлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Бу эса алоҳида эътиборга лойиқдир. Масалан, «Авесто» жамиятни 4 асосий қисмга бўлади: уй, оила жамоаси — «нмана», уруғ жамоаси — «вис», қабила — «занту», қабилалар иттифоқи — «дахию». «Дахию» тушунчаси вилоят, мамлакат маъносини ҳам англатади. Мамлакатни идора қилган шахс «Кави» деб юритилган.

86

Оқсоқоллар кенгаши — «варзанапати», «Ханжамана», халқ йиғилиши — въяха дейилган. «Авесто» қадимги жамиятнинг 4 асосий тоифасини алоҳида ажратиб кўрсатади: коҳинлар (руҳонийлар), аскарлар, чорвадорлар ва ҳунармандлар. «Авесто»да жамиятда бинокорлар бўлганлигига ҳам алоҳида ишора бор.

Манбанинг турли маълумотларига кўра, қадимги қишлоқларда заргарлик, кулолчилик, тўқувчилик, темирчилик сингари ҳунармандлар ҳам ўзига хос тарзда ривож топган. «Авесто»даги бош маъбуда — эзгулик, ёруғлик, яхшилик, бахт-иқбол худоси Аҳурамазда билан ёмонлик, ёвузлик, қоронғулик, разолат тимсоли — Аҳриман ўртасидаги доимий муросасиз кураш ғояси зардуштийлик (оташпарастлик) динининг асосий мазмунини ташкил қилади. Зардушт пайғамбар сифатида Аҳурамазда тилидан ваҳий қилинган муқаддас каломларни, насиҳатлар ва оятларни халққа, одамларга етказишга даъват эткувчидир. Зеро, Зардушт ҳар бир масалада фикр юритганда Аҳурамазда номини тилга олади, унга мурожаат этади. Бир ўринда у бундай хабар беради: «Биз Аҳурамаздани улуғлаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликни, ёруғликни ва ерни яратган...». «Авесто»да моддий дунё, борлиқ муқаддаслаштирилади. Ер, сув, ҳавони булғаш, оловга тупириш энг оғир гуноҳ саналади.

«Авесто» аввалги динларда расм бўлган инсонларни қурбонлик қилишни қатъиян ман этади ва унинг дахлсизлигини ҳимоя қилади. Зардушт динида таъкидланадики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Зардуштий динида олов муқаддаслаштирилган бўлиб, у инсоннинг бахту-саодати рамзи сифатида улуғланган. Шу боис аждодларимизнинг кўплаб тўй-томошалари, хурсандчилик маросимлари олов ёқиш, уни атрофида кенг давра қуриш билан бу одатлар ўтказилган. Бу одатларнинг баъзилари ҳозиргача ҳам сақланиб қолган. Шаҳарлар, аҳоли манзилгоҳларининг энг гавжум жойларида махсус қурилган оташкадалар бўлиб, улар доимо зиёратчилар билан тўла бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра, доимий фароғатли ҳаёт инсон учун узоқ нотаниш ҳаёлий жаннатда эмас, балки инсонлар яшайдиган шу тириклик дунёсида бўлади. Бу мақсад,

маррага етиш учун эса одамлар ҳалол ва берилиб меҳнат қилиши, яхшилик ва хайрли иш қилишлари керак бўлади.

Шундай қилиб, муқаддас «Авесто» китоби буюк ўтмишдошларимизнинг кенг қамровли ҳаёт тарзини, умрбоқий урф-одатлари, таълим-тарбияси, бошқарув тизимини ўрганишимизда дастуриламал манба бўлиб хизмат қилади. Унда умумбашарий ғояларнинг чуқур акс этганлиги сабабидан ҳам бу асар кенг ҳудудлар бўйлаб ёйилиб, Шарқу Ғарбда эътироф топиб, турли халқларнинг маънавий юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

4. Ватанимиз халқларининг ажнабий босқинчиларга қарши озодлик кураши

Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Эронда вужудга келиб кучайиб борган Ахмонийлар давлати қисқа давр ичида ўз атрофидаги бир қатор давлатлар, халқларни (Ассурия, Урарту, Мидия, Бобил ва бошқ.) ўз таркибига бирлаштириб йирик салтанатга асос соладилар. Бу қудратли давлатнинг асосчиси Кир II ўрта Осиё ерларига юриш қилишга махсус тайёргарлик кўради. Кирнинг шарқий ҳудудларга, жумладан, Ўрта Осиёга ҳарбий юришларини икки босқичга бўлиш мумкин. Унинг биринчи босқичи мил. ав. 545-539 йилларга тўғри келади. Кир II нинг Ўрта Осиё ҳудудларига иккинчи юриши мил. ав. 539-530 йилларни ўз ичига олади. Ўрта Осиёнинг табиатан эрксевар, юртпарвар, халқлари, қавм-қабилалари аҳмонийларга бўйсунмаслик учун ўз она замини, диёрини ҳимоя қилиб, мардонавор кураш олиб борганлар. Бу эса Кир II ни қайта-қайта бу ҳудудга катта қўшин билан бостириб келишга мажбур этган. Аҳмонийлар подшосининг юришига доир бир қатор ишончли маълумотлар юнон муаллифларидан Геродот, Юстин, Страбонларнинг ёзувларида кўп учрайди. Кирнинг массагетлар[1] юртига бостириб бориши, Эрон шоҳи билан массагетлар маликаси, мард ва жасур аёл Тўмарис ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро уруши, унинг якунларига оид Геродот маълумотлари алоҳида эътиборга лойиқдир.

---

[1]Форс ва Юнон манбаларида Ўрта Осиёда яшаган бизнинг аждодларимиз массагет, сак қабилалари деб қайд этилади.

200 минглик катта жанговар қўшин тузиб, Тўмарис юртига келган Кир II ҳарбий маҳоратда мислсиз бўлган массагет қабилаларини очиқ жангда енгиш қийинлигини ҳис этиб, аввалда турли ҳийла-найранглар ишлатишга уриниб кўради. Шу мақсадда Тўмарис ҳузурига элчилар юбориб, гўё ўзини маликага жазман эканлигини ва шу боис унга уйланмоқчилигини билдиради. Бу найранг натижасиз чиқади. Кир II шундан сўнг яна ҳийла ишлатиб, Тўмарисниг мард, жасур ўғли Спарганисни асирга олади ва оқибатда у ўзини ҳалок этади. Ягона фарзандидан жудо бўлиб ўртанган онанинг душманга бўлган ўтли нафрати ўн чандон ортади. Бунинг устига элу-юрт эрки, озодлигини ҳар нарсадан аъло билган Тўмарис Кир қўшинига қарши ҳаётмамот жангига ҳозирлик кўради.

Бутун вужудлари ила ғанимларга қарши нафрат олови билан ёнган массагет қўшинлари босқинчиларга қарши жангга ташланишади. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозонадилар. Форс қўшинларининг катта қисми, жумладан, Кир ҳам жанг майдонида халок бўлади. Бу милоддан аввалги 529 йилга тўғри келади.

Тўмарис ҳақидаги ривоятда айтилишича, уруш пировардида малика ўлдирилган Кир IIнинг калласини қон тўлдирилган мешга тиқиб шундай хитоб қилади: — Эй, Кир, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунингча ич!

Мил. ав. 522 йилда Аҳмонийлар шоҳи бўлиб кўтарилган Доро I (522-486) даврида эронийларнинг Ўрта Осиё ҳудудларини узил-кесил қўлга киритиш бобидаги ҳарбий юришлари янада кучаяди. Доро I қўшини мил. ав. 519 йилда сак (шак)лар юртига юриш қилган пайтда маҳаллий аҳолининг уларга жиддий қаршилик кўрсатганлигини ва бунда саклар қабиласига мансуб оддий чўпон Широқнинг мардлик-мангулик жасоратини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Шу муносабат билан юнон тарихчиси Полиеннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобига кирган Широқ тўғрисидаги ривоятларда нақл қилинишича, ўз қавмига, киндик қони тўкилган муқаддас заминга бўлган туганмас садоқат ва муҳаббат туйғуси жисми-жонида жўш урган Широқ душманни ишонтириш учун қулоқ ва бурнини кесиб, танасини қонга бўяган ҳолатда

Доро I қароргоҳига келади ва қабиладошларининг ўзига нисбатан қилган «ёвузликлари»га жавобан, улардан ўч олишга «қарор қилгани»ни айтиб, керак бўлса саклар чекинган Қизилқум барханлари томон Доро қўшинини олиб боришга тайёрлигини билдиради. Бунга ишонган Доро лашкарлари етти кун кимсасиз саҳролар оралаб юриб, охири алданганини англайди ва сувсиз, озиқ-овқатсиз қолиб, беҳисоб талофат кўради. Гарчанд Широқ шаҳид бўлса-да, бироқ у ўз элу юрти, ватани, қабиладошлари олдидаги ҳақиқий фарзандлик бурчини адо этади. Шу боис ҳам унинг ёркин сиймоси юртпарвар авлодлар хотирасида мангу муҳрланиб қолди.

Тарихий маълумотларга қараганда Доро I 519-518 йилларидаги ҳарбий юришлари давомида сак қабилаларини енгиб, итоатга келтиришга муяссар бўлади. Форсларнинг бу юриши тўғрисида Беҳистун ёзувларида шундай дейилади: «Шоҳ Доро айтурки: кейин қўшин билан саклар мамлакатига юриш қилдим. Кейин учи ўткир қулоқ кийиб юрувчи саклар жангга киришдилар. Мен дарёдан ўтгач, сакларни тамоман тор-мор келтирдим, қолган қисмини асрга олдим... Уларнинг Скунха деган бошлиғини қўлга тушириб, ҳузуримга келтирдилар. Шунда мен уларга бошқа бошлиқ тайинладим. Мен шундай бўлишини хоҳладим. Кейин бу мамлакат менга тобе бўлди».

Эрон аҳмонийларига қарши Ўрта Осиёда кўплаб халқ қўзғолонлари юз бериб турган. Жумладан, Эрон ҳудудидан топилган Бехустун ёзувларида айтилишича, мил. ав. 522 йилда Марғиёнада кўтарилган кучли халқ қўзғолонига Фрада деган шахс етакчилик қилган. Доро I қўшини қўзғолончилардан қонли ўч олади. 55 минг қўзғолончилар қатл этилади, 7 мингга яқин киши асир олинади. Фрада ҳам қўлга олиниб ўлдирилади.

Буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқларнинг ажнабий босқинчилар зулмига бўйин эгмай, ўз эрки, озодлиги йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Эрон аҳмонийлари босиб олган мамлакатларни итоатда тутмоқ учун сатрап (вилоят)ларга бўлган. Ўрта Осиё 4 та сатрапликка (вилоят бошқарувига) бўлинган: 1) Каспий бўйларида яшовчи кўчманчи қабилалар 11-сатрапия бўлиб,

у аҳмонийларга 200 талант (бобил кумуш пул бирлиги: 1 талант 30,3 кг кумушга тенг), Бақтрия 12-сатрапия бўлиб, 360 талант, Саклар 15-сатрапия бўлиб 250 талант, Хоразм, Суғд ва Парфия 16-сатрапия бўлиб, 300 талант миқдорида йиллик солиқ тўлардилар. Форс ёзув манбаларига қараганда Ўрта осиёликлар солиқ сифатида қимматбаҳо тошлар, чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини ҳам аҳмонийларга бериб турганлар. Ҳар бир сатраплик тепасида шоҳ томонидан тайинланган аҳмонийларга мансуб сатрап, яъни ҳукмдор ҳокими мутлақ сифатида сиёсат юритган ва маҳаллий аҳолини итоатда ушлаб турган. Мил.ав. VI-IV асрларда ҳам Ўрта Осиёнинг Бақтрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Хоразм воҳаси ҳудудларида сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти тўхтовсиз ривожланишда давом этган.

Ўлканинг ўша даврдаги асосий қон томирлари ҳисобланган Самарқанд (Афросиёб), Марв, Бақтра, Еркўрғон, Қизилтепа, Кўзалиқир сингари шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари сифатида қадимги аждодларимиз ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Бу даврда зарб этилиб, муомалага чиқарилган дастлабки танга пуллар ҳам шаҳарлар ҳаётининг ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти ҳам анча такомиллашиб боради. Қадимги оромий ёзуви негизида 4 та ёзув тартиби: Парфия, Суғд, Бақтрия ва Хоразм ёзувлари юзага келиб, уларда улуғ аждодларимизнинг бой тарихи, бетакрор маданияти ва маънавиятига доир ноёб асарлар, қимматбаҳо маълумотлар, битиклар ёзилиб, қайд этилиб, борилганлиги шубҳасиздир.

Ўрта Осиё халқларининг тоғ-кон саноати ишлаб чиқаришидаги омилкорлиги туфайли ҳам ўлканинг тоғли ҳудудларида қимматбаҳо маъданлар кўплаб миқдорда қазиб олиниб, муҳим саноат ашёлари сифатида хорижий элларга ҳам чиқарилган.

Ўрта Осиё халқларининг юрт озодлиги ва мустақиллиги йўлида олиб борган курашлари пировард оқибатда ўз самарасини бермай қолмади. Мил. ав. IV асрга келиб Эрон аҳмонийлари ҳокимияти кучсизланиб, заифлашиб қолади. Бундай шароитда биринчи бўлиб Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлади. Уста дипломат, моҳир сиёсат-

чи Фарасман Хоразмда давлат мустақиллигини қўлга киритиб, уни мустаҳкамлай борди. Ўлканинг бошқа ҳудудларида ҳам маҳаллий халқларнинг Эрон аҳмонийларидан юртни озод қилиш борасидаги қатъий кураш ҳаракатлари авж олиб борди. Бироқ, афсуски, ўлкамиз халқларини бу даврда тарихнинг яна оғир синов кутмоқда эди. Бу македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ерларига янгидан уюштирган мислсиз қонли истилоси ва унинг ижтимоий-сиёсий оқибатларидир.

Антик дунё тарихида македониялик Искандар Зулқарнайн оламга довруғ таратган жаҳонгир ҳукмдорлардандир. Юнонистон, Кичик Осиё, Арабистон ҳудудларини қудратли ҳарбий куч билан эгаллаб, ўша жойларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Искандар мил. ав. 331 йил октябрида Гавгамела ёнида (шимоли-шарқий Месопотомия) бўлган жангда Эрон қўшинларини енгади. Эрон подшоҳи Доро III Искандардан узил-кесил енгилиб, мамлакат шарқига, Бақтрияга қочади. У ерда эса Бақтрия сатрапи Бесс томонидан ўлдирилади. Гарчи Бесс шундан кейин ўзини Эрон шоҳи деб эълон қилиб, Искандарга қарши куч йиғиб курашга чиққан бўлса-да, бироқ у ҳам тез орада ўлим топади. Эрон ҳудудлари бўйлаб шитоб билан кириб келган Искандар қўшини мил. ав. 330-329 йил қишида ҳозирги Афғонистон жанубини эгаллаб, Ҳиндиқуш довони орқали Шимолга томон ҳаракат бошлайди. Тез орада Искандар қўшини ортиқча қаршиликсиз Бақтрия пойтахти — Бақтра (ҳозирги Балх) шаҳрини ҳамда Аорн, Драпсак сингари мустаҳкам қалъаларни эгаллайди. Кўп ўтмай Окс (Аму) дарёси соҳилига етиб келган Юнон қўшинлари дарёдан ўтиб Навтака (ҳозирги Қашқадарё ҳудуди) вилоятига кириб боради. Эндиги ҳаракат йўналиши Суғдиёна маркази — Мароканд (Самарқанд)га қаратилади. Рим олими Курций Руфнинг маълумот беришича, Искандар армияси Марокандни унча қийналмасдан ва кам талофат билан ишғол этган ва «шаҳарда ўзларининг гарнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», сўнгра эса шимолишарққа қараб ҳаракатланганлар.

Бироқ Марокандан сўнг юнон-македон қўшинларининг юришлари қийин ва мураккаб кечди. Чунки улар эн-

диликда маҳаллий халқнинг қудратли қаршилигига дуч келди. Искандар босқинидан, унинг юртга солаётган қирғини-ю, зулм, асоратидан кўзи ғафлат уйқусидан очилган, эрк, озодлик қадрини ҳар нарсадан афзал билган она замин кишилари бир ёқадан бош чиқариб, ажнабий истилочиларга қарши ҳаракатга келди. Бу эса Искандар ва унинг кўп сонли қўшини олдида ҳар қадамда кутилмаган муаммолар ва қалтис вазиятларни келтириб чиқарди. Шу боисдан ҳам Юнон ҳукмдори шу пайтгача ҳеч қаерда кўрмаган бутун-бутун халқ, элатлар, қавмларнинг қаттиқ қаршилигини, ғазаб-нафрат алангасини шу ҳудудда учратди. Искандар қадами етган жойларда ёхуд у эгаллаган шаҳар, қишлоқларда, ҳатто баланд тоғли ҳудудларда ҳам юртнинг ватанпарвар ўғлонлари душман билан гоҳ юзма-юз, гоҳ зимдан мардона олишиб, чин фидойилик намуналарини кўрсатдилар. Мил. ав. 329 йил кузида Суғдиёнада бошланиб Ўрта Осиё минтақасининг бошқа ҳудудларида кенг акс садо берган халқ қўзғолони юртимиз озодлиги тарихида чинакам янги саҳифа ёзган. Искандар тажовузи ва зулмига қарши кўтарилган бу оммавий ҳаракатга суғд халқининг мард ўғлони Спитамен бошчилик қилди. Суғдиёна ва Бақтрияда маҳаллий халқларнинг чуқур ишончини қозонган, катта ҳарбий салоҳият соҳиби Спитамен халқдан лашкар тузиб, дастлаб Искандарнинг Марокандда қолдириб кетган ҳарбий гарнизонига ҳужум қилиб уни янчиб ташлайди. Бу хабар ерли аҳолига катта руҳий қувват бағишлаб, унинг ажнабийларга қарши фаол курашига туртки беради. Искандар ўзининг истеъдодли лашкарбошиси Фарнуҳ бошчилигидаги қўшинни Марокандга юборади. Ўзи ҳам бу даврда Хўжанд-Бекобод ва Уструшона оралиғидаги тоғли ва чўлли ҳудудларда сак қабилалари билан оғир жанглар олиб бораётган эди. Ажойиб жанг тактикасини қўллаган Спитамен Фарнуҳ лашкари Марокандга яқинлашиб келаётганини эшитгач, дарҳол шаҳарни тарк этиб, Политимет (Зарафшон) дарёсининг қуйи оқими томон жанг қилиб чекинади. Сўнгра бу ердаги даштли кўчманчиларнинг отлиқ аскарлари билан қўшилиб кутилмаганда қарши ҳужумга ўтади. Бундан саросимага тушган Фарнуҳ қўшини катта талофатга учраб, қолган-кутган жангчилари билан шаҳарга чекинади. Спитамен Марокандни қамал

қилади. Бундан хабар топган Искандар Сирдарё бўйидаги ҳужум ҳаракатларини вақтинча тўхтатиб, ўзи қўшинга бош бўлиб, Спитаменга қарши юриш бошлайди. У Марокандга етиб келганида Спитамен кучлари аллақачон бу жойни тарк этиб, Сугдиёнанинг чўллик қисмига чекинган эди. Искандар Спитамендан ўч ололмагач, бутун қаҳри-заҳрини Зарафшон аҳолисига қаратади. Кўплаб қишлоқлар, аҳоли манзилгоҳлари вайрон этилади, қанчалаб халқ қасоскорлари қўлга олиниб, қиличдан ўтказилади. Тинч аҳоли ҳам қатлиомдан четда қолмайди. Мил. ав. 328 йилда Суғдиёна ва Бақтриянинг кенг ҳудудларини қамраб олган Спитамен қўзғолони янги босқичга киради. Искандар ўз қўшинларини 5 гуруҳга бўлиб, уларга истеъдодли лашкарбошиларни тайин этиб, турли йўналишларда маҳаллий халқнинг озодлик, қаршилик ҳаракатларига зарбалар беришга, зулм тизгини кучайтиришга уринса-да (масалан, у Спитамен кучларини таъқиб қилиб, Марокандан чўлли ҳудудлар томон борар экан, йўл-йўлакай 120 мингдан зиёд тинч аҳолини қириб ташлагани тарихий манбаларда учрайди), бироқ у барибир маҳаллий халқларни ўзига узил-кесил бўйсундира олмайди. Искандар Доронинг юз минглаб мунтазам лашкарларига қарши жанг олиб боришдан кўра, Спитамен бошчилигидаги қўзғолончиларга қарши курашиш қийин эканлигини тушуниб стади. Курций Руфнинг «Македониялик Искандар тарихи» китобида Спитаменнинг жанговор фаолиятига оид қуйидаги фикрлар келтирилади: «Жангчиларнинг чаққонлиги отларнинг тезлигига мос эди. Спитамен лашкарига ўрмонни қуршаб олишни буюрди ва бир вақтда уларни душманнинг ён томонига фронт орқасидан олиб чиқди. Менедем (юнон) лашкарбошиси қуршовда қолди. ... лекин узоқ вақт қаршилик кўрсатди... Бу жангда 2000 пиёда ва 300 суворийлар ҳалок бўлдилар[1]. Искандар бу ҳудудни забт этиш борасида маҳаллий бақтрияликлар, суғдийлар, саклар билан тўқнашиб, гоҳ ғалаба қозонса, гоҳ мағлуб бўлди. Негаки ерли аҳоли ўзининг ҳар бир қарич тупроғи, дарё-кўли, қир-адири, қояси учун душман билан жон бериб, жон олишиб курашган. Искандар армиясининг енгил-

[1]Қаранг. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., «Фан», 1992, 91-бет.

маслиги тўғрисидаги афсоналар ҳам бизнинг юртимизда барҳам топди. Охири шундай бўлиб чиқдики, Ўрта Осиё ерларини куч, қурол билан енга олмаслигига кўзи етган Искандар ақлу заковат, ҳийла йўли билан иш тутиб, маҳаллий аҳолининг юқори табақаси, зодагонлари билан умумий тил топишга, ерли халқнинг миллий удумлари, урф-одатлари, маросимларини қабул қилишга мажбур бўлади. Шундай йўл билан Суғдиёна улуғларидан Оксиарт, Хориен деган маҳаллий аслзодалар унинг томонига ўтади. Искандарнинг Оксиартнинг гўзал қизи Роксанага уйланиши эса, қариндошлик алоқаларининг кучайишига хизмат қилади. У халқ қаҳрамони Спитаменни қўлга тушириб, уни жисмонан йўқ қилишда ҳам маҳаллий зодагонлар хизматидан фойдаланади. Мил. ав. 328 йил кузида Спитамен кучлари билан Искандар қўшини ўртасида Суғдиёна пойтахти яқинида бўлган ҳал қилувчи жангда Спитамен мағлубиятга учрагач, у саклар юртига чекинади. Бунда маҳаллий зодагонларнинг унга қилган хиёнати Искандарга қўл келади.

Спитаменнинг тез орада ўлдирилиб, унинг боши Юнон подшоҳига тортиқ қилинганлиги факти ҳам қўзғолончи кучлар ўртасида бирликнинг бўлмаганлиги аломатидир. Шунга қарамай ажнабий босқинчиларга қарши халқ ғалаёнлари 327 йил бошларига қадар давом этди. Гарчанд Спитамен бошчилигидаги кенг оммавий халқ ҳаракати охир-оқибатда мағлубиятга учраган бўлсада, у улуғ аждодларимизнинг мардлик жасоратини, элу юрт ҳурлиги, озодлиги йўлидаги фидойилигини ёркин намоён этди.

Шундай қилиб, муттасил уч йил давом этган шиддатли жанггу жадаллардан сўнг Искандар Бақтрия, Суғдиёна ва Уструшонанинг фақат бир қисминигина итоат эттириб, бу ҳудудларга ўз ишончли одамларини, ўзига содиқ маҳаллий амалдорларни (Оксиартга ўхшаш) тайин этиб, мил. ав. 327 йилда Ҳиндистон томон қўшин тортади. Кези келганда қайд этиш жоизки, Искандар Ўрта Осиёнинг кўп ерларини, жумладан, Фарғона, Шош ёки Хоразм воҳасини ўз тобелигига кирита олмади. Хоразм ҳукмдори, моҳир дипломат Фарасман Искандарни катта совға саломлар билан сийлаб, турли хил мулозаматлар кўрсатиб, Хоразм мустақиллигини сақлаб қололди.

Юнон-Македон қўшинлари Ўрта Осиё ерларида шу қадар ҳолдан тойиб, ўзининг жанговорлик қобилиятини йўқотдики, бунинг оқибатида улар шимолий Ҳинд ерларига аранг кириб бордилар. Бу ҳолатни тан олган Искандар тез орада Ҳиндистондаги уруш мавсумини тугатиб, ортга, икки дарё оралиғидаги Бобил шаҳрига қайтиб кетишга буйруқ беради. Антик олимларнинг якдил таъкидлашича, Юнонлар подшосининг бу буйруғи унинг руҳан чўккан бутун қўшинида катта қониқиш билан қарши олинган экан.

Шундай қилиб, бутун ер юзини эгаллаб, дунё ҳукмдори бўлишга даъво қилган Искандарнинг шарқий юришлари охир-оқибат кўзланган юксак натижаларсиз тугади. Унинг ўзи мил. ав. 323 йилда Бобилда ҳаётдан кўз юмди. Айниқса, унинг кўп сонли лашкарларининг Ватанимиз сарҳадларида мислсиз халқ қаршилигига дуч келиб, сон-соноқсиз қурбонлар берищи пировардида унинг жаҳонгирлик даъвосини пучга чиқарди.

Ўзгалар юртини зўрлик билан эгаллаш эвазига қудратли салтанат қуриш, бошқаларга ўз иродасини мажбурлаш ёҳуд зулм-асоратни кучайтириш пировардида қандай кутилмаган оқибатларга олиб келишини фотиҳ Искандар тимсоли яққол исбот этади. Тарихнинг бу аччиқ сабоғини ҳеч маҳал унутмаслик керак бўлади. Тўғри, Искандарнинг Шарққа, жумладан, Ўрта Осиёга юришлари бежиз кетмади. Бу эса Шарқ билан Ғарб ўртасидаги турли муносабатларнинг боғланишига ижобий туртки берди. Кейинчалик эллинизм маданияти деб аталган, турли цивилизацияларнинг ўзаро туташишидан иборат илғор маданий жараён юзага келди. Бу эса турли халқларнинг бир-бирлари билан яқиндан алоқа боғлашларида, биргалашиб умумбашарий қадриятларни қарор топтириб боришида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Искандар вафотидан сўнг кўп ўтмай мил. ав. 312 йилдан бошлаб унинг истеъдодли саркардаларидан Салавк номи билан аталган салавкийлар сулоласи шарқий ҳудудларга ҳукмронлик қила бошлади. Ўрта Осиё ерлари ҳам унинг таркибига кирган эди. Бироқ Ватанимиз эрксевар, ҳурриятпарвар халқларининг ажнабийлар ҳукмронлигига қарши олиб борган бетиним курашлари ўз самарасини бермай қолмади. Мил. ав. III аср ўрталарига келиб салавкийлар ҳукм-

ронлиги завол топиб, юртимизда бир қатор мустақил давлатлар вужудга келиб фаолият кўрсата бошлади.

Синов саволлари

1. Одамлар нима учун турли ижтимоий табақаларга бўлиниб кетди?
2. Қандай шарт-шароитлар давлатларнинг шаклланишига сабаб бўлди?
3. Қадимги Хоразм давлати ҳақида нималарни биласиз?
4. Бақтрия давлати, унинг ҳудудлари, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида гапиринг.
5. «Авесто» китобининг Ватани, муаллифи ҳақида нималарни биласиз?
6. Нима учун «Авесто» қадимги тарихимизни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади?
7. Аждодларимизнинг аҳмоний босқинчиларга қарши озодлик кураши ҳақида гапиринг.
8. Тўмарис жасорати қандай манбаларда ёритилган?
9. Фрада кўзғолони ҳақида гапиринг.
10. Сатраплик нима, Ўрта Осиё қандай сатрапликларга бўлинган, қандай солиқлар тўлашга мажбур этилган?
11. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга истилочилик юришлари ҳақида нималарни биласиз?
12. Спитамен кўзғолони ҳақида гапиринг.
13. Амударёнинг қадимги номларини биласизми? Сирдарёнингчи?

III Боб. ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАР. УЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ

Искандар вафотидан кейин (323 йил) мил. ав. IV аср охирларидан (312 й) то мил. ав. III аср ўрталаригача Туронзамин ҳудудлари алоҳида сатрапликлар (бекликлар) сифатида салавкийлар сулоласи томонидан идора этилади. Искандарнинг истеъдодли саркардаларидан бўлган Салавк ва унинг ворислари икки дарё оралиғи (Тигр ва Ефрат)дан тортиб то Ўрта Осиё, Хитойнинг ғарбий чегаралари, шимолий Ҳиндистонга қадар бўлган катта ҳудудларда ўз ҳукмронлигини амалга оширган. Юнонларнинг бу ҳудудларни бошқариши, уларнинг халқларини итоатда тутиши ғоятда мураккаб шароитларда кечган. Негаки, табиатан эрксевар Ватанимиз халқлари юнонлар зулми ва асоратига қарши тўхтовсиз кураш олиб борганлар. Бунинг оқибатида салавкийлар давлати тобора заифлашиб, ичдан емирила боради. Мил. ав. III аср ўрталарига келиб Туронзамин халқлари салавкийлар ҳукмронлиги таъсиридан халос бўлишга ва ўз мустақил давлат тузилмаларини вужудга келтиришга муваффақ бўлади. Шу билан биргаликда юнонларнинг шарқий ҳудудларда ҳийла узоқ давом этган ҳукмронлиги давомида юнон маданияти бу ҳудудларга ёйилиб ва айни пайтда Шарқ халқлари маданияти билан ўзаро сингишиб, бир-бирини бойитиб бордики, бу ҳол эллинизм номи билан машҳур бўлди. Бақтрияда юнон ёзуви, пул муносабатлари, оғирлик ўлчови бирликлари тарқалади. Шаҳарсозликда янгича йўналишлар ривожланди. Эллинизм маданияти турли халқлар маданиятини ўзида мужассам этган илғор тарихий ҳодиса сифатида ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1. Бақтрияда давлат мустақиллигининг тикланиши

Ватанимиз халқларининг салавкийларга қарши озодлик кураши муваффақиятли якун топгач, Бақтрия салавкийлар салтанатидан ажралиб чиқади ва Бақтриянинг давлат мустақиллиги қайта тикланади. Унинг таркибига Бақтрия (ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё, Тожикистон жануби), Суғди-

ёна (Зарафшон воҳаси), ҳозирги Афғонистоннинг шимолий, Туркманистоннинг шарқий ерлари кирган. Бу давлатнинг тарихий манбаларда Юнон-Бақтрия деб аталишининг боиси шундаки, унинг маркази Бақтрия ҳудудлари бўлиб, ҳукмдорлари эса асосан юнон аслзодалари эди. Бақтрия давлати ўзини шоҳ деб эълон қилган Диадот I, унинг ўғли Диодот II даврларида бирмунча юксалади. Бу жараён Евтидем I ва у бошлаб берган евтидемийлар сулоласи бошқаруви даврида янада кучаяди. Кўплаб археологик қазишмалар ва бошқа тарихий манбалар, Юнон ва Рим олимларининг ишончли маълумотлари Бақтрия давлатининг кенг ҳудудларга ёйилиши (масалан, у кейинчалик Шарқий Туркистон, Шарқий Эрон, Шимомий-Ғарбий Ҳиндистон, Синд ўлкаси ҳудудларигача кенгайган). Унинг хўжалик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳам анча юксак даражага кўтарилганлигидан гувоҳлик беради. Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум, Тожикистоннинг Кўҳнақалъа, Кайкободшоҳ, Сурхондарё вилоятининг Далварзинтепа, Зартепа ва бошқа жойларида олиб борилган археологик тадқиқотлар қадимда бу шаҳар-қалъаларда тўлақонли ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигидан, уларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва бошқа касб турлари равнақ топганлигидан далолат беради. Шу боисдан ҳам Юнон олими Юстин Бақтрияни минг шаҳарли давлат деб бежиз таърифламаган. Бу давлатнинг пойтахти Балх шаҳри бўлиб, у қадимда Бақтра номи билан аталган. Бу шаҳар халқаро карвон савдоси — Буюк ипак йўлининг муҳим чорраҳасида жойлашганлигидан, унда савдо-ҳунармандчилик соҳалари бир мунча ривож топган. Мамлакатнинг Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Византия сингари ўша даврнинг ривожланган давлатлари билан олиб борган савдо-тижорат муносбатлари асосан мана шу шаҳар орқали ўтган. Шунингдек, Эски Термиз, Марв, Кайкободшоҳ, Кўҳнақалъа, Мароканд (Самарқанд) сингари шаҳарларнинг ҳам савдо-сотиқнинг йирик марказлари сифатидаги мавқеи юксак бўлган. Бақтрия давлати ўзининг пул бирлигига эга бўлган. Олтин, кумуш ва мисдан керакли миқдорда танга пуллар зарб этилиб муомалага чиқарилган. Бу пулларда, шубҳасиз, Юнон худолари — Апполон, Афина, Гелиос, Зевс, Геракл, Посейдон ва ерли ҳукмдорлар-

нинг тасвирлари акс эттирилган. Бақтрия тангаларининг турли давлатлар ҳудудида топилиши — бу мамлакатда савдо-тижоратнинг ўсганлиги, унинг халқаро миқёсда кенгайиб борганлигига ишончли далилдир. Бундан ташқари, юнон-рим олимлари бу мамлакатда турли хил дон экинлари, серунум ерларида узумзор боғлар кўп бўлганини ва уларда тилни ёрар узумлар, шарбатли мевалар етиштирилганини баён этадилар. Бу ҳол унда деҳқончилик маданиятининг ўсганлигидан, сунъий-суғориш иншоотлари тизими кенг тармоқ отганлигидан яққол далолатдир. Гарчанд Бақтрия давлатида қулдорлик муносабатлари мавжуд бўлса-да, бироқ унда эркин деҳқон жамоалари меҳнати салмоқли рол ўйнаган. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнларининг нисбатан тез ўсишига, шаҳарлар ҳаётининг ривожланишига муҳим туртки берган. Тожикистоннинг Кафирнихон дарёси бўйида ўтган асрнинг 70-йилларида топилган «Амударё хазинаси» (100 дан зиёд олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо буюмлар) намуналари ҳам қадимги Бақтрия давлатига тегишли бўлиб, у маҳаллий халқлар эътиқод қилган қуёш худоси Митрага бағишланган серҳашам ибодатхонанинг ноёб безаклари сирасига кирган.

Милоддан аввалги II аср ўрталарига келиб бир қатор ички ва ташқи вазият тақозоси билан юз берган кескин ўзгаришлар оқибатида Бақтрия давлати тушкунликка юз тутди. Бунинг муҳим сабабларидан бири — қўшни Парфия давлатининг кучайиб кетиши ва ўз ҳудудларини Бақтрия ҳисобига кенгайтиришга интилиши бўлди. Бу ҳол Бақтрия давлатини мушкул аҳволга солиб қўйди. Тез орада ҳинд ерлари ҳамда Суғдиёна унинг таркибидан ажралиб кетди. Мамлакатнинг шимолий ва шарқий ҳудудларига эса шарқдан келган кўп сонли катта юэчжи қабилаларининг ҳужуми кучайиб, улар аста-секин Фарғона, Сурхондарё ҳудудлари сари силжий боради. Бунинг натижасида 120 йилча мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган Бақтрия давлати ҳалокатга учрайди.

Ўрта Осиёда салавкийлар ҳукмронлигининг инқирози натижасида мил. ав. III аср ўрталарида вужудга келган мустақил давлатлардан яна бири **Парфиядир.** Бу давлатга парфлар (даҳлар)нинг кўчманчи сак қабилалари йўлбошчиси

Аршак асос солган. Аршакийлар сулоласининг узоқ ҳукмронлиги унинг номи билан боғлиқ. Аршак мил. ав. 247 йилда салавкийлар сатрапларини енгиб, Гирканияни эгаллайди. Аста-секин унинг ҳудудлари кенгая боради. Бу давлатнинг илк пойтахти ҳозирги Асхабод шаҳри яқинидаги қадимги Нисодир. Бу шаҳар харобаларидан топилган жуда кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар қадимги Парфиянинг ўз даврида анча тараққий этган, моддий ва маънавий маданияти юксалган давлатлардан бири бўлганлигидан далолат беради. Моҳир саркарда, уста дипломат Аршак ўзининг узоқ йиллик подшолик даврида Парфияни довруғли давлатга айлантириш билан бирга унинг ҳудудларини кенгайтиришга ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Унинг авлодларидан Митридат I даврида (мил. ав. 171-138 й) бу давлат салавкийлар ва Бақтриянинг катта ҳудудларини ўзига қўшиб олади. 155 йилда Мидия подшолиги босиб олинади. Мил. ав. 147 йилда эса машҳур Бобил шаҳри ҳам эгалланади. Митридат II даврига келиб (мил.ав. 128-88) Парфия давлати қудрати бениҳоя кучайиб, у Рим империясининг Шарқдаги асосий рақобатчисига айланади. Давлат ҳудудлари Ғарбга томон кенгайиб борганлигидан, унинг пойтахти ҳам Ктезафон шаҳрига кўчирилган. Мил. ав. 40 йилларда Кичик Осиё, Сурия ва Фаластин ерлари ҳам Парфия қўл остига ўтган. Бироқ тез орада Рим империяси бу ҳудудларда ўз таъсирини қайта тиклашга муваффақ бўлган. Бунинг сабаби Парфия давлати ичида вужудга келиб, кучая борган маҳаллий бошбошдоқлик, сулолавий низолар, сўнгра кўчманчи аланларнинг ҳужумлари — булар пировард оқибатда унинг ички заифлашувига, сиёсий беқарорлигининг кучайишига сабаб бўлди. Бунинг устига тўхтовсиз давом этган ташқи ва ички урушлар мамлакатни ҳолдан тойдириб, уни парчаланишга ва ҳалокатга дучор этди. Милоднинг 207-222 йилларида Парфия ҳукмдори бўлган Вологез V даврида салтанат иккига, яъни Месопотомия ва Мидия давлатларига ажралади. Худди шу даврда Форс ҳудудларида янгидан вужудга келиб қудрати тобора ошиб бораётган Эрон сосонийлари давлати тез орада Парфияга ҳал қилувчи зарбалар бериб, унинг ерларини ўз таркибига киритади. Бу милоднинг III асри 20-йилларида содир бўлди.

2. Милоддан аввалги III-II асрларда Хоразм ва Даван давлатлари

Хоразм салавкийлар даврида ҳам ўз мустақиллигини сақлаб қолди ва юксалиб борди. **Мил.ав. II асрда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм тасарруфига олинади. Бу даврда Хоразм давлати тарихига, ривожланиш жараёнига оид бўлган энг кўп маълумотлар Хитой манбаларида учрайди. Хитой манбаларида Хоразм Қанға давлати деган ном билан тилга олинади**[1]. Афтидан, Хитойнинг Хан сулоласи ҳукмдорлари Ўрта Осиё халқлари ҳаётига ва бу ҳудуднинг муҳим жўғрофий мавқеи, табиий бойликларига алоҳида қизиқиш билдириб, ўз элчиларини юборганлар ҳамда улар билан яқиндан боғланишга ҳаракат қилганлар. Бугина эмас, ҳатто мил. ав. II аср бошларида бу ҳудудни қўлга киритиш мақсадида катта қўшин тортиб бостириб келганлар ҳам.

Хоразм мил.ав. II аср бошларида янада кенгайиб, Шарқда Фарғона, шимолий-шарқда усун, юэчжи қабилалари билан, шимолий-ғарбда Сарису дарёси бўйлаб чегараланган. Жанубда Бақтрия ва Парфия чегараларига етиб борган. Бошқача қилиб айтганда, Аму ва Сирдарё оралиғидаги катта ҳудудлар шу давлат таркибига кирган. Унинг йирик шаҳарлари сирасига мил.ав. II-I асрларда Арис дарёси соҳилидаги Ўтрор ва ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон тумани ҳудудида жойлашган Қанқа шаҳарлари ҳам кирган. Бу шаҳарлар ўша давр шаҳарсозлигининг юксак намуналарини ўзида мужассамлаштирган. Давлатни бошқаришда подшоҳнинг роли ва ўрни катта бўлган. Шу билан биргаликда давлат ва жамият ҳаётига оид кўплаб муҳим масалаларни ҳал этишда уруғ ва қабила оқсоқолларидан иборат Олий Маслаҳат кенгашининг мавқеи ҳам алоҳида ўрин тутган. Бинобарин, подшоҳ ўз ички ва ташқи сиёсатини юритишда мазкур кенгаш билан маслаҳатлашган. Вилоят бошлиқлари туркий мақомда жобу ёки ёбулар деб аталганлар. Улар ўз ҳудудларини бошқаришда бир мунча мустақилликка эга бўлиб, марказий ҳокимиятга бож тўлаб турганлар. Давлат ҳукмдорлари минтақадаги сиёсий вазиятга ҳам фаол арала-

---

[1] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ», 2000, 32-бет.

шиб, ундаги мувозанатни сақлаш бобида изчил сиёсат олиб борганлар. Айниқса, улар Хитойга нисбатан мустақил сиёсат юритганлар. Ўз қўшнилари — Довон, Қашғар, Ёркент сингари мустақил ҳудудларга нисбатан Хитойнинг даъвоси ва истилочилик юришларига кескин қарши чиққан ва лозим бўлганда ўз ҳарбий кучлари билан уларга ёрдамга келган. Мамлакат аҳолисининг асосий таркибини туркий этнослар ташкил этган. Улар асосан ўтроқ ҳаёт кечиргандар. Аҳолининг маълум қисми кўчманчилик билан шуғулланган. Дарё ва сойларга туташ воҳаларда деҳқончилик маданияти ривожланган. Чунончи, Тошкент воҳасида бошоқли, дуккакли ўсимликлар кўп миқдорда ўстирилган, ширин-шарбат мевалар етиштирилган. Шаҳарларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ривож топган. Маҳаллий ҳунармандлар тайёрлаган уруш қуроллари (қилич, ханжар, ойболта, ўткир учли найзалар ва бошқ.), хўжалик асбоб-ускуналарига талаб-эҳтиёж катта бўлган. Қорамозор, Курама ва Чотқол тоғларида темирчилик, мискарлик ҳунарини ривожлантириш учун керак миқдордаги мис, темир, кумуш, қўрғошин сингари маъданлар қазиб олинган. Тошкент атрофидаги Оқтепа 1, Оқтепа 2, Чоштепа, Қовунчитепа, шунингдек, Ўтрор, Сирдарё ҳавзасида топилган кўплаб ноёб далиллар юксак моддий ва маданий ҳаёт тарзи мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Буни «Қовунчитепа маданияти» номи билан тарихга кирган қадимги маданият намуналари ҳам исбот этади. Чорвачилик ва йилқичилик тўғрисида ҳам алоҳида фикр айтиш мумкин. Хитойликларни мафтун этган зотдор, тулпор отлар худди мана шу ҳудуд ва қўшни Даван яйловларида боқилган. Хитой солномачилари чорва моллари-нинг мўл-кўллигини, сут-қатиқларнинг ғоятда мазали ва тўйимлилигини таъриф этганлар. Хоразм давлатининг халқаро карвон савдосидаги мавқеи ҳам баланд бўлганки, бунда Буюк ипак йўлининг роли катта бўлган.

Даван ёки Паркана номи билан машҳур бўлган, аждодларимиз томонидан Фарғона водийсида барпо этилган яна бир давлат Ватанимиз ҳудудидаги қадимги давлатлардан саналса-да, бироқ унинг ҳаққоний тарихи хусусида ҳозиргача тўла маълумотлар топилмаган. Хитойлик элчи Чжан Цян ёзма манбаларида Фарғона водийсидаги давлатни Да-

ван (улуғ Ван) деб аталган. Ваҳоланки, Фарғона водийси ҳам аждодларимизнинг маданий, ўтроқ ҳаёт кечган, ўз давлатчилигига эга мустақил ҳудуд сифатида Хоразм, Бақтрия сингари қадимги давлатлар билан тенглаша олишига ҳеч бир шубҳа йўқ. Буни мил. ав. II аср бошларида бу ўлкага ташриф буюрган Хитой элчиси Чжан Цян ёзиб қолдирган эсдаликлар ҳам исбот этади. Манбаларда айтилишича, бу даврда Фарғонада 300 минг нафар аҳоли яшаган. Унинг 70 дан зиёд катта-кичик шаҳарлари бўлиб, уларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик юксак даражада ривожланган. Мамлакат пойтахти Эрши (ҳозирги Андижон вилоятнинг Марҳамат туманида жойлашган) ўз даврининг обод, кўркам ва аҳолиси гавжум шаҳарларидан саналган. Қадимги Ўзган, Косон ҳам Даваннинг энг машҳур шаҳарлари сирасига кирган. Даван ҳудудида 10 дан ортиқ йирик деҳқончилик манзилгоҳлари мавжуд бўлиб, уларда ерли миришкор аҳоли шоли, буғдой, пахта ва бошқа деҳқончилик экинлари етиштириш билан шуғулланган. Буларга Аравонсай, Оқбўра, Султонобод, Қўрғонтепа, Андижонсой, Мойлисой, Улугнор, Йилғинсой, Шаҳрихонсой каби деҳқончилик маконларини нисбат бериш мумкин. Хитой сайёҳи водийда узумчилик ниҳоятда ривожланганига, шу билан бирга ундан ноёб шарбат ва узоқ муддат сақланадиган, қуввати ўткир виноолар тайёрлаш юксак даражада йўлга қўйилганлигига алоҳида урғу беради. Давандаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг яна бир муҳим жиҳати — бу аёлларнинг жамиятда тутган мавқеининг алоҳидалигидир. Чжан Цяннинг эътирофича, бу ернинг эркаклари аёлларга алоҳида ҳурмат кўрсатганлар. Бошқача қилиб айтганда, хотин-қизларнинг ҳар қандай топшириғи эрлар томонидан бажарилиши шарт ҳисобланган. Давлат ҳукмдори мамлакат ҳаётига оид ҳар қандай ички ва ташқи масалаларни ҳал этишда Оқсоқолларга кенгашиға, унинг маслаҳатлари ва йўл-йўриқларига суянган. Айниқса, уруш ва тинчлик, элчилик алоқалари масаласида Оқсоқоллардан иборат Олий кенгаш алоҳида ваколатларга эга бўлган. ҳукмдор буни эътироф этишга мажбур бўлган.

Хитой Фарғона давлатининг бой-бадавлат турмушига, унинг бойликларига кўз олайтириб, унга қарши бир неча бор катта қўшин тортиб бостириб келган. Чунончи, мил. ав.

II аср охирларида (104 йилда) ва милодий I асрнинг 80-йилларида хитойликлар Даван давлатини ўзларига бўйсундириш учун у билан шиддатли урушлар олиб борганлар. Даванликлар ўз қўшнилари — Хоразм ва Кушонларнинг ҳарбий ёрдами билан юрт мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўладилар. Ўрта Осиё ҳудудларини куч билан эгаллаш мумкин эмаслигини тушунган Хитой томони шундан сўнг Даван давлати билан шартнома тузади. Бунга кўра иккала давлат ўртасида дипломатик ва савдо-сотиқ муносабатларини йўлга қўйиш, жумладан, Фарғонанинг учқур арғумоқларини Хитойга сотишга келишиб олинади. Фарғона ҳудуди Ўрта Осиё ижтимоий сиёсий ҳаётида содир этилган кейинги муҳим ўзгаришлар жараёнида ҳам ўзининг нисбий мустақиллигини бир мунча сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

3. Кушонлар даврида ўзбек давлатчилигининг салтанат мақомига кўтарилиши

Мил.ав. II асрнинг иккинчи ярмида Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи туркий қавмлар қўшниси хунлар тазйиқига учраб, уларнинг сиқувига бардош беролмай Ғарбга томон силжийдилар. Хитой манбаларида улар юечжилар деб аталган. Юечжилар Иссиққўл атрофида сак қабилалари билан тўқнашиб, уларни жанубий-ғарб томонга сурадилар. Бироқ юечжилар усун қабилалари зарбасига учраб жанубга силжиб, мил.ав.130 йилларда Суғдиёна ҳудудига кириб келадилар. Юечжилар, Хитой тарихчиси Чжан Цян таъкидлашича, Суғдиёнадан Бақтрияга юрадилар ва Бақтриядаги юнонлар ҳукмронлигини ағдарадилар. Юечжилар Фарғона водийсини ҳам эгаллайдилар.

Хитой манбаларида таъкидланганидек, юечжилар бешта сиёсий хонадонга мансуб эдилар: Гуйшуан (Кушон), Хюми, Шуанми, Хисе, Хуанми. Уларнинг ҳар бири қарийб 100 йилча алоҳида-алоҳида сиёсий куч, ҳокимлик бўлиб, ягона ҳукмдорга бўйсунмаган ҳолда фаолият юритадилар. Милоднинг I асрида Кушонлар хонадони бошлиғи Кужула Кадфиз (Киоцзюкю) барча юечжи қабилаларини бирлаштиради ва бутун Бақтрияда сиёсий ҳокимиятни эгаллайди.

Кужула Кадфиз қўшни ҳудудларга юриш уюштириб Суғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини забт этади. Кужула Кадфиз кейинчалик Амударё бўйлари, Қобул ва Қандаҳор ҳудудларини ҳам эгаллайди. Бу даврда мамлакат пойтахти Далварзинтепа (ҳозирги Сурхондарё вилоятида) шаҳри бўлган. Шу тариқа, Кушонлар сулоласи даврида ўзбек давлатчилиги салтанатлик босқичига кўтарилади.

Кушон ҳукмдорлари тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, бунда бу давлатга асос солган Кужала Кадфиз (милоднинг биринчи асри бошлари), унинг ўғли Вима Кадфиз (милоднинг I асри ўрталари), Канишка (78–123 йй.) ва уларнинг авлодлари — Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II номларини тилга олиб ўтмоқ жоиз бўлади.

Кадфиз I даврида зарб этилган тангаларда «Кужула Кадфиз Ябғу» деган ёзувлар учрайди. Унинг ўғли Вима Кадфиз даври ҳам муҳим ўзгаришлар билан боғлиқ. Бу даврга келиб шимолий Ҳиндистоннинг бир қатор муҳим ҳудудлари эгалланади. Вима Кадфиз мамлакатда пул ислоҳоти ўтказиб, вазни 8 гр оғирликдаги олтин тангаларни зарб қилдириб муомалага чиқартиради. Бу эса халқаро савдода давлат обрўсининг кўтарилишига сабаб бўлади. Худди шу вақтда Рим империяси билан савдо-сотиқ алоқалари кучаяди. Кушонлар мавқеининг кучайиши Канишка даврига тўғри келади. Бу пайтга келиб Ҳиндистоннинг Пешовор, Панжоб, Кашмир ва бошқа марказий ҳудудлари, шунингдек, Шарқий Туркистоннинг анча қисми салтанат таркибига киритилади. Бу даврда мамлакат пойтахти ҳам Пешоворга кўчирилган. Уста сиёсатчи, етук саркарда бўлган Канишка мамлакат ички ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришларни амалга ошириш баробарида ташқи сиёсатда ҳам ғоятда уддабуролик билан фаолият юритади. Унинг дин соҳасида ўтказган ислоҳоти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Гарчан унинг даврида Будда дини давлатнинг расмий дини даражасига кўтарилсада, бироқ мамлакатнинг турли ҳудудларида маҳаллий аҳоли олдиндан эътиқод қилиб келган бошқа динлар эркинлиги ва даҳлсизлиги сақланиб қолди. Ҳатто зарб этилган олтин ва кумуш танга пулларда Будда худоси билан бир

қаторда маҳаллий халқлар эътиқод қўйиб келган худолар — Анахита, Митра, Веретрагна, Вахш ва бошқаларнинг ҳам тасвирлари туширилғанлиги бунга ёрқин далилдир. Бу даврда зарб этилган тангалар аввалгидек юнон тилида эмас, балки маҳаллий Кушон — бақтрий тилида чиқарилганлиги алоҳида эътиборга лойиқдир. Бундай узоқни кўзлаб оқилона юритилган сиёсат турли аҳоли қавмлари, ижтимоий гуруҳлари ўртасида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга хизмат қилган. Бироқ Канишкадан сўнг ҳокимиятга келган Васишка, Хувишка, Васудевалар даврига келиб Кушонлар сулоласи бир қатор объектив ва субъектив сабаблар орқасида аста-секин инқирозга учрай бошлаган. Айниқса, III аср ўрталарига келиб қўшни давлат — Парфия ўрнида янгидан вужудга келиб, тобора кучая борган Эрон сосонийлари ҳукмдорларининг тўхтовсиз олиб борган уруш ҳаракатлари натижасида Кушонлар мавқеи заифлашиб, ҳудудлари кичрайиб борди. Жанубда ҳинд ерларининг Кушонлар тасарруфидан мустақил бўлиб ажралиб чиқиш жараёни кучайди. Кейинчалик Хоразм, Суғдиёна сарҳадлари ҳам ўз мустақилликларини қўлга киритади. Бунинг оқибатида Кушонлар сулоласи охир-оқибатда ҳалокатга учради.

Кушонлар сулоласи ҳукмронлиги даври кўҳна тарихимизда катта из қолдирган экан, буни унинг таркибига кирган ҳар бир ҳудуд ёҳуд элатлар ҳаёти мисолида яққол кўрса бўлади. Унинг дастлабки пойтахти Далварзинтепа (Сурхондарё), унга туташ Халчаён (Денов), Зартепа, Фаёзтепа, Қоратепа, Айритом (Термиз атрофлари) ва бошқалар Кушонларнинг энг ривож топган савдо-сотиқ, ҳунармандчилик соҳалари ўсган гавжум шаҳарлар ҳисобланган. Ўлкамизда сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти ниҳоятда тараққий этган, кўплаб суғориш иншоотлари барпо этилган. Сурхондарё воҳасида Эски Ангор, Занг, Сўғддаги Дарғом каналлари шулар жумласидандир. Ватанимиз ҳудудида шаҳарсозлик, меъморчилик, ҳайкалторошлик, кулолчилик сингари ҳунармандчилик турлари юксак даражада тараққий этган. Буни кўҳна Тупроққалъа, Айритом, Термиз, Ахсикент шаҳарлари ўрнида олиб борилган тарихий талқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Айни чоғда Кушонлар даврида мо-

дий ва маънавий маданият ёнма-ён тарзда ривожланиб борган, деб хулоса чиқаришга тўла асослар бор. Масалан, Айритом кўҳна шаҳридан топилган уйлар, муҳташам саройлар, уларнинг пештоқига ишланган тасвирларда гулларга бурканган, ҳар хил мусиқа асбобларини чалиб турган қизлар, дўмбира чалаётган болаларнинг тасвири акс этган. Қазиб топилган ибодатхона ва бошқа иншоотлар қолдиқлари ҳам ўзининг юксак меъморий ишлови билан ажралиб туради. Халчаён ёдгорлиги мажмуасидан топилган, лойдан ишланган нафис, чиройли ҳайкаллар, ҳукмдор саройини безаб турган бадиий тасвирлар (милоднинг I асрга оид) маданиятнинг юксаклигига ишорадир. Шунингдек, кўҳна Далварзинтепадан 1972 йилда археологлар томонидан топилган, умумий оғирлиги 30 кг. дан ортиқ тилла буюмлар хазинаси алоҳида қимматга эгадир. Ундан жой олган 115 та билаг-узук, ҳалқалар, тўғалар, бўйин тақинчоқлари, олтин қуймалар аждодларимиз маҳоратидан нишонадир.

Кушонлар даври маданиятининг муҳим катта ютуқларидан бири шундаки, бунда турли қутб ва минтақада яшаган халқларнинг маданиятлари ўзаро яқинлашиб, бир-бирларини тўлдириб, бойитиб борган. Бу эса уларнинг бир бирлари билан турли-туман соҳаларда яқиндан ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик қилишларига кенг йўл очган, умумий юксалишига туртки берган. Масалан, Ҳиндистондан Ўрта Осиё ҳудудига Будда динининг кириб келиши ва ёйилиши, ўлканинг турли жойларида ҳашаматли Будда ибодатхоналарининг барпо этилиши, будда ҳайкаллари ва ҳайкалчаларининг яратилиши — булар улуғ аждодларимиз маънавий ҳаётидаги жиддий ўзгаришлардандир. Уларнинг тимсолида ҳинд ва Ўрта Осиё халқларининг бир-бирларига маънан яқинлаштирган муҳим омилни кўриш мумкин. Термиз, Айритом, Эски Қува ва бошқа жойлардан топилган, буддизмга оид ашёи далиллар, будда ибодатхоналари намуналари, ҳайкаллар, уларнинг юксак маҳорат билан яратилганлиги — булар Кушонлар даврида Ватанимиз ҳудудида моддий ва маънавий маданият ривож топганлигининг яққол ифодасидир.

4. Буюк Ипак йўли

Буюк Ипак йўли тўғрисида фикр юритар эканмиз, бу қадимий йўлнинг неча асрлар давомида не-не мамлакатлар ва халқларни бир-бирига боғлаш, алоқаларини мустаҳкамлашдаги мисли сиз хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз бўлади.

Илк бор Хитой ҳудудидан бошланиб ғарбга томон мингларча километр масофага чўзилган (12 минг км), Шарқ билан Ғарбни туташтирган бу ноёб савдо йўли улуғ аждодларимиз саъй-ҳаракатлари самараси ўлароқ умумбашарият тадрижий тараққиётида ёркин из қолдирган. Айниқса, бу йўлнинг Ватанимиз сарҳадларидан ўтганлиги унинг тарихий тақдирида, иқтисодий-маданий юксалишида ҳамда бошқа хорижий эллар билан изчил ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда бўлишида катта ижобий рол ўйнаган.

Буюк ипак йўли тушунчасини биринчи бўлиб фанга таниқли немис олими Фон Рихтофен олиб кирган. У XIX асрнинг 70-йилларида ёзган «Хитой» номли классик асарида бу терминни чуқур илмий асослаб берди.

Маълумки, Хитойнинг Сиан шаҳридан бошланган Ипак йўли Ланжоу орқали Дунхуанга (Шарқий Туркистон) келиб, бу ердан у иккига ажралади. Ипак йўлининг жанубий-ғарбий тармоғи Такламакон саҳроси (Мўғулистон) орқали Хўтанга, ундан Ёркентга келиб, ундан Балхга томон ўтади. Балхда йўл яна уч тармоққа ажралади. Ғарбий тармоғи Марвга, жанубий тармоғи Ҳиндистонга, шимолий тармоғи Термиз орқали Дарбент, Наутак ва Самарқандга томон йўналади. Ипак йўлининг шимолий-ғарбий тармоғи эса Дунхуандан Бами, Турфон орқали Тарим воҳаси — Қашқарга боради. У ердан Тошқўрғон орқали Ўзган, Ўш, Қува, Ахсикент, Попга, Аштарк орқали Хўжанд, Зомин, Жиззахга, сўнгра Самарқандга бориб туташади. Самарқанддан эса бу йўл яна давом этиб Дабусия, Малик чўли орқали Бухоро, Ромитонга, ундан Варахша орқали Форобга бориб, Амул шаҳрига ўтади. Амулда эса бу йўл Марвдан Урганч сари йўналган йўлга қўшилади. Марв шаҳри ўрта асрлар даврида Буюк ипак йўли чорраҳалари кесишган энг муҳим ҳаётий нуқта бўлган. Энг муҳими шундаки, Буюк ипак йўлининг Ғарбдан келадиган

савдо карвонлари, айтайлик, Италия, Испания ва бошқа Ўрта ср денгизи мамлакатларининг савдогарлари ҳам ўз молларини Тир, Дамашқ, Анатолия, Боғдод орқали Парфия давлати ҳуддудлари бўйлаб яна Ўрта Осиёнинг йирик савдо маркази — Марвга олиб келар, шу ердан Шарқ томон йўлларини давом эттирардилар. Шу маънода Марвнинг турли динлар илдиз отган, турли маданиятлар туташган жой бўлганлиги алоҳида аҳамиятга моликдир.

Буюк ипак йўли Шарқу Ғарбни боғловчи, турли мамлакатларнинг савдо-сотик, тижорат алоқаларининг энг асосий воситаси бўлганидан, бу йўналишда жойлашган давлатлар ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ёхуд бу борада ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилганлар. Шу боис турли тарихий босқичларда турли давлатлар бунга интилиб, Буюк ипак йўли устидан ўз назоратларини ўрнатганлар. Масалан, мил. ав. VI-IV асрларда Эрон аҳмонийлари, мил. ав. IV асрда эса македониялик Искандар, мил. ав. II-I асрларда Рим-Парфия давлатлари ўртасида бу борада қаттиқ рақобат кетган. Ёхуд Араб халифалиги вужудга келгунга қадар бу йўлнинг Эрон ва Суғдиёна ҳудудларидан ўтган қисмида Эрон ва Суғд савдогарлари етакчилик ролини ўйнаганлар. Араб халифалиги кучайиб, кўплаб ҳудудларни қўлга киритгач, бу йўл араб савдогарлари тасарруфига ўтади. Чингизийлар даврида Буюк ипак йўлининг тасарруфи бутунлай уларнинг қўл остида бўлади. Буюк соҳибқирон Амир Темур даврига келиб унинг қудратли салтанати вужудга келгач, Буюк ипак йўли сарҳадлари янгидан кенгайиб, катта миқёслар касб этиб, янада ривож топади.

Ватанимиз сарҳадлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий юксалишининг Буюк ипак йўли билан бевосита боғлиқлик жиҳатлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Юнон-Рим олимлари Геродот, Ктесий, Арриан маълумотларига, Эрон миххат ёзувларига асосланиб фикр юритадиган бўлсак, мил. аввал IV асрда Ўрта Осиё ҳудудларида суғорма деҳқончилик маданияти, ҳунармандчилик, чорвачилик, тоғ-кон ишлари анча ривож топган. Ўрта Осиё лаъли, Хоразмнинг қимматбаҳо феруза маъдани, Сўғд олтини кўплаб миқдорда қазиб олиниб, ишлов берилиб, хорижий элларга ҳам чиқарилган. Жумладан, Ўрта Осиё лаълига (лазурити) Эрон, Ҳиндис-

тон, Миср, Месопотамия ва Хитой сингари мамлакатларда қизиқиш ва талаб ғоятда катта бўлган. Мил. ав. II аср бошларида Даван ва Қанғ давлатларига ташриф буюрган Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цян сафаридан сўнг Хитой билан Ўрта Осиё давлатлари ўртасидаги дипломатик ва савдо-сотиқ алоқалари янги босқичга кўтарилади. Элчининг бу юртда кўрган-кечирганлари, айниқса, узумчилик, вино тайёрлаш, рангли шишалар ишлаб чиқариш, заргарлик, зотдор, учқур отлар Хитой ҳукмдорларини қизиқтирган. Бу эса икки ўртадаги алоқаларга кенг йўл очган. Хитой Ўрта Осиёнинг зотдор отлари, рангли шишалари, заргарлик моллари, лаълига харидор бўлса, айни чоғда Хитойдан юртимизга кўпроқ ипак ва ипак моллари, чинни буюмлар, чой маҳсулотлари келтирила бошлаган. Шунингдек, Япониядан гуруч, Ҳиндистондан ип газлама, зиравор ва доривор маҳсулотлар, мушк-анбар ва шу каби нарсалар келтирилган. Айни чоғда ўзбек диёридан бу мамлакатларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, мевалар, чорва моллари, отлар, гиламлар, заргарлик маҳсулотлари, нафис жунли матолар чиқарилган. Ўрта Осиё ҳукмдорлари Буюк ипак йўлида савдо карвонларининг тинчлиги, хавфсизлиги ва уларнинг бехатар, мунтазам қатновини таъминлаш борасида ҳам доимий чора-тадбирлар кўриб борганлар. Шу мақсадда керакли нуқталарда, аҳоли сийрак бўлган жойларда карвонсаройлар, емакхоналар барпо қилинган, сув оладиган қудуқлар қазилган, чор атрофи шинам бино шаклига келтирилиб қурилган работу сардобалар тикланган. Ҳозирда ҳам Қизилқум, Мирзачўл, Малик чўли сарҳадларида ўтмиш архитектурасининг ноёб намуналари саналган шундай меъморий обидалар харобалари кўплаб учрайди. Айниқса, Сомонийлар, Қорахонийлар ва Ғазнавийлар сулолалари ҳукм сурган, Мовароуннаҳр ҳудудлари жиддий иқтисодий ва маданий юксалиш жараёнини бошдан кечирган даврларда халқаро карвон савдоси юртимиз ижтимоий тараққиётида муҳим рол ўйнаган. Ўша даврда Мағрибу Машриққа маълум ва машҳур Бухоро, Самарқанд, Марв, Шош, Балх, Исфижоб, Термиз сингари шаҳарларда ўнлаб ҳашаматли карвонсаройлар, савдо бозорлари барпо этилиб, уларда тижорат ишлари авжида бўлган, турли мамлакат туж-

жорлари уларда туну кун турфа ранг молларини сотганлар ёҳуд мол айирбош қилганлар.

Буюк ипак йўлининг шуҳрати айниқса, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда, яъни Амир Темур ва темурийлар даврида янада ортди. Бунинг боиси аввало шундаки, Амир Темур қудратли марказлашган давлат барпо этиш баробарида унинг барча ҳудудларида тинчлик ва осойишталик ўрнатди. Унинг ўзи тузукларида: «Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилло кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим», деб айтган сўзлари бежиз эмасдир. Катта салоҳият эгаси бўлган Соҳибқирон мамлакатнинг юксак ривожида халқаро савдонинг нечоғлик улкан аҳамият касб этишини билганлигидан, бу соҳани бутун чоралар билан ўстиришга алоҳида эътибор берган. Бунда юрт тинчлиги, улус фаровонлиги масалалари ҳар доим унинг диққат марказида турган. Шу боис улуғ Амир савдо йўлларини қўриқлаш, одамлар, мусофирлар, турли юрт савдогарлари манфаатларини босқинчилар, қароқчилар тажовузидан муҳофаза қилишни муҳим давлат аҳамиятига молик вазифалардан деб ҳисоблаган. Тузукларда: «... яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа кор-хол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин..»[1] деб бежиз таъкидлаб ўтилмаган.

Амир Темур ташаббуси билан мамлакатнинг ҳар бир йирик шаҳарларида савдо карвонларининг кириши ва чиқишини назорат қилувчи давлат назорат хизмати ва махсус божхоналар ташкил этилган. Савдо карвонларидан молларнинг ҳажми, миқдорига қараб бож тўловлари ундирилган. Бу даврда пойтахт Самарқанд дунё савдогарларининг йирик марказига айланди. Унинг кенг кўчалари бўйлаб махсус қурилган муҳташам карвонсаройлар, савдо бозорлари, расталарда туну кун савдо-сотиқ ишлари тўхтамаган. Турли мам

[1] Темур тузуклари. Т., Ғафур Ғулом номли нашриёт, 1991, 94-95-бетлар.

лакатлардан келган савдогарлар ўз молларини харидорларга сотганлар ёҳуд ўзларига керакли молларни харид қилганлар.

Самарқанд қоғозининг машҳурлиги етти иқлимга маълум бўлган. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари Буюк ипак йўлининг энг қайноқ нуқталарига айланган. Бу ерга Ҳиндистондан жуда кўплаб тижорат карвонлари келиб турарди. Ҳитой бу ҳудудларга ипак газламалари, чинни косалар, биллур қадаҳлар, қимматбаҳо тошлар юборарди. Шимолдан ноёб пўстинлар, мўйналар келтириларди. Ушбу турли иқлимларнинг моллари Самарқанд ва бошқа Ўрта Осиё шаҳарларида той-той бойланиб, Осиёнинг йирик шаҳарларига ва Европага жўнатиларди. Савдогарлар бир йўл билан Генза кўлига борарди. Иккинчи йўл Хирот, Казвин, Табриз, Трабзон орқали генуяликлар, венецияликлар, пизаликларнинг кемаларига тушиб Европага етарди.

Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш устидан қозонган зафарлари туфайли Буюк ипак йўли шимолий тармоқларининг жанубий бош йўлга қўшиб юборилиши орқасида Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларининг халқаро карвон савдосидаги нуфузи ва мавқеи янада ортган. 1402 йилда машҳур Анқара жангида Туркия устидан қозонилган ажойиб ғалабадан сўнг Амир Темур давлати билан Ғарбий Европа давлатлари ўртасида турли хил алоқалар, яқинликлар янги паллага кирдики, бунда айниқса, халқаро савдо алоқалари, шубҳасиз, биринчи даражали аҳамият касб этди. Хуллас, Амир Темур ва унинг авлодлари замонида давлатлар ўртасидаги ўзаро савдо-тижорат алоқалари янги ҳудудий кенгликлар касб этиб бордики, бу бир томондан, юртимизнинг иқтисодий-маданий, маънавий юксалишини таъминлаган бўлса, иккинчидан, унинг хорижий эллар, халқлар билан яқинлашуви, ҳамкорлигига кучли туртки берди. Бу эса Буюк ипак йўли шуҳратининг янада ортишига олиб келди. Президентимиз И.А Каримов таъкидлаганидек, «Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жўғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди».[1]

---

[1] Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар 4-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 342-бет.

Шу тариқа, Амир Темур ва темурийлар даврида Буюк ипак йўлининг довруғи беқиёс катта бўлганлиги, у мамлакатларнинг умумий юксалишига, бир-бирлари билан яқиндан боғланишларга жиддий ижобий таъсир ўтказганлигига шоҳид бўламиз.

Буюк ипак йўли XVI асрдан эътиборан ўз аҳамияти ва ролини йўқотиб, тушкунлик сари юз тутди. Бу ҳолларни қандай сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Табиийки, бу жараён ўз-ўзидан, бир лаҳзада тўсатдан содир бўлиб қолгани йўқ, албатта. Бизнинг назаримизда, Буюк ипак йўли аҳамиятининг сўниб, пасайиб бориши бир қатор объектив ва субъектив сабаблар орқасида, тарихий жараёнларнинг мураккаб, зиддиятли кечиши давомида юз берганлиги шубҳасиз.

Биринчидан, Амир Темур ва Темурийлар сулоласининг пировард оқибатда чуқур инқирозга йўлиқиши ва тарих саҳнасига бошқа ҳукмрон сулолаларнинг, чунончи, Шайбонийхонлар, Аштархонийлар сулоласининг чиқиши ҳамда уларнинг бошқарув усулининг ғоятда мураккаб кечганлиги, марказий ҳокимиятнинг кучсизланиб мамлакат ҳудудларининг тарқоқ ҳолатда учраши, ўз қобиғига ўралиши ва ҳоказо ҳоллар бу ҳудуднинг ташқи дунёдан тобора ажралишига боис бўлди.

Иккинчидан, Туркистондаги хонликлар, амир-беклар, султонлар ўртасида ҳокимият талашиб олиб борилган ўзаро жанг жадаллар, доимий қон тўкишлар натижасида ўлка тобора иқтисодий бўҳронларга дуч кела борди, сиёсий беқарорлик авж олди. Мамлакат ташқи давлатлар билан алоқалар боғлаш, иқтисодий, савдо-сотиқ бобида ҳамкорлик қилиш имкониятларидан маҳрум бўлди.

Учинчидан, илғор Европа олимлари, сайёҳлари томонидан XV-XVI асрлардан эътиборан бошланган буюк географик кашфиётлар, буларнинг натижасида жаҳоннинг турли қутблари томон янги, қулай сув йўлларининг очилиши, шу жумладан, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқий-жанубий мамлакатларга томон шундай йўлларнинг кашф этилиши, булар Буюк ипак йўли шуҳратининг пасайиши ва сўниб боришга олиб келди .

Ўзбекистоннинг миллий истиқлолга эришуви ва ўз мустақил давлатчилигига эга бўлиши унинг олдига кенг истиқбол уфқларини очиб берди. Мустақиллик туфайли Ўзбе

кистон янгидан юз очиб жаҳон афкор оммасининг ниго-ҳига тушди. Айни чоғда у БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида турли ижтимоий тузумдаги давлатлар билан ўза-ро фойдали, манфаатли асосларда ҳамкорлик қилиш, ало-қалар боғлашга муваффақ бўлди. Ўзбекистоннинг дунё учун очиқлиги, бутун дунёда кенг илдиз отган демократик та-мойилларни ўзининг ички ва ташқи сиёсатига асос қилиб олганлиги — булар унинг жаҳон мамлакатлари билан яқин-лашувига, улар билан ҳамкорлик алоқаларининг ҳар жи-ҳатдан мустаҳкамлашига ишончли кафолат бўлиб хизмат қилмоқда. Айниқса, бунда Буюк ипак йўли анъаналарини янгидан тиклаш борасида ҳозирда жаҳон миқёсида олиб борилаётган давлатлараро ҳаракатда Ўзбекистоннинг ало-ҳида ташаббус кўрсатаётганлиги боиси ҳам мана шундан-дир. Зеро, қадимдан Шарқ билан Ғарбни бир-бирига боғ-лаган, халқаро савдонинг қайноқ, туташ нуқтаси ҳисоб-ланган Ўзбекистон ҳудуди ва унинг қадимий шаҳарлари бугун ҳам мустақил давлатимизни кенг хорижий давлат-лар билан боғловчи муҳим восита ролини ўйнамоғи айни муддаодир. «Қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган Буюк ипак йўли, — деб таъкидлайди Юртбошимиз, — Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туташган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятларнинг бир бирини бойитиш жараёни жадал кечган. Бугунги кунда ҳам Европа ва Яқин Шарқдан Осиё-Тинч океани минтақа-сига олиб борадиган йўллар шу ерда кесишади»[1].

Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримовнинг 1999 йил ап-рел ойида АҚШга қилган расмий сафари чоғида Америка томонининг Ўзбскистон билан ҳар томонлама иқтисодий, маданий, савдо-сотиқ алоқалар боғлашга, хусусан Буюк ипак йўли фаолиятини тиклашга фаол кўмаклашишга тай-ёр эканлигини билдирганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Шунингдек, ЮНЕСКО раҳбарияти билан ҳамкорлик-да «Ипак йўли — мулоқот йўли» мавзусида ўтказилаётган амалий тадбирлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекис-тоннинг сўнгги пайтлардаги фаол хатти-ҳаракатлари Шарқ

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 227-228 бетлар.

ва Ғарбга ҳамда Жанубга бевосита чиқиш учун қулай йўлларга эга бўлиш, ўз маҳсулотларини жаҳон бозорига олиб чиқиш ва давлатлараро кенг мулоқотларга эришишга қаратилган. Бу борада Тажан-Сарахс-Машҳад темир йўли биринчи навбатининг қурилиши муҳим аҳамиятга эгадир. 2000 йилда Пекин-Истамбул йўналишида ҳаракатланиш имконияти туғилади. Ҳозирда Хитой ва Покистонга олиб борадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар, шунингдек, Бухоро-Сарахс-Машҳад-Теҳрон ва Термиз-Хирот-Қандаҳор-Карочи автомобил йўлларини куриш ва қайта таъмирлаш ишлари амалга оширилмоқда. Бу бизни музламайдиган қулай Ҳинд океанига чиқишимизга имкон туғдиради. Бу эса ЭКО мамлакатларига олиб борадиган йўлни уч бараварга қисқартиради. Хуллас, Ўзбекистон ўз миллий манфаатлари устуворлигидан келиб чиқиб, дунёга чиқишга, халқаро бозор учун рақобатбардош маҳсулотлар, моллар ишлаб чиқаришга ҳамда Ғарб билан Шарқ ўртасида азалдан давом этиб келган муҳим воситачилик — кўприклик ролини ўйнашга фаол интилмоқда. У шу олижаноб мақсадлар йўлида актив изланишлар олиб бормоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги позициясини янада мустаҳкамлаб, унинг нуфузи ва обрўсининг кўтарилиб боришига хизмат қилади.

Синов саволлари

1. Эллинизм нима?
2. Қайси олимнинг китобида Юнон-Бақтрия «Минг шаҳарли давлат» деб таърифланган?
3. Юнон-Бақтрия давлатига қарашли йирик шаҳарларнинг номларини айтинг?
4. Қандай сабаблар Юнон-Бақтрия давлатини ҳалокатга олиб келди?
5. Парфия давлати ҳақида нималарни биласиз?
6. Қанғ давлатига қачон, кимлар асос солган, унинг таркибига қайси ҳудудлар кирган?
7. Қанғ давлатининг бошқарув усулини биласизми?
8. Чжан Цян ким, у Қанғ ва Даван давлатлари ҳақида нималарни ёзиб қолдирган?
9. Юечжи қабилалари қаерда яшаган, нима сабабдан Ўрта Осиёга кириб келди?
10. Кушон давлатининг ташкил топиши ҳақида нималарни биласиз?

11. Кушонлар даврида Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?

12. Кушонлар салтанатидаги йирик шаҳарларнинг номларини биласизми?

13. Буюк ипак йўлининг шаклланиши, ривожланиш босқичлари ҳақида қандай ривоятлар бор?

14. Буюк ипак йўлининг инсоният тараққиётидаги аҳамияти нималардан иборат?

15. Бугунги кунда Буюк ипак йўлини тиклаш борасида қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

IV Боб. ИЛК ЎРТА АСРЛАР ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ: ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

1. Эфталийлар сулоласи. Эфталийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Эфталийлар, уларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил қарашлар мавжуд. Рим ва Византия тарихчилари Марцелин (IV аср), Прокопий Кесарийский, Феофан Византийский (VI аср), арман тарихчилари Лазар Парбский (V аср), Фавст Бузанд (IV аср), хитой солномаларидан Бей-ши (VI аср) берган маълумотлар шулар жумласидандир. Масалан, эфталийлар Хитой манбаларида «и-да», «е-да», арманларда идал, хептал, арабларда ҳайтал, Сурия ва лотин манбаларида эптал, абдал деб номланади. Бундай турлича атамалар ҳар бир тил ва ёзувнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан. Рус ва Византия тарихчиларининг аксарияти эфталийларни туркий қабила-массагетларнинг сўнгги бўғинидан келиб чиққан деб фикр билдирадилар. Муқаддас «Авесто»да эса улар татлар номи билан тилга олинади. Ф.Византийский эса эфталлар номини V асрнинг иккинчи ярмида подшоҳлик қилган Вахшунвор Эфталон номи билан боғлайди. Бироқ нима бўлганда ҳам шу нарса фактки, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган туркий қавмлардандир.

Эфталийлар ҳукмдори Вахшунвор Эфталон 457 йилда Чағониён (ҳозирги Сурхон ерлари) Тохаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундиради. Сўнгра Эфталийлар Суғдда ҳам мустаҳкамланиб олади. Улар кўп ўтмай ўз ҳудудий ерларини кенгайтиришда давом этиб, Қобул ва Панжоб водийсини, Кучу, Қашқар ва Хўтонни (Шарқий Туркистон) забт этадилар. Хуллас, улар аввалда Кушонлар сулоласи эгаллаган ҳудудларни бирин-кетин қўлга киритиб, ўз сиёсий ҳокимиятини янада мустаҳкамлайдилар.

Эфталийлар бир неча бор ўзларининг ғарбий-жанубдаги қўшниси ва энг кучли рақиб — Эрон сосонийлари билан ҳам урушлар олиб борадилар. Хусусан Эрон шоҳи Пероз билан бўлган урушларда уларнинг қўли баланд келиб, Эрон ҳукмдори икки бор асирликка тушади. Катта тўлов ва мажбуриятлар эвазига аранг қутилган Пероз ўғли Ковадни узоқ муддат Эфталийларга гаровга беришга мажбур бўлади. Пероздан сўнг ҳокимиятга келган Ковад (488-551) даврида ҳам Эрон эфталийларга хирож тўлашга мажбур бўлган. VI аср бошларига келиб Эфталийлар сулоласи шу қадар кучайиб кетдики, улар 502 йилда Византияга ҳам юриш қилиб, унга катта талофат етказадилар. 506 йилда икки ўртада тузилган сулх шартномаси бўйича Эфталийлар Византиядан катта миқдорда ўлжа олиб қайтганлар. Коваднинг ўғли Хусрав I Ануширвон ҳам 554 йилга қадар Эфталийларга ҳар йили хирож тўлаб турган. Кейинроқ Турк хоқонлигининг Эфталийларга берган кучли зарбаси натижасидагина Эрон Эфталийлар таъсиридан қутилишга муваффақ бўлган.

Эфталийлар даврида давлат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган, бироқ тахт отадан болага қолмай, сулоланинг энг лойиқ деб топилган кишисига берилган. Мамлакатни марказий ҳокимият ноиблар орқали идора этган. Давлатни бошқариш қонун-қоидалари бўлган. Мамлакат лашкарини асосан отлиқ аскарлар ташкил этган.

Эфталийлар даврида аста-секин ерга эгалик қилиш тартибида янгича муносабатлар шаклланиб борди. Бу даврга келиб синфий табақаланишнинг кескин кучайиши орқасида айрим мулкдорларнинг мавқеи кўтарилиб, улар жамоанинг оддий аъзоларини ўз қўл остига киритиб, мулкларини улар ҳисобига кенгайтириб борганлар. Ўзининг чек еридан ажралиб, бу хил мулкдор деҳқонлар таъсирига тушиб, уларнинг ерларида ишлашга мажбур бўлган кишилар кадиварлар, яъни ижарадорлар деб аталган. Шунингдек, эркин жамоа асосида деҳқончилик қилувчи аҳоли — кашоварзлар ҳам мавжуд эди. Шу тариқа, кадиварлар бой деҳқонлар фойдасига маълум тўлов ва мажбуриятлар асосида ишлаб берганлар. Шу билан биргаликда бу давлатда ҳали патриархал-қулчилик муносабатларининг қолдиқлари ҳам мавжуд эди. Чунончи, бой деҳқонлар мулкларида жуда

кўплаб қуллар бўлганлиги, улардан турли юмушларда кенг фойдаланилганлиги тарихий манбаларда тилга олинади

Бу даврда Эрон ва Турон ҳудудларида синфий зиддиятлар кучая борди. Йирик мулкдорлар, зодагонлар зулми ва асоратининг ортиши, аҳоли қуйи табақалари ҳуқуқининг поймол этилиши, уларнинг аёвсиз эксплуатация қилиниши пировардида ижтимоий адолат ва ҳаққоният йўлидаги халқ ҳаракатлари, ғалаёнларининг юзага келишига сабаб бўлди. VI аср биринчи чорагида юз берган Маздак қўзғолони бунинг яққол ифодасидир. Маздакчилар «З» ҳарфи билан бошланадиган 4 нарсанинг аҳоли ўртасида тенг баҳам кўрилшини ёқлаб чиққандилар: Замин (ер), Зар (олтин бойлик), Зўрлик (куч-ҳокимият) ва Зан (хотин). Маздакчилар илгари сурган бу хил ғоялардан шуни англаш мумкинки, улар ижтимоий адолат тушунчасини биринчи ўринга қўйиб, бунда ер-мулк, бойликларни аҳоли ўртасида баровар тақсимлаш талабини илгари сурганлар. Улар давлат ҳокимияти томонидан фуқароларнинг дахлсизлиги ва қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини, аёллар тенглигини ёқлаганлар. Бироқ ўша даврда, синфий табақаланиш тобора кучайиб, мулкий тенгсизлик авж олаётган бир пайтда маздакчилик ғояларининг тантана қилиши ёҳуд ҳаётга татбиқ этилиши мумкин эмас эди. Шу боис ҳам Маздак қўзғолони тез орада ҳукмрон тузум кучлари томонидан бостирилди. Маздак ва унинг кўплаб тарафдорлари қўлга олиниб қатл этилди. Шунга қарамай Эрон ва Турон аҳолисининг кенг қатламлари орасида Маздак ғоялари узоқ вақт сақланиб, уларнинг ҳақ, адолат йўлидаги курашларига хизмат қилди.

Эфталийлар даврида аҳолининг бир қисми кўчманчи чорвадорлар бўлиб, улар чорвачилик, йилқичилик билан шуғулланган. Сув ҳавзаси, дарё бўйларига яқин ҳудудларда деҳқончилик ривож топиб борди. Жумладан, Хоразм, Суғд, Чағониён ва Тошкент воҳасида деҳқончилик маданияти салмоқли ўрин тутган. Дарғом канали, Эски Ангор, Занг каналлари сингари сув иншоотлари деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришга хизмат қилган.

Бу даврда янги типдаги кўркам ва гавжум шаҳар-қалъалар вужудга келади. Хоразмдаги Беркутқалъа, Бозорқалъа, Тошкентдаги Оқтепа шулар жумласидандир. Бир неча оила-

лардан ташкил топган мазкур манзилгоҳлар қалин пахса деворлар билан ўралган. Уларда ҳукмрон табақа кишиларига хос ҳашаматли, безакли арк-қасрлар, кўп хонали бинолар билан биргаликда оддий фуқароларга мос қилиб қурилган одмироқ турар жойлар ҳам ўрин олган. Эфталийлар пойтахти Пойканд ўз даврининг энг кўркам, обод шаҳарларидан саналган. Бу ерда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, қурилиш ишлари анча ривожланган. Шаҳар Буюк ипак йўлида жойлашганлигидан, унда турли мамлакатларнинг савдо карвонлари хилма-хил моллари билан келиб савдо қилганлар. Бунинг учун шаҳарда кўплаб бозору расталар, карвонсаройлар мавжуд бўлган. Мамлакатнинг савдо-сотиқ ишларида Эроннинг танга пуллари билан бир қаторда бухорхудотлар тангаси, Суғдий ва Хоразм тангалари ҳам кенг муомалада юрган. Эфталийлар Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва узоқ Византия давлатлари билан ҳам қизғин савдо алоқаларида бўлганларки, бу эса уларга фойда, манфаат келтирибгина қолмай, айни чоғда уларнинг ўзаро яқинлашувларида ҳам муҳим рол ўйнаган.

Эфталийлар даври маданияти хусусида гап борганда шуни қайд этиш лозимки, бу пайтларда ўлкада жуда кўплаб моддий ва маънавий ёдгорликлар бунёд этилади. Варахша шаҳри обидалари, Термиз яқинидаги Болаликтепадан топилган сарой, унинг деворларига ишланган бетакрор тасвирлар, ўймакорлик ва ганжкорлик намуналари — булар аждодларимиз бадиий маҳоратидан ёркин далолатдир.

Бу даврнинг моддий маданиятига оид ёдгорлик сифатида Хоразмдаги Тупроқалъа тўғрисида маълумот келтириб ўтиш жоиздир. Унинг тузилиши тўғри бурчакли бўлиб (500 х 360 м), гумбазсимон йўлакли ва буржли мудофаа девори билан ўралган. Деворнинг жанубий қисмидаги дарвозадан ибодатхонага томон асосий кўча ўтган. Кўндаланг тушган кўчалар шаҳарни 10 та мавзега бўлган. Тупроққалъанинг шимолий-ғарбий қисмида махсус кўтарма супа устига хом ғиштдан сарой қурилган. Унга ёнма-ён арк биноси жойлашган. Бундан ташқари, 100 га яқин турар-жой, хўжалик бинолари ва 8 та сарой зали мавжуд бўлган. Қалъанинг жанубий-шарқий бурчагидаги 4 та хонада тери ва ёғочга ёзилган қадимги Хоразм ёзувидаги 80 дан ортиқ ҳужжатлар топилган.

Бу даврда ўлкамизда ёзув маданияти ҳам ривож топган. Аҳоли ўртасида кенг тарқалган суғд ёзуви билан биргаликда ундан бир қадар фарқ қилувчи хоразм ва эфталий ёзувлари ҳам қўлланилган. Бу ёзувларда аждодларимизнинг тарихи, тақдирига оид кўплаб қимматли битиклар, маълумотлар баён қилинган. Шунингдек, Эфталийлар даври қўшиқлари ва эпослари Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»сида ҳам ўз ифодасини топган. Эфталийларда кишилар турли динларга эътиқод қилганлар. Энг кенг тарқалган дин-зардуштийлик билан бир қаторда будда дини ҳам анча расм бўлган. Бундан ташқари, бу ердаги маҳаллий аҳоли аввалдан эътиқод қилиб келган Вахш, Митра, Анахита (қуёш) худоларига ҳам сиғинганлар. Шарқда қадимдан нишонланиб келинган «Наврўз» ва унга хос маросимлар Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ва аҳоли турар жойларида кенг байрам қилинган. Эфталийларнинг урф-одатларида патриархал-уруғчилик тузумининг қолдиқлари сақланиб қолган. Чунончи, Хитой манбаларида айтилишича, уларда бир неча ака-укада битта умумий хотин бўлган. Шунингдек, ҳукмрон табақа вакилларида эса бунинг акси ўлароқ кўп хотинлилик ҳукм сурган. Агар бой-бадавлат оила вакили вафот этган бўлса, уни барча расм-русумлар билан, тантанали суратда тош дахмага, оддий кишилар мурдаси эса тупроқдан ясалган қабрга қўйилган. Эфталийлар шаҳарларида мангу олов уйлари бўлиб, улар зардуштийлик динининг муқаддас масканлари сифатида аҳоли томонидан зиёрат этиб борилган. Хуллас, Эфталийлар даврида ўлкамиз одамлари ўзига хос бой маданий ва маънавий турмуш тарзини яратиб, ундан баҳраманд бўлишга ҳаракат этганлар. Айни чоғда улар ўзларидан кейинги авлодлар учун ҳам муносиб из қолдирганларки, бунга уларнинг даврига оид турли ҳудудлардан топилган кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар гувоҳдир.

2. Турк хоқонлиги. Хоқонлик даврида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий ва маданий ривожи

Туркий элатларнинг кенг ҳудудларда қадим-қадим даврлардан буён яшаб, ўзларидан муносиб маданий из қолдириб келганлигини жуда кўплаб тарихий манбалар тасдиқ этади. Мўътабар Хитой манбалари, машҳур «Ўғизнома»,

Урхон-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари бунга ишончли гувоҳдир. Олтой, Тува ҳамда уларга туташ ҳудудларда турли туркий қабилалар, чунончи, Ашин, Арғу, Ўғиз, Тўққиз ўғиз, Ўттуз татар, Карлуқ, Китан, Толис, Турк, Уйғур, Тўқри (тоҳарлар), Қурикан, Дуба (туба-тува)ва бошқалар яшардилар.

VI аср бошларида Олтойда сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда ҳозирги Мўғулистон ва қисман Хитойнинг шимолий ҳудудлари устидан Жужан хонлиги ҳукмронлик қиларди. Шарқий Туркистон, Фарғона, Суғдиёна, Хоразм, Бақтрия, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Эрон ҳудудларида эса эфталийлар ҳукмронлик қиларди. Манбаларда таъкидланишича Хитойнинг шимолий қисмида ҳукмронлик қилувчи Вэй сулоласи (386-558) хонадонларининг келиб чиқиши ҳам туркий тилли халқларга бориб тақаларди. Шундай қилиб, VI аср бошларида Узоқ Шарқдан Каспий денгизгача бўлган ҳудудларда ҳокимият тепасида туркий сулолалар турган.

VI аср бошларида Олтойдаги туркий қавмлар орасида Ашин уруғининг мавқеи кўтарилади. Ашин уруғидан Асан ва Туу 460-545 йилларда бошқа уруғларни ўзларига бўйсундирадилар ва Олтойда туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туу ўғли Бумин Теле қабиласини ҳам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобеликдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хони қўшинларини енгиб, уларни ўзига бўйсундиради. Бумин 551 йилда янги давлат — Турк хоқонлигига асос солади. Унинг пойтахти Олтойдаги Ўтукан шаҳри эди. Хоқонлик тез орада кучайиб, унинг довруғи ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир қанча ҳудудларини босиб олган. Хитой подшолиги Турк хоқонлигига ҳар йили ўлпон тариқасида йилига юз минг бўлак ипак мат ериб туришга мажбур бўлган. 552 йилда Буминхон вафот этгач, ҳокимиятга унинг ўғли Муғанхон (553-572) ўтиради. Муғанхон 558 йилда жўжанларга сўнгги бор қақшатқич зарба бериб, ўз давлати ҳукмронлигини Тинч оксанигача бўлган ҳудудларда мустаҳкамлайди. Унинг амакиси Истами (унга «Ябғу» — баҳодир унвони берилган эди) бўлса, бу даврда хоқонлик ҳудудини ғарбга томон кенгайтириб, Еттисув, Қашқар, Урал, Волга бўйлари ва бошқа ҳудудларни эгаллайди.

563-567 йиллар давомида Истами Ябғу қўшинлари эфталийларга кетма-кет зарбалар бериб унинг ҳудудларини, яъни ҳозирги Ўрта Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида Эфталийлар ҳокимияти қулайди. Турк хоқонлиги Ўрта Осиё ерларини ишғол этгач, унинг ҳудудлари бевосита Эрон чегарасига туташади. Дастлаб хоқонлик Эрон билан яхши қўшничилик, савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилади. Эрон шоҳи Хусрав I Ануширвонга турк маликаси узатилади, Эронга элчилар юборилади. Бироқ Турк хоқонининг Эронга икки бор юборган элчилари фаолияти муваффақиятсиз чиққач, Эроннинг турклар билан муросага бормаслиги, унинг қатъий душманлиги рўйирост маълум бўлади. Бунинг боиси Эрон шоҳининг Ўрта Осиё ҳудудларига лаъвогарлигида эди. Бу эса, шубҳасиз, бир неча бор хоқонликнинг Эрон билан урушлар олиб боришига сабаб бўлади. Истами қўшинлари Эрон шоҳи Хисрав I ни енгади. Эрон шоҳлари Турк хоқонлигига 400 минг Византия тилласи ҳажмида товон тўлаш мажбуриятини олишга мажбур бўлади. Муғанхон ва унинг авлодлари ғарбда қора денгизгача бўлган ҳудудларни забт этиб, ўзларига бўйсундирадилар.

Турк хоқонлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг қудратли давлати – Византия билан иқтисодий ва савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилиб, Сўғд савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстиниан II қабулида бўлади. Шундан сўнг Византиянинг Земарх бошлиқ элчилари хоқонлик давлатига келади. Бу эса шу давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва савдо-тижорат муносабатларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этган дейишга асос беради.

Турк ҳоқонлигида бошқарув тартиблари ҳақида гап борганда шуни таъкидлаш керакки, Турк хоқонлари Ўрта Осиё ҳудудларида ҳукмронлик қилса-да, бироқ ўзлари бу ҳудудга кўчиб келмадилар. Улар Еттисув ва бошқа ҳудудлардаги марказий қароргоҳларида қолиб, бўйсунган ҳудудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб, улардан олинадиган солиқ-ўлпонлар ва тўловлар билан кифояланганлар. Бундан кўринадики, Турк хоқонлиги даврида бу ҳудуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув ти-

зимлари сақланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолиятлари давом этган. Хоқонлик истисно ҳолларгагина ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашарди. Бу нарса кўпроқ ташқи сиёсат, халқаро савдо-сотиқ масалаларига дахл этарди. Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Қашқадарё воҳаларида бу даврда 9 та мустақил ҳокимлик-давлатлар мавжуд бўлган: Самарқанд, Иштихон, Маймурғ, Кеш, Наҳшаб, Кушон, Бухоро, Амул ва Андхой шулар жумласидандир. Айниқса, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Чоч (Тошкент) ҳокимликлари ўзларига анча мустқил бўлганлар. Бухорхудотлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирликда бу давлат ҳокимликлари ўртасида ўзаро адоват, кураш, ички зиддиятлар тўхтовсиз бўлиб турган. Бу эса маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмушини ночор аҳволга дучор этган. 585-586 йилларда Бухорода зодагон деҳқон ва бой савдогарларга қарши қўзғолон кўтарилади. Унга Обрўй бошчилик қилади. Қоқон Қорачурин қўшинлари қўзголонни бостириб, қўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Турк хоқонлигининг ғарбий (Ўрта Осиёнинг катта қисмини ўз ичига олган) ва шарқий (Ётгисув, Шарқий Туркистон, Олтой) ҳудудлари тобора бир-биридан узоқлашиб, алоқалари узилиб борганки, Арслон Тўба хоқон даврида — 581 йилда Турк хоқонлиги икки қисмга — ғарбий ва шарқий Турк хоқонликларига бўлиниб кетган. Ғарбий хоқонлик ҳукмдори Қорачуриннинг 588 йилда Эрон билан бошлаган уруши кутилмаганда унинг ўлими ва маглубияти билан якун топади. Бу ҳол ғарбий Турк хоқонлигининг кескин заифлашувига сабаб бўлади. Фақат VII аср бошларига келибгина ғарбий хоқонлик яна янгидан ривожланиш сари юз тутади.

Хитойда Тан сулоласи (618-907 йил) ҳукмронлиги даврида Турк хоқонлиги билан Хитой ўртасида фойдали алоқалар кенг йўлга қўйилади. Масалан, 627-644 йилларда Ўрта Осиёдан Хитойга 9 марта савдо карвонлари юборилган. VII асрнинг 30-йилларида хоқонлик ҳудудларини кезган хитойлик сайёх Сюан Цин Иссиққўл, Чу водийси, Чоч, Самарқанд, Бухоро каби жойларнинг анча гавжум ва обод

бўлганлигини қайд этади. Тан сулоласи 659 йилда Шарқий Турк хоқонлигини ўзига бўйсундиради.

VII асрнинг иккинчи ярмида анча кучайиб кетган Хитой Ўрта Осиё ҳудудларини ҳам ўз қўл остига киритиш пайига тушади. Бироқ 670 йилда тибетликлар бош кўтариб, шарқий Турк хоқонлигини янгидан тиклаганларидан сўнг ва бу давлат Хитой учун кутилмаган хавф-хатарни келтириб чиқаргач, эндиликда Хитой Ўрта Осиёга бўлган ўз даъвосидан воз кечиб, бутун диққатини Тибетга қаратади. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудларида Турк хоқонлиги таъсири тобора заифлашиб боради. Бунга маҳаллий ҳокимликлар ўртасидаги ички зиддиятлар, ер-мулк учун ўзаро курашлар ҳам сабаб бўлади. Бу эса пировард оқибатда бу ҳудудларнинг араб истилочилари томонидан босиб олинишига сабаб бўлди.

Энди хоқонлик даврида Туронзаминда кечган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга назар ташлар эканмиз, шу нарса аён бўладики, Турк хоқонлигининг шарқий ерларидан фарқли ўлароқ, бу ҳудудда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий даражаси нисбатан юқори бўлган. Гап шундаки, шарқий ҳудудларда яшаган кўпчилик кўчманчи туркларда уруғ-қабилачилик муносбатлари ҳамон кучли сақланган. Аҳолининг қуйи табақаси будун ёки қора будунлар деб аталган. Уруғ-қабиланинг номдор вакиллари «беклар» деб юритилган. Жамоани хоқон ва зодаганлар кенгаши — «қурултой» бошқарган. Катта патриархал оилалар-хўжаликларнинг бошлиқлари «Кадхудолар» деб аталган. Ўрта Осиё ерларида эса бу даврда деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик соҳалари юксак даражада ривожланган. Ўлканинг Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айирғичлар, каналлар, сув ҳавзалари бунёд этилган. Фарғона ва Суғдда аҳолининг бир қисми тоғ-кон ишлари билан ҳам машғул бўлган. Бу ерларда олтин, мис, темир эритиш, улардан керакли асбоб-анжомлар ишлаш яхши йўлга қўйилган. Шунингдек, Илоқда қўрғошин, кумуш, Шаҳрисабзда эса қизил туз қазиб олинган.

Хоқонлик даврида шаҳарлар ҳаёти хийла ривож топган. Хитой манбаларида тилга олинган Хоразм, Фарғона, Суғд, Чу водийсида Тупроққалъа, Бухоро, Самарқанд, Иштихон, Тошкент, Исфара, Кубо (Қува), Косон каби ўша давр-

нинг ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ тармоқлари гуркираб ривожланган шаҳарлари бўлган. Буюк ипак йўли бу шаҳарларнинг халқаро савдода фаол иштирок этишини таъминлаган. Ўрта Осиёлик қўли гул ҳунармандлар, тўқувчилар, заргарлар, мискару темирчилар, кўнчию қуролсозлар ишлаб чиқарган нафис, харидоргир буюмлар, асбоб-анжомлар дунёнинг турли нуқталарига юборилган. Маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган рангли шишалар, қимматбаҳо қоғозлар, зотдор отларга халқаро миқёсда талаб катта бўлган. Бу даврнинг ўзига хос муҳим ўзгаришларидан яна бири —бу Ўрта Осиё кулолчилиги ҳунарининг юксак санъат даражасида ривожланганлигидир.

Бу даврда ҳам юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг янги-янги бетимсол намуналари яратилди. Турли олимлар, мутахассислар баҳсига сабаб бўлган Турк-руин, Урхон-Энасой ёзуви, Култегин битиклари, Билга хоқон ёдномаси ва шу сингари ноёб топилмалар турк ёзма маданиятининг қадимийлиги ва ранг-баранглигига гувоҳлик беради. 1970 йилда Алмати яқинидаги «Иссиқ» деган жойдан топилган ва фанга «Иссиқ ёзуви» номи билан кирган туркий ёзув ҳам бизнинг ёзув тарихимизга оид қарашларимизни янада бойитади. Эндиликда топилган ноёб ашёи далиллар асосида туркий ёзувнинг тарихи милоддан аввалги II-I асрларга бориб туташиши маълум бўлди.

Туронзаминда туркий ёзув билан бир қаторда сўғд ва хоразм ёзувлари ҳам кенг қўлланилган. Сўғд ёзуви 22 та белгидан иборат бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзилган. Шаҳарларда сўғд-турк икки тиллилиги расмий одат бўлганлиги ҳақида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» (XI аср) асарида қайд этиб ўтилган. Бу ёзувларда улуғ аждодларимизнинг катта тарихи, бой маданиятига оид мисли̇з маълумотлар акс этган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, ўша даврларда улуғ аждодларимиз ўз навқирон насллари тўғрисида ҳам муттасил қайғурганлар. Шу боисдан ўсмир 5 ёшга тўлиши билан уни илм олишга йўллаб, даставвал, хат-савод ва ҳисоб-китобни ўрганишга жалб этганлар. Бола ўсмир-балоғат ёшига етгач эса уни дунёни таниш, савдо-тижорат ишларини ўрганиш учун хорижий элларга юборганлар.

Турк хоқонлигида яшаган халқларнинг диний тасаввурлари ҳам турлича бўлган, кўп худолилик ҳукм сурган. Бу эса уларда турли хил осмоний ва ер жисмларига — қуёш, ой, ер-сув, ҳайвонлар ва бошқа нарсаларга сиғинишликни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри турк қавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда «Тангри» ибораси Оллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади.

Ўрта Осиё халқлари орасида зардуштийлик дини билан бир қаторда кўпгина жойларда буддизм, монизм ёки христианлик динларига эътиқод қилишлик кенг ёйилган. Бу нарса қадимги аждодларимизнинг тор, биқиқ ҳолда ҳаёт кечирмасдан балки, бошқа кўплаб қавмлар, элатлар билан боғланиб, аралашиб, маънавий жиҳатдан яқинлашиб ҳаёт кечирганликларидан далолат беради. Ўрта Осиё халқлари орасида тасвирий санъат ўзига хос услубда ривожланган. Жумладан, Варахша харобаларидан топилган сарой биноларидаги деворлари, пештоқларига битилган ранг-баранг, бир-биридан нафис ва жозибадор расм-суратларни (қуролланган ёҳуд ов қилаётган жангчи аскарлар, оқ филлар, туялар, отлар ва бошқа хил ҳайвонлар, паррандаю даррандалар ва.ҳ.к.) кўздан кечирар эканмиз, бунда аждодларимизнинг ноёб истеъдоди ва ақл-заковатига тан берамиз ва ўзимизда ғурур туямиз.

Шундай қилиб, Турк хоқонлиги ўз даврида энг йирик давлат эди. Турон хонлари Хитой, Эрон ва Византия билан муносабатларда узоқ йиллар ўз ҳукмини ўтказганлар, Хоқонлик даври моддий ва маънавий маданияти, унинг нодир намуналари Туронзамин халқларининг тўлақонли турмуш тарзини ўзига хос йўсинда акс эттириб қолмасдан, улуғ бобокалонларимиз даҳосининг теранлигидан, уларнинг юксак ижодкорлиги, изланувчанлигидан ҳам шаҳодат беради.

3. Ўрта Осиё халқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида

Ўрта асрлар дунёсида жуда катта из қолдирган, Мағриб ва Машриқнинг кўплаб давлатларини ўзига бўйсундириб, қудратли салтанат даражасига кўтарилган Араб халифалиги ўзининг ижтимоий-тадрижий тараққиёти давомида мурак-

каб, зиддиятли тарихий жараёнларни босиб ўтган. Энг муҳими, унинг вужудга келиши, ривожланиш сари йўл тутиши ҳам ғоятда зиддиятли, алғов-далғовли кечган. Бунинг боиси шуки, VI асрнинг ўрталарига қадар Арабистон ярим оролида яшаган қабила, уруғларнинг ҳаёт тарзи қолоқ бўлиб, уларнинг мутлақ кўпчилигида ибтидоий-патриархал тузум муносабатлари ҳукм сурган. Кўчманчи бадавий оилалари, уруғлари ўз чорва моллари учун ер-сув, ўтлоқ қидириб, кенг саҳроларни кезиб юрганлар. Фақатгина ярим оролнинг Қизил денгизга туташ Ҳижоз воҳаси ва жанубий Яманда аҳвол бирмунча бошқачароқ бўлиб, бу ҳудудларда араб қабилалари асосан ўтроқ ҳаёт кечирган, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик анча ривож топган эди. Айниқса, Ҳижознинг бош шаҳри — Макка халқаро карвон савдосининг муҳим маркази ҳисобланган. Маккалик қурайш қабиласи савдогарларининг турли минтақалар билан боғланганлиги, савдо-тижорат ва ҳунармандчилик ишларининг кучайиб бориши пировардида бу ҳудуднинг ҳар жиҳатдан мавқеини кўтарибгина қолмай, шу билан бирга унинг тарқоқ қабила, уруғларни бирлаштириш, марказлашган кучли давлат тузишдаги етакчилик ўрнини ҳам тайин қилиб берган. Хусусан Макка аҳолиси теварагида кўчманчи араб қабилаларининг бирлашуви жараёнига туртки берган яна бир муҳим омил — бу шу ерлик қурайш қабиласининг ҳошимийлар уруғидан чиққан пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳи вассаллам номи билан пайдо бўлиб, кенг ёйила бошлаган ислом дини ва таълимоти бўлди. Гап шундаки, ўзида якка худолилик ғоясини мужассамлаштирган, халқларни бирлик, аҳиллик, биродарлик, ҳамжиҳатлик, ўзаро меҳр-мурувватлик, дўстлик сингари олижаноб фазилатларга даъват этувчи ислом ғоялари ҳар қандай тўсиқларни, қийинчиликларни бартараф этиб, турли-туман араб қабила-қавмлари онги, қалбига йўл топиб, уларни ўзининг яшил байроғи остига бирлаштира борди. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570-632) ҳаётининг охирларига келиб кўп сонли араб қабилаларининг ислом байроғи остида бирлашуви негизида Араб халифалигига асос солинди. Бу давлатнинг қудрати Пайғамбаримиз ноиблари-чориёрлари — Абу Бакр Сиддиқ (632-634), Ҳазрати Умар (634-644), Ҳазрати Усмон (644-656) ва Ҳазрат Али ибн Абу

Толиб (656-661) даврида янада ортиб, ҳудудий чегаралари кенгая борди. Халифалик таркибига Шом, Ироқ, Яман ва бошқа ҳудудлар қўшиб олинди. Уммавийлар даврида (661-750) Араб халифалиги ҳукмронлиги шу қадар катта ҳудудларга ёйилдики, унинг таркибига Ғарбда Миср, шимолий Африка ерлари, Андалузия (ҳозирги Испания), шимоли шарқда Кичик Осиёнинг катта қисми, Эрон ва Ўрта Осиё, шимолий-ғарбий Ҳинд сарҳадлари кирар эди.

Араб халифалигининг истилочилик юришларида Ўрта Осиё ерларини босиб олиш ва унинг халқларини итоатга келтириш, бу ҳудудда ислом динини ёйиш алоҳида ўрин тутади. Негаки, бизнинг ўлкамиздек, бой-бадавлат юртни қўлга киритиш, унга ҳукмронлик қилиш, беҳисоб моддий ва маънавий бойликларини тасарруф этиш — бу араб ҳукмрон доираларининг энг асосий истилочилик мақсадлари бўлган. VII аср ўрталарига келиб Эрон ҳудудлари эгалланган, эндиликда халифалик эътибори Хуросон ва Ўрта Осиё ерларини босиб олишга қаратилади. Бунда Ватанимиз сарҳадларида араблар истилоси жараёни икки босқичда амалга оширилганлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Унинг биринчи босқичи — VII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, бу даврда айрим араб лашкарбошлари қўшини Амударе атрофидаги ҳудудларга бир неча бор ҳужумлар уюштириб, бу ерларнинг бойликларини талаб, маълум ўлжаларни қўлга киритиб, ортга қайтганлигини кузатиш мумкин. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад — бу ҳудудларни яқин келажакда босиб олишга тайёргарлик кўриш бўлган. Масалан, араб лашкарбошилари Зиёд бин Абу Суфиённинг 666 йилда Марвга юриши, 670 йилда унинг ўғли Убайдулла ибн Зиёднинг Амудан ўтиб Бойканд, Ромитон ерларини эгаллаши, сўнгра Бухоро ҳукмдорини енгиб ўз фойдасига сулх тузиб, катта хазина, бойликларни қўлга киритиши ва ниҳоят, 675-676 йилларда Саид ибн Усмоннинг янгидан Бухоро ва Самарқанд томон қўшин тортиб келиши ва маҳаллий ҳукмдорларни енгиб, катта бойлик ва кўп сонли асирлар билан Арабистонга қайтиб кетиши — булар Ўрта Осиё ҳудудларини эгаллаш борасидаги дастлабки уринишлар эди.

Ўлкамизни босиб олишнинг иккинчи, ҳал қилувчи босқичи VIII асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. Хусу-

сан, 704 йилда Қутайба ибн Муслимнинг Хуросон ноиби этиб тайинланиши билан унинг зиммасига бутун Ўрта Осиё ҳудудларини узил-кесил босиб олиш вазифаси юкланади. Истеъдодли лашкарбоши Қутайба катта тайёргарлик кўргандан сўнг 706 йилда Жайҳун (Амударё)дан ўтиб Бойкандни эгаллаш сари ҳаракатланади. Араблар маҳаллий халқ қаршилигини енгиб шаҳарни қўлга киритадилар, унинг бойликларини талайдилар. Ўлжа олинган бойликлар тортиб кўрилганда уларнинг оғирлиги 150 минг мисқол (бир мисқол = 4,240 гр) чиқади. 707 йилга келиб Кеш, Нахшаб ҳам оғир жанглар билан фатҳ этилади. 708-709 йилларда Қутайба қўшини Варданзе, Ромитон ва Сўғд ерларини ишғол қилади. Ғоятда уста дипломат ва моҳир саркарда саналган Қутайба маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро келишуви ва иттифоқига изн бермай, бу ҳудудларни бирин-кетин эгаллайди. Сўғднинг бош шаҳри — Самарқанд босиб олингач, қўлга киритилган олтин бутлар ва хазиналарнинг умумий оғирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Самарқанд ҳокими Ғурак (709-738) билан тузилган Шартномага биноан у арабларга йилига 2200000 дирхам товон тўлаши, 30 минг бақувват йигитларни қул ўрнида бериши кўзда тутилган эди. Бунинг устига Самарқанднинг энг гавжум мавзеси — Афросиёб келгинди араб аҳолиси учун турар жой сифатида берилади. Унинг туб аҳолиси эса ўз жойидан маҳрум этилади. Самарқанддан сўнг араб лашкарлари Бухорони босиб олиб унинг бойликларини талайдилар. Бироқ Қутайба тобе Бухорони бошқаришни Бухоро ҳукмдори Хотун подшонинг ўғли Тоғшода измида қолдиради. Қутайба ибн Муслим 711-715 йилларда Тошкент, Хўжанд, Шарқий Туркистон ерларини босиб олиб, бу ерларда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Шу тариқа, араблар Мовароуннаҳр (дарё орти) деб ном берган Ўрта Осиё ҳудудлари VIII асрнинг дастлабки ўн йилликлари давомида босиб олинди. Араблар истилочилар сифатида бу ҳудудда маҳаллий аҳолига нисбатан мисли-сиз зулм ва зўравонлик ўтказдилар. Халқ томонидан асрлар давомида яратилган ноёб моддий ва маънавий бойликлар, асори атиқалар талан-ди, яксон қилинди. Маҳаллий ёзувларда битилган нодир китоблар, қўл ёзмалар ёндирилди. Зардуштийлик, буддизм динининг кўплаб ибодатхоналари, му-

қадлас қадамжолари кунпая-кун этилди. Улуғ бобокалонимиз Беруний ўзининг «Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар» асарида аччиқ алам билан таъкидлаганидек, араблар маҳаллий дин, санъат, адабиёт намондаларини, олимларни ўлдирдилар, асарларини эса оловда ёндирдилар. Сўнгра улар аждодларимизнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланган маҳаллий ёзувлар, тарихий ҳужжатларни йўқ қилдилар. Мусулмончилик динига, ислом ақидаларига зид келадиган жамики нарсалар уларнинг назарида ғайри табиий ҳол ҳисобланиб, улар аёвсиз йўқ қилинди. Буларнинг ўрнига араблар аҳолидан олинган мўмай даромадлар, тўловлар эвазига ҳашаматли, сервиқор масжиду мадрасалар, хонақолар, мақбаралар барпо этиб, одамларни уларга даъват этдилар. Юртимиз жиловини қўлга олган араб ҳукмдорлари халққа зулму, асоратни кучайтириш мақсадида турли хил солиқ, ўлпонларни жорий этдилар.

Араб халифалиги хазинасига тўланиши мажбурий бўлган марказлаштирилган солиқ турлари қуйидагилардан иборат бўлган:

— хирож, даромаднинг учдан бир қисми миқдорида йиғилган;

— ушр, давлат идора ишлари учун даромаднинг 10 фоизи миқдорида олинган;

— жузья-жон солиғи, озиқ-овқат, хомашё ёки пул ҳисобида йиғилган;

— закот, мол-мулкнинг 2,5 фоизи миқдорида олинган. Аҳолидан олинадиган марказлашган солиқлар ҳажми даромаднинг қарийб ярмини ташкил этарди. Бундан ташқари аҳолига маҳаллий ва мавсумий солиқ ва мажбуриятлар ҳам юклатилган. IX аср араб тарихчиси Хўрдодбеҳнинг кўрсатишича, халифаликка фақат хирож солиғи ҳисобига Сўғд вилояти 326 минг, Фарғона 280 минг, Шош 607 минг, Уструшон 50 минг дирҳам тўлаган. Бухоро ва Самарқандга белгиланган хирож солиғи миқдори булардан ҳам кўп бўлган, албатта. Шу боисдан истилочилар «Куч хирожда» деганлар. Маҳаллий аҳоли кўзда тутилган бу солиқларни мунтазам тўлаб боришга мажбур этилган. Бордию бунга қурби етмаса ўша шахснинг ери, мулки тортиб олиниб, ўзи эса оиласи билан кўчага улоқтирилган. Араблар дастлаб жузья солиғи-

ни мусулмон динига кирмаган одамларга жорий этганлар. Бироқ кейинчалик ҳамма исломга кира бошлагач, бу солиқ яна барча ерли аҳолига баб-баравар солина берган. Айниқса, ўлка аҳолисини исломлаштириш жараёни ғоят мураккаб кечган. Араб маъмурлари бу соҳада кўп ҳолларда зўрлик, зўравонлик ва куч ишлатиш йўли билан маҳаллий халқ вакилларини, исломни қабул қилишга ундаганлар. Бунга кўнмаганлар ёхуд бош тортганлар эса шафқатсиз жазоланган. Кўп жойларда маҳаллий кишилар ноиложликдан, қийин-қистов асосида мусулмончиликни мажбуран қабул этган бўлсаларда, бироқ араблар кўздан нари кетиши билан улар яна бу диндан қайтиб ўзларининг эски диний ақида ва маросимларига амал қила берганлар. Ҳатто, араблар ишончини қозониб мусулмон динини тантановор қабул қилган Бухорхудот Тоғшода ҳам ислом динини хўжа кўрсинга юзаки қабул қилган бўлиб, аслида зардуштийлик аҳкомларига амал қилган. У вафот этганда ҳам аждодлари диний маросимларига кўра дафн этилган. Бундан кўринадики, ислом дини ва унинг рукнларининг маҳаллий халқ орасида ёйилиши ниҳоятда қийин, мураккаб кечган. Бу жараёнда беҳисоб қурбонлар берилган. Арабларнинг ўзларини хўжалар, саҳобалар, саййидлар, оқ суяклар деб атаб, маҳаллий халққа нисбатан менсимаслик, калондимоғлик билан қарашлари ҳам маҳаллий аҳолида уларга нисбатан нафрат туйғусини кучайтирган. Сўнгра арабларнинг ўз юртларидан кўп минглаб қабила, уруғларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириб энг яхши жойларга жойлаштириш, маҳаллий оилаларни ўз ер-мулкидан маҳрум этилиши ҳам уларга қарши оммавий норозиликларнинг кучайиб боришига боис бўлди. Масалан, дастлабки пайтлардаёқ қурайш қабиласининг 5 мингдан зиёд аҳолиси Самарқандга жойлаштирилган. Бухоро, Марв, Пойканд ва бошқа шаҳарларда ҳам масжид ва мадрасалар қуриш баҳонаси билан ерли аҳоли суриб чиқарилиб, уларнинг ерларига ҳам араб қабилалари олиб келиниб жойлаштирилган. Бунинг асл сабаби шундаки, босқинчилар бу бегона ҳудудда кучли ижтимоий таянч нуқтани яратиш йўли билан ўз ҳукмронлигини кучайтиришга уринганлар.

Арабларнинг Ватанимиз ҳудудида юргизган зўравонлик ва мустамлакачилик сиёсати, шубҳасиз, ерли аҳолининг

турли ижтимоий қатламларининг кескин норозилигига сабаб бўлди. Бунинг натижасида араблар ҳукмронлиги давомида ўлканинг турли ҳудудларида халқ ғалаёнлари юзага келиб, аланғаланиб борди. 720-722 йилларда Сўғдиёнада юз берган Ғўрак (Самарқанд ҳукмдори) ва Деваштич (Панжикент ҳокими) бошчилигидаги қўзғолон араблар ҳукмронликлигига қарши йўналган дастлабки шиддатли халқ ҳаракатларидан бири бўлган. Унда араблар сиёсати ва зулмидан ғазабга келган ўн минглаб маҳаллий халқ вакиллари иштирок этган. Хуросоннинг янги тайинланган ва золимлиги билан ном чиқарган ноиби Ал-Хороший, унинг лашкарбошиси Муссайёб ибн Башир Ар Риёҳийлар катта мунтазам ҳарбий куч билан мазкур қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиришга муваффақ бўладилар. Қўзғолон раҳбарларидан бири Дивашти ҳам ушланиб қатл этилади. 725-729 йиллар давомида халифаликнинг оғир солиқ сиёсатига қарши Самарқанд, Бухоро, Хутталон вилоятларида кўтарилган қўзғолонлар ҳам халқ озодлик курашида сезиларли из қолдирди. Қўзғолончиларнинг анча қисми араб маъмурлари сиёсатига норозилик билдириб, ислом динидан чиқадилар. Кеш атрофида юз берган маҳаллий аҳолининг араблар билан тўқнашуви ростмана жангу жадал тусини олган. 736-737 йилларда Тоҳаристон ва Сўғдда янгидан кўтарилган кучли қўзғолон ўз сафига аҳолининг турли ижтимоий қатламларини жалб этганди. Фақат Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг янги хукмдори, уста дипломат, ўткир сиёсатчи Наср ибн Сайёр (738-748)нинг уддабурон сиёсати, низоли масалаларни ҳал этиш борасидаги эпчил тадбирлари туфайлигина қўзғолон ҳаракатларини бартараф этиш, ўлкада мувозанатни сақлаш мумкин бўлди. Бунда у маҳаллий аҳолига, айниқса, унинг нуфузли қатламига муайян ён беришга мажбур бўлди. Жумладан, у арабларнинг маҳаллий аҳоли билан қон-қардошлик алоқаларини кучайтиришга интилди. Ўзи ҳам Бухорхудот Тоғшоданинг қизига уйланди. Исломни қабул қилган кишилар жузьядан озод этилди ва барча мусулмонлар ҳуқуқий жиҳатдан тенглаштирилди. Хирож солиғи тўлаш барча учун баравар деб эълон қилинади.

Муқанна қўзғолони. Ватанимиз халқларининг араблар асоратига қарши олиб борган кураши тарихда алоҳида ўрин ту-

тади. 769 йилда бошланган бу қўзғолон ўзининг мақсад, вазифалари, йўналиши, жўғрофий кўлами ва оммавийлиги билан кескин фарқланиб туради. Гап шундаки, қўзғолон шундай бир пайтда бошланиб, кенг ҳудудий чегараларни қамраб, аҳолининг янги-янги қатламларини ўзига жалб этиб бордики, унинг қудратли оқими, наъраси ажнабий ҳукмдорларни ҳам саросимага солиб қўйди. Улар жорий этган тузум ва тартибларни қақшатишга олиб келди. Тарихда «оқ кийимлилар» номи билан машҳур бўлган бу қўзғолонга ўз замонасининг ҳар томонлама етук кишиси, халқ дарди, қайғуси ва мақсадларини чуқур тушунган, асл исми Ҳошим ибн Ҳаким, аммо, Муқанна (яъни юзига ниқоб кийган маънода) номи билан танилган буюк шахс раҳнамо бўлди. 776 йилда Марвда бошланган халқ қўзғолонига қадар ҳам Муқанна ҳаётнинг катта машаққатли йўлини босиб ўтган, оддий кир ювувчидан вазирлик даражасига кўтарилган (757-759), уммавийлар сулоласи инқирозига кучли таъсир кўрсатган Абу Муслим қўзғолонида фаол иштирок этган, ижтимоий тенглик, эркин ҳаёт ва адолат ғояларини ўзига сингдирган таниқли сиймо бўлган. Шунинг учун ҳам унинг янгидан халқ курашига бош бўлиши бу ҳаракатнинг кенг кулоч ёзишига, узоқ муддат давом этишига (14 йил) сабаб бўлибгина қолмай, айни чоғда араб ҳукмрон доиралари учун ҳам кутилмаган оқибатларни вужудга келтириб, уларга катта ҳаётий сабоқлар берди. Қўзғолон Марвда бошланган бўлса-да, у тез орада Мовароуннаҳрнинг кенг ҳудудларига ёйилди. Муқанна қўзғолони давомида Самарқанд, Бухоро, Нахшобу, Кеш ҳудудлари аҳолиси ҳам фаол ҳаракатга келди. Уни Илоқ, Шош, Фарғона водийсининг кўп сонли халқи ҳам қувватлаб чиқди. Қўзғолоннинг бош ғояси — Ватанимиз халқлари, уларнинг асл фарзандларининг муқаддас юртни ажнабий ҳукмронлардан озод қилиш, унинг мустақиллигини курашиб қўлга киритиш ғояси тўла куч билан намоён бўлади. Мана шу юксак ватанпарварлик, юртпарварлик туйғуси қўзғолончиларга ҳаётий руҳ, маънавий мадад бағишлаган, уларнинг узоқ вақт давомида арабларнинг катта ҳарбий кучлари билан жон бериб, жон олишиб кураш олиб боришига, мисли сиз қурбонлар беришига сабаб бўлган. Бироқ шу билан бирга қўзғолонга тортилган аҳолининг ҳамма ижтимоий табақалари ҳам шу

улуғвор ғояга содиқ бўлган, унга охиригача амал қилган, деб хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Негаки, қўзғолон кучайган кезларда ундан ўз худбин мақсадлари йўлида фойдаланишни кўзлаб халқ курашига қўшилган юқори табақа намояндалари ҳам бўлган. Улар кейинчалик қўзғолон пасайиши ва мағлубият сари юз тутган кезда дарҳол хиёнат йўлини тутиб, ажнабийлар билан тил топиб, уларнинг томонига ўтиб кетганлиги фактдир. Аммо, бундай истисноларлан қатъи назар, бир неча йиллар давом этган «Оқ кийимлилар» қўзғолони юртимизнинг озодлик кураши тарихида катта довруғ таратди, араб босқинчиларини ларзага солди, уларга сезилари зарбалар берди. қўзғолон Муқаннага катта мададкор, жанговар сафардош бўлган Ҳаким ибн Аҳмад, Хиширий ва Боғий, Гирдак, Сўғдиён деган халқ қаҳрамонларини ҳам етиштириб чиқарди. Улар охирги томчи қонлари қолгунга қадар босқинчиларга қарши мардонавор курашдилар. 780-783 йиллар қўзғолон ҳаракатлари сўнгги ҳал қилувчи паллага киради. Бу даврда Муқанна кучлари Қашқадарёнинг Кеш воҳасида тўпланган эди. Қўзғолоннинг бош таянч нуқтаси — Сом қишлоғи ҳам шу жойда бўлган. Албатта, бу вақтга келиб халифалик қўшинлари катта устунликка эга бўлиб, улар маҳаллий аҳолининг юқори табақаларини ўз томонига жалб этиб, қўзғолончиларни табора сиқиб бораётган эди. Муқанна Сомда мустаҳкамланиб, ўз тарафдорлари билан сўнгги нафасигача курашди. Пировардида эса душман қўлида мағлуб бўлмай, ўзини ёниб турган оловга отиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Бу воқеа Беруний маълумотига кўра, 785 йилда содир бўлган. Гарчанд Муқанна қўзғолони енгилган бўлсада, бироқ у буюк халқ қудратини, агар у бирлашса, уюшса нималарга қодирлигини намоён этди. Қўзғолон айни чоғда халифаликнинг Мовароуннаҳрдаги мустамлакачилик ва босқинчилик илдизларини ҳам қақшатди. Унинг ҳукмронлиги давомини шубҳа остига солиб қўйди. Энг муҳими, у эрк, ҳурлик ва озодлик учун талпинаётган юртимиз кишиларида ватанпарварлик туйғусини жўш урдирди, уларни ажнабий золимларга қарши янада шиддаткорлик билан кураш олиб боришга даъват этди. Бунинг самараси эса IX асрнинг бошларига келиб юртимиз устидан халифалик ҳукмронлигининг

узил-кесил ағдарилиши ва бир қатор мустақил миллий давлатларнинг юзага келишида тўла намоён бўлди.

Араблар истилоси ва ҳукмронлиги Ватанимиз ҳудудида қанчалик мураккаб ижтимоий-сиёсий оқибатлар билан боғлиқ бўлмасин, шу билан биргаликда яккахудолик ғояси, илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларни ўзида мужассам этган ислом дини ва таълимотининг ўлкамизда астасекин илдиз отиб бориши улуғ аждодларимиз ҳаёти ва тафаккурида катта аҳамиятга эга бўлди. Бутун араб дунёсини бирлаштириш, унинг маънавий қудратини кучайтиришда етакчи омил ролини ўйнаган ислом дини ва унинг муқаддас китоби — Қуръони карим ғоялари ва оятларининг маҳаллий халқларнинг онги, шуурига сингиб, уларнинг турмуш ва фикрлаш тарзининг ажралмас бир қисмига айланиб бориши, шубҳасиз, уларнинг маънавий оламига ҳаётбахш таъсир кўрсатди ҳамда юксак моддий ва маънавий маданият намуналарини ижод қилиб боришларида янги уфқлар очиб берди. Бунинг асосий боиси шундаки, Оллоҳнинг ягоналигига имон келтириш, унинг юксак инсонпарварлик ғояларига, олижаноб шахсий фазилатларига ишонч ва эътиқод — булар юрт кишиларида бир-бирларини қувватлаш, бирлашиш, ўзларини ягона маконда ҳис қилиш, ўзаро ҳамкорликда, кенг саъй-ҳаракатларда бўлиш туйғусини шакллантириб борди. Негаки, ислом таълимоти, Қуръони карим ғоялари негизида таркиб топган мусулмончилик аҳкомлари ва рукнларининг ўлкамизга ёйилиши исломни қабул қилган ўтмишдошларимизнинг Оллоҳ буюрган олижаноб амалларга риоя этиб, руҳий-маънавий покланиш сари ҳаракатланиши, шубҳасиз, жамият ҳаёти ва унинг асосий тамойилларининг соғлом негизларда ривожланиб, такомилашиб боришига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Шу маънода Юртбошимиз: «Биз ота-боболаримизнинг муқаддас дини бўлган ислом динини қадрлаймиз, ҳурмат қиламиз, одамзод руҳий дунёсида имон-эътиқодни, инсоний фазилатларни мустаҳкамлашда унинг ўрни ва таъсирини юксак баҳолаймиз»[1] деб таъкидлаганлиги бежиз эмасдир.

---

[1]Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.7, Т., « Ўзбекистон», 1999, 300-бет.

Зеро, ўлканинг маънавий юксалишини таъминлаш, одамларнинг бир-бирига қон-қардошлиги, ҳамжиҳатлигини жипслаштиришда муҳим омил бўлган асрий бебаҳо қадриятларимизни ўзида мужассам этган исломий аҳком.арнинг бугунда ҳам ҳаётимизда ўз муносиб ўрнини топаётганлиги исломнинг жамият тараққиётидаги муҳим омил эканлигидан далолат беради.

Дарҳақиқат, ислом дини ва мусулмончилик тамойилларининг Ўрта Осиё ҳудудида тарқалиши, чуқур илдиз отиши баробарида ўлкамиз халқлари кенг мусулмон олами билан туташиб, унинг бой диний ва дунёвий маданияти, илму фани билан яқиндан ошно бўлиб борди. Айни чоғда азалдан илму маърифат ўчоғи бўлиб келган кўҳна юртимиз бағридан бу даврда жаҳонга довруғ солган, дунё маданиятига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб номдор алломалар, буюк муҳаддис олиму уламолар етишиб чиқдики, уларнинг улкан илмий ва маънавий мерослари хусусида кези келганда тўхталиб ўтамиз.

Синов саволлари

1. Эфталийлар давлатининг юзага келиши, унинг ҳудуди кенгайиши тўғрисида нималарни биласиз?
2. Эфталийлар даврида ерга эгалик қилиш муносабатларида қандай ўзгаришлар бўлди?
3. Эфталийлар даврига оид моддий ва маънавий ёдгорликларни биласизми?
4. Маздакчилар қандай ғояларни илгари сурганлар?
5. Турк хоқонлигига қачон ва кимлар томонидан асос солинган?
6. Турк хоқонларининг ҳарбий юришлари ва забт этган ҳудудларни айта оласизми?
7. Турк хоқонлиги тарихига оид қандай муҳим тарихий манбаларни биласиз?
8. Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги давлат-бошқарув тизими қандай бўлган?
9. Турк хоқонлигининг иккига бўлиниб кетишининг асосий сабаблари нимада?
10. Ғарбий ва Шарқий хоқонликларда яшаган аҳоли ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги муҳим тафовутлар нималарда кўзга ташланади?

11. Араб истилочиларининг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида сўзланг.

12. Араб босқинчиларига қарши Ватанимиз ҳудудида қандай халқ қўзғолонлари бўлган?

13. Ўрта Осиё ҳудудларида исломлаштириш жараёни қандай кечди?

14. Араблар жорий этган солиқ турлари, уларнинг миқдорларини биласизми?

15. «Қуръони Карим» ғояларининг ҳаётийлиги ва яшовчанлигини нимада, деб биласиз?

V Боб. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

1.Тоҳирийлар ва Сомонийлар

Арабларнинг Ўрта Осиё ҳудудларидаги деярли бир ярим асрлик ҳукмронлик даври, бу ҳудуднинг эрксевар халқларининг ўз эли, Ватанининг мустақиллиги йўлидаги жўшқин курашини, интилишини сўндира олмади.

Дарҳақиқат, IX аср бошларига келиб Араб халифалигида юзага келган бўҳронли вазият, сиёсий танглик, Хуросон ва Мовароуннаҳрда кечаётган зиддиятли жараёнлар, энг муҳими, бу ҳудудда юз берган Рофе ибн Лайс қўзғолони (806-810) мазкур ўлка халқлари учун халифалик тобелигидан қутилиш, юрг мустақиллигини қўлга киритиш йўлида қулай имкониятларни вужудга келтирганди. Гап шундаки, машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786-809) вафотидан сўнг халифалик тахтини эгаллаш учун унинг ўғиллари — Амин ва Маъмун ўртасида қизғин кураш бошланган эди. Бир неча йилга чўзилган бу сиёсий можаро нафақат халифалик марказини танг аҳволга солиб қолмасдан, балки унга тобе бўлган ҳудудлардаги воқеалар ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

Хуросон ноиби Маъмун ўз курашида Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг нуфузли кучларига таяниб, ниҳоят, 813 йилда халифалик ҳокимиятини эгаллайди. Бундан аввалроқ Маъмун бу ўлкада хийла узоқ давом этган Рофе ибн Лайс қўзғолонини бостиришда маҳаллий феодал кучлар мададидан фойдаланганди. Маъмуннинг халифалик тахтига чиқишига катта ҳарбий ёрдам кўрсатган Хуросон нуфузли доираларининг йирик намояндаси Тоҳир ибн Ҳусайн бир қанча муддат Бағдодда халифалик қўшинларига ҳам бошчилик қилган эди

Халифа Маъмун Хуросон ва Мовароуннаҳрда давом этаётган арабларга қарши кучли мухолифатчилик ҳаракатларини бартараф этиш қийинлигини англаб етганидан, бу ҳудудларни бошқариш ҳуқуқини маҳаллий задоганлар вакиллари ихтиёрига беришга мажбур бўлади. Шу йўл билан

у мазкур ўлкаларнинг халифаликка тобелигини сақлаб қолмоққа интилади.

Маҳаллий ҳукмдорлар эса уддабуронлик билан, халифаликнинг заифлашганлигидан, шунингдек, янги халифа Маъмуннинг «илтифоти»дан фойдаланиб, бошқарув жиловини қўлга киритгач, ундан юрт мустақиллиги, унинг равнақи ва қудратини ошириш йўлида фойдаланишга қатъиян йўл тутдилар.

Хуросонда Тоҳир ибн Ҳусайн ва унинг авлодлари, Мовароуннаҳрда эса Сомон Худот ва унинг ворислари томонидан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритилиши мана шу тарзда амалга ошди.

Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси Тоҳир ибн Ҳусайн 821 йилдан эътиборан Хуросон ноиблигини қўлга киритади. Дастлаб Мовароуннаҳрнинг кўпгина вилоятлари ҳам унинг тасарруфида эди. Бунинг боиси, иккала ўлканинг ноиблик маркази Хуросоннинг Нишопур шаҳри бўлган. Тоҳир ибн Ҳусайн давлат ишларини мустақил идора этиш мақсадида 822 йилда халифа номини хутба намозидан чиқариб ташлашга амр қилади. Бироқ тез орада унинг сирли ўлими бу борада катта ишлар қилинишига имкон бермайди. Унинг ворислари Талҳа (822-828), Абул Аббос Абдуллоҳ (830-844), Тоҳир ибн Абдуллоҳ (844-862), Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873) даврида тоҳирийлар сулоласининг мустақиллиги хийла таъминланди. Тоҳирийлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётни, мулкий муносабатларни ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини тартибга келтириш, сув ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, сув иншоотларини барпо этиш, шунингдек, фуқаролардан олинадиган солиқларни мўътадиллаштиришга аҳамият беради лар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг чиқарган бир фармонида «деҳқонларни хафа қилмаслик», деҳқонларсиз хазинага етарли миқдорда солиқ тушмаслиги алоҳида уқтирилган. Шунингдек, Тоҳирий ҳукмдорлар йирик мулкдорлар, савдогарлар манфаатларини ҳам ҳимоя қилардилар. Тоҳирийлар даврида оддий аҳоли, айниқса, деҳқонлар оғир асоратда яшаш, ҳаддан зиёд солиқ-ўлпонлар тўлашга мажбур этилганди. Биргина 844 йилда улардан олинган солиқ миқдори 48 млн. дирхамни ташкил этган. Бу ўша давр шароити учун мисли сиз воқеа эди. Шунинг учун ҳам мамлакатнинг Сейистон ва бошқа вилоятларида деҳқон ғалаёнлари юзага келиб, кучайиб борган.

Мамлакатнинг шарқий ҳудудларида юзага келган ғозийлар ҳаракати ва деҳқончилик воҳаларидаги ғалаёнлар қўшилиб, кенг миқёслар касб этиб борди. Бу ҳаракатларнинг етакчиларига айланган, асли келиб чиқишлари ҳунарманд-мискар бўлган ака-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар 873 йилда тоҳирийлар сулоласини ағдариб ташлашга муваффақ бўлдилар. Бунинг натижасида Ёқуб ибн Лайс асос солган саффорийлар (мискарлар) сулоласи ҳокимиятга келди.

Бироқ янги ҳукмдор Ёқуб шахсий ҳаётда қанчалик оддий турмуш тарзига амал қилиб яшамасин, ўз армиясининг жанговарлигини кучайтириш, аскарларни маош билан таъминлашга уринмасин, бари-бир оддий меҳнаткаш халқнинг маиший аҳволи, интилиши, мақсад-ғоялари унга бутунлай бегона бўлиб қолаверди.

Шунинг учун саффорийлар сиёсати фақат майда ва ўрта мулкдорлар манфаатларига дахл этгани ҳолда оддий меҳнатчиларнинг аянчли қисматини четлаб ўтганди. Бинобарин, бу сулола ҳукмронлиги даврида ҳам халқнинг оғир солиқлар тўлаши, бошқа тўловлар ва мажбуриятларни ўташи аввалгидек ўзгармай қола берди. Бу ҳол Амр ибн Лайс (879-900) ҳукмронлиги даври учун ҳам хос бўлди. Бунинг оқибати ўлароқ, мамлакатда халқ норозилик ҳаракати, деҳқон ғалаёнлари тўхтовсиз кучайиб борди. Бу ҳол охир-оқибатда саффорийлар сулоласи ҳукмронлигининг ижтимоий-иқтисодий илдизларини қақшатиб, уни ҳалокатга маҳкум этмай қолмади.

Мовароуннаҳрда сомонийлар сулоласи ҳукмронлигининг юзага келиш жараёни ҳам IX аср бошларига тўғри келади. Бунда ҳам халифа Маъмун ўзига содиқ хизмат қилган маҳаллий ҳукмдорлардан Сомонхудот[1] авлодлари (унинг набиралари)га Мовароуннаҳр ҳудудларини бошқариш ҳуқуқини топширади. Чунончи, Асад ибн Сомон ўғилларидан — Нуҳ Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳъё Шош ва Уструшонага, Илёс Чағаниён ва Хиротга ҳокимлик қиладилар.

[1] Сомон қишлоғи оқсоқоли. Манбаларда мазкур қишлоқ Балх, Самарқанд ёки Термиз атрофида жойлашган деган маълумотлар учрайди. Сомонийларнинг қайси этносга мансублиги ҳам аниқ эмас.

IX аср ўрталарига келиб Аҳмад ва унинг катта ўғли Наср Сомонийлар Мовароуннаҳрнинг кўпчилик ҳудудларини бирлаштиришга муваффақ бўладилар. Наср Сомоний (856-888) даврида Мовароуннаҳр мавқеи янада кучайиб борди. Хуросонда Тоҳирийлар сулоласи ағдарилгач (873 й), унинг таркибига кирган Бухоро ерлари Сомонийлар тасарруфига олинади. Наср укаси Исмоилни Бухорога ноиб этиб тайинлайди (874 й) ва Сомонийлар ҳукмронлиги деярли Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларига ёйилади. Аммо, кўп ўтмай Исмоил ўз ҳокимиятини кучайтира боргач, у ўзининг вассаллик мавқеини тан олмай, Наср ҳокимияти хазинасига тўлайдиган йиллик даромад миқдорини кескин камайтиради. Бунинг натижасида ака-укалар ўртасида узоқ муддатли ўзаро кураш бошланади. Оқибатда 888 йилда улар ўртасида катта уруш бўлиб, унда Исмоил ғолиб чиқади ва ҳокимиятни ўз қўлига олади. Акаси Наср вафотидан сўнг (892 й) Исмоил Сомоний Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдорига айланади. Шу тариқа, ўзбек давлатчилиги қайта тикланади ва юксалиб боради. Мамлакат аҳолисининг мутлақ кўпчилиги туркий қавмлардан иборат бўлиб, давлат ишларини юритишда туркий қўшинлар ва лашкарбошиларнинг мавқеи юқори бўлган.

Исмоилнинг 893 йилда шарқдаги туркий қабилаларга қарши қилган муваффақиятли юриши, Тароздни эгаллаб, катта ўлжа, асирлар билан қайтиши ҳам Сомонийлар қудрати юксаклигидан яққол далолат беради. Исмоил Сомоний қудратининг ўсиб боришидан чўчиган ва уни заифлаштиришни кўзлаган Бағдод халифаси Муътазид (892-902) Хуросондаги Саффорийлар ҳукмдори Амр ибн Лайсга Хуросон билан бирга Мовароуннаҳр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи берилгани ҳақида фармон чиқаради ва уни Исмоилга қарши гиж-гижлайди. Бу эса 900 йилда улар ўртасида катта урушга сабаб бўлади. Уруш натижаси Исмоил Сомоний фойдасига ҳал бўлиб, бунинг оқибатида Хуросон ерлари Сомонийлар қўл остига ўтади. Халифаликнинг эса бу ердаги таъсири кескин пасаяди. Исмоил Сомоний узоқ йиллик давлатчилигимиз тажрибасига таяниб, марказий давлат бошқаруви тизимини ва шунга мувофиқ келадиган маҳаллий идора органларини вужудга келтиради. Бу

тизим унинг ўғли Наср II даврида (914-943) ҳам такомиллашиб боради.

Бунга кўра, давлат бошқаруви олий даргоҳ ва девонлар (вазирликлар)га бўлинади. Бунда энг асосий сиёсий-маъмурий ва хўжалик бошқаруви вазир девони тасарруфида бўлган. Бошқа девонлар эса унга бўйсунган. Мамлакат ҳаётида муҳим рол ўйнаган бу девонлар қуйидагилардан иборат: Мустафий девони — давлат хазиначиси; девони Амид алмулк — давлатнинг муҳим ҳужжатлари билан, бошқа хорижий эллар билан, давлатлараро дипломатик муносабатлар ўрнатиш ишлари билан шуғулланган.

Соҳиб аш-шуърат девони — ҳарбий иш, қўшиннинг озиқ-овқати, маоши ва ҳоказо соҳаларни ўз тасарруфига олган. Соҳиб ал-барид девони почта-алоқа хизмати соҳаси вазифалари билан шуғулланган. У айни чоғда давлат сирлари, масъул лавозимдаги ходимларнинг иш фаолияти билан ҳам машғул бўлган (яъни миллий хавфсизлик хизмати — бизнинг изоҳ). Бу девон бошлиғи фақат марказий ҳокимиятга бўйсунган.

Давлатнинг муҳтасиб девони эса бозорлардаги савдо-сотиқ, тошу тарози ўлчовлари назорати билан шуғулланган.

Мушрифлар девони давлат ишлари назорати, хазинанинг даромад ва харажатларини текшириб бориш билан банд бўлган.

Шунингдек, Давлат мулклари (ерлари) девони, қозилик (суд ишлари) девони, Вақф (диний муассасалар мулклари) девони сингари девонларнинг ҳам марказий давлат бошқарувидаги роли ва ўрни алоҳида бўлган.

Почта-алоқа хизматидан бошқа ҳамма девонларнинг маҳаллий бўлимлари мавжуд бўлиб, улар маҳаллий ҳокимлар, уларнинг идораларига бўйсунган. ҳар бир шаҳарда шаҳар бошлиғи — раис маъмурияти мавжуд бўлган.

Давлатда ислом динининг таъсири ғоятда катта бўлганлигидан олий диний мансаб — Шайхул-исломнинг роли юқори даражада эътироф топган.

Сомонийлар марказий ҳокимият бошқарувини қанчалик такомиллаштириб бормасинлар, бироқ улар мамлакатнинг ҳамма ҳудудларида ҳам ўз ҳукмронлик таъсирини бирдек ўтказа олмаганлар. Масалан, Хоразм, Чаганиён, Хутталон вилоятларининг ички мустақиллиги буни исбот этади.

Сомонийлар даврида қишлоқ хўжалиги, маҳаллий ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ муносабатлари, шаҳарлар ҳаёти анча юксалди. Мамлакат мустақиллиги таъминланган, нисбий ички сиёсий барқарорлик, кучли марказий ҳокимият тизими мавжуд бўлган бир шароитда жамиятнинг барча ҳаётий соҳаларида сезиларли ўзгаришлар, ижтимоий силжишлар юз бериб борган. Ўлканинг Шош, Фарғона ва Хоразм воҳаларида турли хил ғалла экинлари етиштириш, боғдорчилик, соҳибкорлик, полизчилик, пахта етиштириш анча кенгайиб борди. Кўплаб сув иншоотлари барпо этилади.

Қишлоқ аҳли хомашёдан турли ишлов бериш йўли билан ҳар хил матолар ишлаб чиқара бошлади. Жумладан, Зандона қишлоғида сифатли бўз тўқиш (у четга ҳам чиқарилган), Самарқанд яқинидаги Вадар қишлоғида сарғиш тусли чиройли юмшоқ, пишиқ матолар тайёрлаш йўлга қўйилган. Бу ердаги тўқилган матодан олий амалдорлар ҳам кийим тиктиришда фойдаланганлар.

Шаҳарларда кўплаб ҳунармандчилик корхоналари, ўнлаб карвонсаройлар, бозор расталари мавжуд бўлиб, доимий равишда ишлаб турган. Шаҳар бўлиш учун мазкур жойда камида 32 хил ҳунар-касб турлари бўлиши кераклиги ўша давр учун хос бўлган.

Сомонийлар даврида Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош, Исфижоб, шунингдек, Фарғона, Хоразм воҳаси шаҳарлари савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик марказлари сифатида ғоятда равнақ топган.

Буюк ипак йўли бу шаҳарларни халқаро карвон савдоси билан туташтириб, уларда етиштирилган барча ноёб мато-ю маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлаган.

Металл ишлаш, нодир металлардан, чунончи, олтин, кумуш, мис ва бошқа маъданлардан қимматли, безакли буюмлар, асбоб-анжомлар тайёрлаш шаҳарларда кенг ривожланган. Уч жойда (Бухоро, Самарқанд, Фарғона) кумуш пуллар зарб этилган. Шошда чарм маҳсулотлари, Фарғона ва Илоқда қурол-яроғлар юқори даражада тайёрланган. Шунингдек, Фарғона водийси, Оҳангарон, Самарқанд, Нурота туманларида кон-руда ишлаб чиқариши тараққий топди. Ип йигириш, тўқувчилик ва тўқимачилик (гилам-

лар, поёндозлар ва бошқ.) ҳунарлари ривожланган бўлиб, бу соҳа юмушларига хотин-қизлар ҳам жалб қилинган.

Сомонийлар даврида мулк шакллари уч хил бўлиб, биринчиси — мулки султоний, яъни давлат ерлари, иккинчиси — мулклар (хусусий мулклар) ва учинчиси — вақф мулкларидан иборат эди. Сомонийлар даврида давлат бошлиғи ўз фарзандлари, яқинларига, амирлар, ҳокимлар, лашкарбошиларга уларнинг хизматлари эвазига туман, шаҳар, ҳатто вилоятларни ҳам инъом қилган. Бундай мулк иқтоъ, уларнинг эгалари эса иқтадорлар деб аталган. Иқтадорлар ўзига инъом этилган ҳудудларда яшовчи аҳолидан олинадиган солиқлар эвазига даромад олган. Аҳоли иқтадорга буғдой, пахта, қуруқ мева, газмол ёки пул шаклида солиқ тўлаган. Иқтадан фойдаланиш муддати давлат бошлиғига боғлиқ бўлган. Аввалларн иқтоъ вақтинча берилган, иқтадор бундай мулкдан маҳрум ҳам этилган, айримлари иқтадан умрбод фойдаланганлар.

Сомонийлар давлати ўзининг муайян босқичларида ижтимоий-сиёсий ва бошқа соҳаларда қанчалик юксалиш, муҳим ўзгариш жараёнларини бошдан кечирмасин, бироқ кейинчалик аста-секин тушкунлик, парокандалик сари юз тутиб борди. X асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, хусусан кейинги Сомоний ҳукмдорлар: Нуҳ ибн Носир (943-954), Абдул Малик (954-962), Мансур ибн Нуҳ (961-971), Нуҳ II ибн Мансур (997-999) даврида мамлакат олий ҳокимияти ичида ҳам, маҳаллий феодал беклар, амалдорлар ўртасида ҳам ўзаро ички низолар, зиддиятлар тўхтовсиз кучайиб борди. Давлатнинг ҳарбий таянчи ҳисобланган турк қўшинлари лашкарбошилари ҳам олий ҳукмдор салтанатига бўйсунмай, айрим вилоятларни эгаллашга кўз тика бошладилар (Масалан, Алптегин, Абу Али ва бошқ.). Маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлик хатти-ҳаракатларининг авж олиши, уларни жиловлашга марказий ҳокимиятнинг ожизлиги — булар давлатнинг янада заифлашувига сабаб бўлди. Халқ норозилик ҳаракати шу қадар алангаланиб бордики, ҳатто, амир Абдумалик вафоти баҳонаси билан бошланган қўзғолон амир саройини босиб олиб, уни яксон қилиш билан тугалланди.

Бундай жиддий низолар, зиддиятли жараёнлар пировард оқибатда Сомонийлар сулоласи таназзулини тезлаштиришга олиб келди. Бунинг натижасида шарқдан келган қорахонийлар сулоласи Сомонийлар ҳукмронлигини барҳам топтириб, унинг ҳудудларини ўз таркибига қўшиб олади.

2. Қорахонийлар

Марказий Осиёнинг ўрта асрлар тарихида муҳим ўрин тутган ва хийла узоқ давр ҳукм сурган (X-XII асрлар) Қорахонийлар сулоласи тўғрисида сўз юритар эканмиз, бунда шу нарсани чуқурроқ англамоқ жоизки, ҳозирги Марказий Осиё минтақасининг Еттисув ва Қошғар қисмида янги бир сиёсий сулола кучайиб боради. Булар туркий қабилалар, элатлар орасидан етишиб чиққан Қорахонийлардир. Минтақанинг шарқий қисмида яшаган бу элатлар Мовароуннаҳрдаги халқлар билан доимо ёнма-ён яшаб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ва алоқаларда бўлиб, биргалашиб тарих яратганлар, ижтимоий тараққиёт жараёни тезлашувига муносиб таъсир кўрсатганлар.

Туркий элатларга мансуб қорлуқлар, чигиллар, яғмолар, тўхсилар, тургашлар, арғулар, ябакулар, ўғизлар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқалар нафақат Шарқий Туркистон ва Еттисув кенгликлари бўйлаб, балки шунингдек, Фарғона, Шош воҳаларида, Туркистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам истиқомат қилганлар.

Қорлуқлар тарихига оид «Ҳудуд ал-Олам» китобида нақл қилинишича, туркий элатлар яшаган ҳудудларда гавжум қишлоқлар билан биргаликда ўзига хос юксак маданий ҳаётга эга бўлган кўплаб шаҳарлар ҳам мавжуд бўлган. Қорлуқларда ривожланган деҳқончилик билан бирга ҳунармандчилик, чорвачилик, савдо-сотиқ соҳалари ҳам анча тараққий топган. Бошқа туркий қавмлар ҳам ўзига хос ижтимоий ривожланиш даражасига ва турмуш тарзига эга бўлганлар. Бу эса уларда давлатчилик тизимининг хийла мустаҳкам негизда вужудга келиб, такомиллашиб боришида муҳим аҳамият касб этди. Минтақамизнинг шарқий ҳудудида, ҳозирги Еттисув, Шарқий Туркистон ўлкаларида X аср ўрталарига келиб турли туркий қавмлар, элатларнинг ўзаро би-

рикуви ва қўшилуви давомида қорахонийлар давлатининг юзага келганлиги бунинг яққол ифодаси бўлди. Бу давлатнинг таянч негизининг яратилишида айниқса, қорлуқ, чигил ва яғмо элатларининг роли ва таъсири катта бўлган. Мазкур давлатга асос солган сиймо Сатук Абдулкарим Буғрохон (қорахон) яғмолар қавмига мансуб бўлган. Қорахон сўзининг луғавий маъноси эса туркий қабилаларда «улуғ», «буюк» деган тушунчани англатган.

Бу давлатнинг қудрати юксалиб, у тез орада катта ҳудудларни ўз қўл остига кирита боради. Унинг пойтахти Шарқий Туркистоннинг Боласоғун шаҳри бўлган. Абдулкарим Буғрахон вафотидан кейин (955 й) унинг ворислари даврида Марказий Тёншан ва Еттисув ўлкалари эгалланди. Эндиликда Қорахонийлар Сомонийлар ҳукмронлик қилаётган Мовароуннаҳр ерларини бутунлай эгаллашга киришадилар. Бу даврда Сомонийлар сулоласи чуқур ички зиддиятлар гирдобига тушиб қолган эди. Маҳаллий ҳукумдорлар ва олий руҳонийлар табақаси орасида ҳам сомонийлар сиёсатидан норозилик кучайган эди. Маҳаллий ҳукумдорлар хайрихоҳлигидан фойдаланган Қорахонийлар сулоласининг ҳукмдорлари — Ҳасан ва Наср Буғрахонлар етакчилигидаги қўшин сомонийлар қаршилигини қийинчиликсиз енгиб, икки бор (992-999 йилларда) пойтахт Бухорони эгаллайди. Оқибатда бутун Мовароуннаҳр ҳудудлари қорахонийлар тасарруфига ўтади. Бу воқеа XI аср бошларида содир бўлади. Бу жараённи халқ ҳокимият тепасига бир сулола ўрнига иккинчи бир сулоланинг келиши қабилада эътироф этади. Шу тариқа, қорахонийлар ҳукмронлиги Амударёгача бўлган катта ҳудудларга ёйилади. 1041 йилга келиб қорахонийлар ҳокимияти иккига: маркази Бухоро бўлган Ғарбий хонликка ва маркази Боласоғун бўлган шарқий хонликка бўлиниб кетади. Кейинги хонлик таркибига Талас, Исфижоб, Шош, Шарқий Фарғона, Еттисув ва Қошғар ерлари кирган.

Қорахонийлар давлатининг бошқарув, идора қилиш тизимини кўздан кечирарканмиз, уларда сомонийлардан фарқли ўлароқ, марказий бошқарув тизимига қараганда ҳудудий бошқариш тартиби кўпроқ ўрин тутган. Бунинг асосий сабаби шуки, хонлик ҳудудлари ниҳоятда бепоён бўлганлигидан, ҳар бир йирик ҳудуд ёки вилоят илоқхонлар томо-

нидан нисбатан мустақил идора қилинган (масалан, Самарқанд, Бухоро, Еттисув ва бошқ.). Илоқхонлар тегишли миқдордаги йиллик хирож ёки тўловларни марказий ҳокимият ҳукмдори — Тамғачхонга юбориб, амалда ўз мулкларини мустақил бошқарганлар.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазиятда, турли сулолавий урушлар, зиддиятли жараёнларда кечганлигини таъкидламоқ жоиздир. Айниқса, хонликнинг муҳим ҳаётий марказлари ҳисобланган Самарқанд, Бухоро, Балх ва Термиз каби жойларни қўлга киритиш учун ғазнавийлар, салжуқийлар билан кўп бор урушқ ҳаракатлари олиб боришга тўғри келган.

Хусусан Салжуқийларнинг сўнги подшоҳи Султон Санжар (1118-1157) Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмдори Арслонхон (1102-1130)нинг заифлашиб қолганлигидан ва маҳаллий руҳонийлар фитнасидан фойдаланиб, Самарқанд ва унинг атрофларини босиб олади. Шундан сўнг Қорахонийлар сулоласига мансуб маҳаллий хонлар амалда Султон Санжарга тобе бўлиб қоладилар. Бироқ кўп ўтмай бу ҳудудлар янгидан шарқдан бостириб келган Қорахитойлар таъсирига тушиб қолади.

Фақат 1211 йилга келиб, яъни сўнгги Хоразмшоҳ-Алоуддин Муҳаммад (1200-1220) даврида Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги расмий бошқаруви бутунлай барҳам топади.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида бир қатор муҳим ўзгаришлар юз беради. Биринчидан, қорахонийлар ўлкани забт этгач, бу ерда кўп асрлардан буён ҳукм суриб келган ерга эгалик қилишнинг муҳим шакли – деҳқон мулкчилигини тугатиб, бу мулкларни давлат тасарруфига оладилар. Бу мулклар ўз навбатида Қорахонийларга тобе бўлган содиқ амалдорлар, ҳарбий лашкарбошилар, давлат хизматчилари ёки уларга ён босган юқори руҳонийлар, дин пешволарига мулк қилиб берилади. «Деҳқон» тушунчаси шундан бошлаб амалда мулк эгаси эмас, балки ерни ишловчи, унда меҳнат қилиб кун кечирувчи ижтимоий тоифа мақомига кўчади.

Иккинчидан, қорахонийлар даврига келиб ер-мулкка эгалик қилишнинг «иқтоъ» ва иқтадорлик муносабатлари янада чуқур илдиз отади. Иқтадорлар ўз тасарруфидаги ҳудудларда яшовчи аҳолидан олинадиган солиқлар эвазига катта даромадлар олганлар.

Учинчидан, Ўрта Осиё ҳудудларининг қорахонийлар давлати таркибига ўтиши ерли аҳоли этник таркибида ҳам муҳим ўзгаришларни вужудга келтира борди. Қорахонийлар ҳокимиятининг бу ҳудудга ёйилиши айни замонда шарқий ҳудудлардаги туркий қавмлар, уруғ-қабилаларнинг ғарбий ҳудудларга кўплаб миқёсларда келиб, ўрнашиб, ўтроқлашувига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу эса, шубҳасиз, ўзбек халқининг этник шаклланиши жараёнида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Айни чоғда туркий тилнинг истеъмол доираси тўхтовсиз кенгайиб борди. Шу билан бирга бу тилнинг адабий тил сифатидаги мавқеи ва мақоми ҳам таркиб топиб борди. Гўзал ва нафис қадимги туркий, яъни эски ўзбек адабиётининг ижодий намуналари ҳисобланган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийларнинг бетакрор ижодиёти бунга ёрқин далил бўла олади.

3. Ғазнавийлар

Аслдан Сомонийлар таркибида бўлиб келган Ғазна мулкининг X аср иккинчи ярмига келиб мустақил сиёсий марказ мақомига эга бўлиши аввало шу даврда минтақада кечган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар ҳамда айрим сулолавий кучларнинг ўзаро курашлари ва унинг оқибатлари билан боғликдир. Негаки, сомонийлар сулоласининг биз тилга олган вақтга келиб ҳар тарафлама ички зиддиятларга дуч келиши, тобора заифлашиб бориши табиий суратда унинг ҳудудий парчаланишига сабаб бўлди. 961 йилда сомоний ҳукмдори Абдулмалик вафотидан сўнг ҳокимиятнинг заифлашганлигидан фойдаланиб Ғазна мулкини қўлга киритган, асли туркий ғуломлардан бўлган салоҳиятли лашкарбоши Алптагиннинг бу ҳудудда янги сулолага асос солганлиги ҳам шундандир. Бироқ ғазнавийлар сулоласининг кенг эътироф этилиши Сабуктегин номи билан боғликдир.

Тарихий манбаларда, жумладан, Муҳаммад Шабонқорайининг «Мажма-ал ансоб» китобида гувоҳлик берилишича, унинг асли келиб чиқиши туркий барсхон қабиласидан бўлиб, ёшлигида асир олиниб, тақдир тақозоси билан Мовароуннаҳрга олиб келинган. Аста-секин ўз меҳнати, истеъдоди билан амал пиллапояларига кўтарилиб, Сомонийлар давлатининг етук ҳарбий лашкарбошиси даражасига эришган. У катта хизматлари эвазига 977 йилда Ғазна мулкини қўлга киритиб, аста-секин унинг сиёсий мустақиллигини таъминлаш, қудратини ошириш борасида устамонлик билан сиёсат юритади. Ўша давр анъанасига кўра, халифалик томонидан унга «дину давлат ҳимоячиси» фахрий унвони берилганлиги ҳам бежиз эмасдир.

Ғоятда салоҳиятли, узоқни кўра билган Сабуктегин Сомонийлар ичида давом этаётган ўзаро низолардан фойдаланиб, қисқа вақт ичида Қобул дарёси ҳавзаси ерларини Ғазна вилоятига қўшиб, ўлкада мустақил ҳукмдор бўлишга муваффақ бўлади.

Айниқса, X аср охирларига келиб Қорахонийларнинг Сомонийларга қарши уруш ҳаракатлари кучайгач ва Сомоний ҳукмдорларнинг танг аҳволга тушиб қолганлигидан фойдаланиб, Сабуктегин ўз ҳудудларини янада кенгайтиришга интилади. У Сомоний ҳукмдорлар даъватига жавобан уларга ҳарбий мадад кўрсатиб, бунинг эвазига Хуросонга эгалик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Шу тариқа, Қорахонийлар Сомонийлар ҳукмронлигини қулатиб, Мовароуннаҳрни эгаллагунларига қадар Амударёнинг жанубида Сабуктегин ва унинг вафотидан (997) сўнг ўғли Маҳмуд даврида Ғазнавийлар мавқеи ва давлат бошқаруви тизими кучаяди.

Ғазнавийларнинг энг юксалган даври Султон Маҳмуд (998-1030) вақтига тўғри келади. Негаки, ўзида ноёб ҳарбий саркардалик истеъдоди, етук давлат донишманди, юксак ақл-заковат соҳиби сифатларини мужассамлаштирган, ниҳоятда қаттиққўл, айёр Маҳмуд ўз жаҳонгирлик шуҳрати-ю, ҳукмронлигини бутун чоралар билан қарор топтиришга интилди. Бу йўлда кўплаб жангу жадаллардан ҳам қайтмади. Шу билан бирга Маҳмуд Ғазнавий шахси ниҳо-

ятда зиддиятлидир. Чунки у қанчалик қаттиққўл, шафқатсиз бўлмасин, у айни замонда илмли, маърифатли, донишманд сиймо бўлган, ғазалнавис шоир сифатида қалам тебратган, илм-маърифат аҳлига катта ҳомийлик кўрсатган. Бинобарин, биз бу тарихий шахсга баҳо беришда мана шу жиҳатларни ҳам кўзда тутмоғимиз керак бўлади.

Кези келганда Султон Маҳмуд катта қўшин тузиб, уни ўша даврнинг энг замонавий қурол-аслаҳалари билан, етарли маош билан таъминлаб, шундан сўнг жуда кўплаб ҳарбий юришларини амалга оширди. У XI аср бошларида Амударё билан белгиланган шимолий чегараларни Қорахонийлар билан келишиб олгач, ўзининг асосий эътиборини жанубда — Ҳиндистон, ғарбда — Хуросон ва унга чегарадош ҳудудлар томон қаратади. Фақат Ҳиндистонга 17 бор юриш қилиб, у ердан катта миқдорда ўлжа-бойликлар олиб келади. Биргина 1019 йилда Кануаджа шаҳрини эгаллаб, олиб келинган ўлжа — катта миқдордаги олтин, кумуш ва қимматбаҳо буюмлардан ташқари 350 та фил ва 57 минг асир-қулни ташкил этади. У 1008 йилда Қорахонийлар билан тузилган шартномани бузиб, Амударё шимолидаги Чағаниён ва Хутталон вилоятларини эгаллайди. 1010-1011 йилларда эса Маҳмуд катта қўшин билан жанг қилиб Ғур вилоятини эгаллайди. 1017 йилга келиб эса Маҳмуд Ғазнавийнинг нигоҳи географик жиҳатдан қулай нуқтада жойлашган, бой ҳудуд — Хоразмга қаратилади. У Хоразмшоҳлар сулоласидаги қалтис сиёсий вазиятдан, хусусан Хоразмшоҳ Маъмуннинг ўлимидан фойдаланиб, у ерга катта қўшин юбориб, осонлик билан Хоразмни тобе қилади. Айни пайтда шуҳратпараст Султон Хоразм Маъмун академиясининг бир қатор атоқли намояндаларини, шу жумладан, Абу Райҳон Берунийни Ғазнага олдириб келади. Унинг сўнгги истилочилик юришларидан бири 1029 йилда Эроннинг Рей шаҳрини эгаллаш бўлади. Шаҳар олингач, қўлга киритилган катта бойлик Ғазнага олиб келинади.

Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари оқибатларидан бири шу бўлдики, шимолий Ҳиндистон вилоятларининг босиб олиниши натижасида туркий аҳолининг анча қисми бу жойларга келиб жойлаша бошлайди. Бу

эса Ҳиндистоннинг кейинги тарихий тақдирига сезиларли таъсир кўрсатди.

Маҳмуд Ғазнавий даврида шаҳарларда, айниқса, Ғазнада катта иншоотлар, салобатли масжиду мадрасалар, кутубхонаю шифохоналар, илм масканлари кўплаб барпо этилган бўлса-да, бироқ кўпчилик аҳолининг моддий-маиший аҳволи ночор кечган, турли хил солиқ ва мажбуриятлар одамларнинг тинкасини қуритган.

Катта қўшин тутиш, сон-саноқсиз бесамар урушлар олиб бориш, юқори давлат амалдорларидан тортиб то маҳаллий беклар, мансабдорларнинг ўзбошимчалиги, суиистеъмолчилиги — булар халқ оммаси зиммасига оғир юк бўлиб тушган, уларни оғир қисматга дучор этган. Урушлар билан банд бўлиш орқасида мамлакат хўжалигига эътибор берилмасияги, экин-майдонларининг қаровсиз ҳолга келиши, суғориш иншоотларининг ишдан чиқиши ва шу сингари ҳоллар, даставвал, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига катта салбий таъсир кўрсатди. 1011 йилда Хуросон ўлкасида бошланган очарчилик минглаб одамларнинг нобуд бўлишига олиб келган. Шу боис Маҳмуд Ғазнавий ҳокимияти ташқаридан гўё ғоятда қудратли кўрингани билан ҳақиқатда эса унинг ичдан емирилишини, омонатлигини пайқаш қийин эмас. Зеро, унинг вафотидан кейин кўп ўтмай бу сулоланинг тушкунлик сари юз тутганлиги ҳам шундандир. Бу ўринда шуни айтиш кифояки, Султон Маҳмуд вафотидан кейинок Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга эришди. Шунингдек, Салжуқий-туркларнинг Хуросон ҳудудларини эгаллаш сари ҳаракатлари кучайди. Агар Маҳмуд даврида унинг розилиги билан Хуросоннинг айрим ҳудудларига Салжуқий қабилалар келиб жойлашган бўлса, эндиликда улар бутун Хуросонни ишғол қилишга киришдилар. Ўлканинг ғазнавийлар сиёсатидан, ҳаддан зиёд солиқ-тўловлар асоратидан норози бўлган маҳаллий аҳолиси ҳам Салжуқийларни қўллаб-қувватлаб чиқди. Бу эса икки ўртадаги ҳарбий тўқнашувларнинг пировард якунига ҳам ҳал қилувчи таъсир ўтказди. Ғазнавийлар қўшини билан салжуқийлар ўртасидаги биринчи катта уруш 1035 йилда Нисо шаҳри ёнида бўлиб ўтди. У Сал-

жуқийлар ғалабаси билан якунланди. Кўп ўтмай салжуқийлар ўз ғалабаларини мустаҳкамлаб, Хуросоннинг анча қисмини, жумладан, Нишопурни қўлга киритдилар (1038 й).

1040 йил баҳорида Дандониқон ёнида (Сарахс билан Марв оралиғи) бўлган сўнгги ҳал қилувчи жангдан сўнг Маъсуд Ғазнавий қўшини қақшатқич зарбага учраб, бутун Хуросон ўлкасидан маҳрум бўлди. Кўп ўтмай Маъсуд укаси Муҳаммад томонидан қатл қилинди (1041 й). Кетма-кет юз берган сарой фитналаридан сўнг Ғазнавийлар ҳокимиятини эгаллаган Маъсуднинг ўғли Мавдуд ҳам бир неча бор куч тўплаб Салжуқийлар билан уруш олиб борган бўлсада, аммо, ўз қўшинини мағлубиятдан сақлаб қола олмади. 1059 йилда Ғазнавийлар учун муҳим стратегик аҳамиятга молик — Балхнинг Салжуқийлар қўлига ўтиши Ғазнавийларнинг сўнги умидини ҳам пучга чиқарди. Бу эса пировардида Ғазнавийлар сулоласининг путурдан кетказиб, тарих саҳнасидан тушиб кетишига сабаб бўлди.

4. Салжуқийлар

Ватанимизнигина эмас, балки бутун турк дунёси тарихида ҳам салмоқли из қолдирган Салжуқийлар сулоласи тўғрисида фикр юритар эканмиз, улар ҳукмронлигининг ўз даврида ғоятда кенг ҳудудларга ёйилганлиги, унга уюшган, таркибига кирган турли халқлар, элатларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида юз берган муҳим ўзгаришлар, олға силжишлар кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Маълумки, Салжуқийлар бу этник ном эмас, туркий ўғиз қабилаларидир. Улар X асрда Сирдарё қуйи этакларида, Орол ҳавзасида яшаган, кўпроқ кўчманчи ҳаёт кечирган. «Ўғизнома» китобида нақл қилинишича, ўғиз уруғлари, қавмлари жуда қадим тарихга эга бўлиб, уларга илк бор Ўғизхон номли буюк шахс бошчилик қилган. IX аср охири X аср ўрталарига келиб Орол бўйи ва Каспий денгизи шимолида ўғиз уруғлари иттифоқи шаклланган. X аср охирларида Сирдарё этагида пойтахти Янгикент бўлган ўғизлар давлати ташкил топади. XI аср ўрталарига келиб бу давлат шарқдан бос-тириб келган қипчоқлар зарбасига учрай-

ди. Натижада ўғиз уруғларининг бир қисми шимолга — рус даштларига, бир қисми олд Осиё мамлакатларига чекинади. Яна бир қисми эса ҳозирги Туркманистон ҳудудига ўтиб, ерли аҳоли билан қўшилишиб, сингишиб туркманлар номи билан аталиб кетади. Тарихчи Рашиддин, шунингдек, Маҳмуд Қошғарий, Абул-Fозийларнинг маълумотларига қараганда, ўғизлар 22 ёки 24 қабиладан, чунончи, чавдир, емрели, ичдир, язир, салир, қорадошли, баёт, койи, татурга ва бошқалардан ташкил топган.

Сирдарё қуйи оқимида яшаган ўғиз қабилаларининг дастлабки ёбғуси (сардори) Салжуқбек бўлган. Унинг авлодлари Туғрулбек, Довудбек, Чағрибек ва Шакарбеклар ўз даврларида Салжуқийлар шуҳратини юксакка кўтардилар.

Ҳозирги Туркия туркlари, Ироқ, Эронда яшовчи туркманлар, гагауз, озарбайжон халқларининг шаклланишида салжуқий туркларнинг роли ва таъсири алоҳидадир.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида уларнинг рухсати билан Салжуқий қабилалари Зарафшон воҳасига, Нуротанинг тоғли ерларига келиб ўрнашиб, чорвачилик билан шуғулланганлар. Кейинроқ Мовароуннаҳр ҳудудлари Қорахонийлар сулоласи томонидан эгалланиб, уларнинг чорвадор хўжаликлари бу ерларни банд этгач, Салжуқийларнинг яшаш шароитлари мушкуллашади. Шу боис улар ғарбга томон силжишга мажбур бўладилар. XI асрнинг 20-30 йилларига келиб Салжуқий уруғ-қабилаларнинг ҳозирги туркман ерлари орқали Fазнавийлар тасарруфидаги Хуросон ўлкасига кириб бориши фаоллашади. 1038 йилда Сарахсда, 1040 йилда Дандониқонда бўлиб ўтган ҳал қилувчи урушлар давомида Салжуқийлар Fазнавийларни енгиб, бутун Хуросон ерларини эгаллайди ва Нишопур шаҳри Салжуқийлар пойтахтига айланади. Салжуқийлар ҳукмдори Туғрулбек эгалланган Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларини ўз авлодлари — Чагрилбек ва Довудбеклар тасарруфида қолдириб, ўзи ғарбга томон ҳарбий юришларни давом эттиради. Туғрулбекнинг 1038-1063 йилларни ўз ичига олган ҳукмронлик даври олд Осиё ва Кичик Осиёнинг катта ҳудудларини қўлга киритилганлиги билан тавсифланади.

Бу давр мобайнида салжуқийлар Гургон, Табаристон, Хоразм, Азарбайжон, Курдистон ҳудудларини, ҳозирги ғарбий Эрон вилоятларининг бир қисми, Форс, Кермон вилоятларини эгаллайдилар. 1055 йилда эса халифалик маркази — Бағдод ишғол қилинади. Айни пайтда Византиянинг Кавказдаги таъсирига ҳам кучли зарба берилади. Шундай қилиб, Туғрулбек кучли Салжуқий султонлигига асос солади. Унинг вориси Алп-Арслон (1063-1072) ҳам жаҳонгирлик юришларини давом эттиради. Жумладан, у Византия императори Роман IV Диогенни мағлубиятга учратиб, Ўрта ер денгизи қирғоқларигача бўлган Кичик Осиё ерларини қўлга киритади. Шу тариқа, қудратли Салжуқийлар салтанати Мовароуннаҳрдан то Ўрта ер денгизига қадар бепоён ҳудудларга ёйилади.

Алп-Арслон мамлакат пойтахтини Нишопурдан Марвга кўчиради. У ўз подшолиги даврининг катта қисмини яна Шарққа — Мовароуннаҳрнинг Қорахонийлар таъсирида бўлган жойларини эгаллашга қаратади. Шу мақсадда у Хоразм ерларини, сўнгра Жанд, Сабронни қўлга киритади. Кейинроқ Чағаниён ва Хутталон вилоятларини босиб олиш учун қўшин тузади. Бироқ Алп-Арслоннинг 1072 йилда 200 минглик қўшин билан Амударё кечувидан ўтиш чоғида ўз чодирида маҳаллий қалъа бошлиқларидан Юсуф ал-Хоразмий томонидан кутилмаганда ўлдирилиши унинг кейинги режаларининг амалга ошувига имкон бермайди.

Салжуқийлар қудратининг Мовароуннаҳр ва Хуросондаги энг кучайган пайти Маликшоҳ (1072-1092) даврига тўғри келади. Гап шундаки, худди шу йилларда Маликшоҳ ва унинг тадбиркор, доно вазири Низомулмулк (асли исми Абу Али ибн Исҳоқ) томонидан мамлакат ҳаётининг кўплаб соҳаларида жуда муҳим ижобий ўзгаришлар амалга оширилади. Аввало, Салжуқийларнинг Мовароуннаҳрдаги мақоми янада мустаҳкамланди. Маликшоҳ муҳим стратегик аҳамиятга молик бўлган Балх ва Термиз ҳудудларини Қорахонийлардан қайтариб олади. Шунингдек, Қорахонийлар ҳукмдори Шамсулмулк вафотидан сўнг вужудга келган қулай вазиятдан фойдаланиб, 1089 йилда катта қўшин тортиб Бухоро ва Самарқандни эгаллайди ва янги хон

Аҳмадни асир қилади. Гарчанд, тез орада Аҳмад Қорахонийлар хонлиги тахтига қайтарилган бўлса-да, бироқ амалда Қорахонийлар Салжуқийларга тобе бўлиб қолади.

Маликшоҳ даврида давлат ҳокимиятининг кучайишида доно вазир Низомулмулк (1017-1092) роли беназирдир. Катта ҳуқуқ ва кенг ваколатларга эга бўлган биринчи вазир марказий ҳокимиятни кучайтиришга, давлат амалдорларининг масъулияти, жавобгарлигини оширишга, давлатнинг молия, солиқ ва бошқа бошқарув тизимларини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берди. У ўзининг бу борадаги юксак салоҳияти ва тажрибасини умумлаштириб, машҳур «Сиёсатнома» асарини ёзади. Бу китоб катта шуҳрат ва эътироф қозониб, мана, неча асрлардирки, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг давлат арбоблари, вазиру вузаролари учун сиёсат бобида муҳим дастуруламал қўлланма вазифасини бажариб келмоқда. Мустақиллигимиз шарофати туфайли бу нодир китоб 1997 йилда илк бор она тилимизда нашр қилиниб, ўзбек китобхонлари қўлига етиб борди.

Низомулмулкнинг раҳномолиги ва ташаббуси билан Багдод, Нишопур, Ҳирот, Балх, Марв каби шаҳарларда олий мадрасалар очилиб, уларда жуда кўплаб ўқимишли ёшларнинг таълим-тарбия олиши яхши йўлга қўйилади. Мамлакат шаҳарларининг ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ, карвон савдоси марказлари сифатидаги мавқеи кучайиб, халқаро Ипак йўлининг роли ортиб борди.

Ташқи савдонинг ривожланишига тўсқинлик туғдирувчи ҳаддан зиёд бож тўловларининг бекор қилиниши тадбири ҳам Низомулмулк сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бўлган. Низомулмулк даврида Салжуқийлар қўли остидаги ҳудудларда «иқтоъ» тизими кучли ривожланган бўлиб, у билан боғлиқ мулкий муносабатлар қишлоқ хўжалиги соҳасида етакчи мавқе эгаллаган.

Салжуқийларнинг энг сўнгги ҳукмдори Султон Санжар (1118-1157) подшолиги бу давлатнинг, ҳам юксалиши, ҳам ҳалокатга юз тутиши билан ўзига хос мураккаб, зиддиятли даврни акс эттиради.

Негаки, бу йилларда Салжуқийлар ҳукмронлиги Хуросон ва Мовароуннаҳрда янада мустаҳкамланди. Қорахонийлар ҳукмдорлари амалда уларга тобелик мақомига тушиб

қолган эди. Айниқса, 1130 йилда Санжар томонидан бу сулоланинг асосий ҳаётий марказлари — Самарқанд, Бухоронинг эгалланганлиги (гарчанд булар яна Қорахонийларга қайтариб берилган бўлса-да) факти ҳам фикримизни исбот этади. Бу даврда Хоразм ерлари ҳам амалда Салжуқийлар таъсирида бўлиб, Хоразмшоҳлар, масалан, **Кутбиддин Муҳаммад, Отсиз** ва бошқ. расман уларга итоат этардилар. (Фақат Отсиз (1127-1156) ҳукмронлигининг сўнгги даврлари бундан истисно холос).

Бироқ XI асрнинг 40-йилларига келиб Салжуқийлар мавқеи путурдан кета бошлайди. Бунда айниқса, Шарқдан бостириб келган Қорахитойлар бир вақтнинг ўзида ҳам Қорахонийлар ва ҳам Салжуқийларга катта хавф солади. Султон Санжар ва Қорахонийлар хони Маҳмуднинг бирлашган қўшини 1141-йилда Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида Қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда қақшатқич мағлубиятга учрагач, Мовароуннаҳр ерлари Қорахитойлар қўли остига ўтади. Салжуқийлар эса катта ҳудудларга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Эндиликда улар катта куч тўплаб, янгидан Қорахитойларга қарши уруш қилиш эмас, балки асосан бўйсунмасликка ҳаракат қилаётган Хоразмни қўлда тутиш, Хуросон ўлкасида юз бераётган ғалаёнларни бостириш ишлари билан кўпроқ банд бўлдилар.

Қорахитойлар эса Мовароуннаҳрни ишғол этиш билан бирга, бу ердаги сулолалар ҳукмронлигини йиқитмай, уларни ўзларига вассал қилиш, мунтазам бож, хирож олиб туриш шарти билан кифояландилар.

Шунинг учун ҳам Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқалар Боласоғунда турувчи Қорахитойлар ҳукмдори Гурхонга келишилган миқдордаги хирож-ўлпонни юбориб туришга мажбур эдилар.

Султон Санжарнинг кейинги тақдири ҳам фавқулодда ҳолатда кечди. У 1153 йилда Балх вилоятининг тоғли ҳудудида кўчиб юрувчи ғуз қабилаларининг ғалаёнларини бостириш чоғида қутилмаганда асирга тушиб қолади. У уч йил давомида ғузлар қўлида асирда бўлади. Бу вақт ичида ғузларнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг жанубий-шарқий ерларига босқинлари тез-тез такрорланиб туради.

Фақат 1156 йилдагина Султон Санжар тутқунликдан қутулишга муваффақ бўлади ва бир йилдан сўнг вафот эта-

ди. Унинг ўлими билан бир вақтда ўз даврида қудратли бўлган Салжуқийлар сулоласи-ю, унинг шону-шуҳрати ҳам сўнади. Бу даврга келиб Кермон ўз мустақиллигига эришади. Форс ва Озарбайжон ҳудудларида мустақил давлатлар пайдо бўлади. Хуросон ҳам Салжуқийлар тобелигидан чиқади. Араб халифалиги ўзининг аввалги мустақиллигини тиклайди. Айни чоғда Кичик Осиё ҳудудида Салжуқий туркларнинг узил-кесил жойлашуви жараёни кучаяди, уларнинг мустақил давлат тузилмалари вужудга кела боради.

5. Хоразмшоҳлар

Хоразм воҳаси ўзининг қулай стратегик ва жўғрофий мавқеи ҳамда қадимдан ривожланган ҳудуд бўлганлигидан, у Марказий Осиё минтақасида турли даврларда кечган муҳим тарихий жараёнларда алоҳида ўрин тутиб, ўз муайян таъсирини ўтказиб борган. Ватанимиз ҳудудида милоддан аввалги сўнгги минг йиллик бошларидаги илк ўзбек давлатчилик тузилмалари ҳам шу ҳудудда вужудга келган. Милодимизнинг турли босқичларида ҳам Хоразмшоҳлар сулоласи номи билан ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар хонадони тарихдан маълум. Булар: IV-X асрларда африғийлар хонадони, 995-1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абдулҳасан Али, Маъмун II), 1017-1041 йилларда эса олтинтошийлар (Олтунтош, Ҳорун, Ҳандон) сулолалари Хоразмшоҳлар унвони билан давлат бошқарувини амалга оширганлар.

Бироқ минг таассуфки, XI асрнинг бошларида юз берган тарихий жараёнлар тақозоси билан Хоразм давлати таназзулликка учраб, заифлашиб, минтақанинг бошқа сулолалари, чунончи, аввал бошда Ғазнавийлар ҳукмронлиги (1017-1044), ундан сўнг Салжуқийлар бошқаруви таъсирига тушиб қолганди. Шунингдек, XI асрнинг 40-йилларида шарқдан бостириб келган кўп сонли Қорахитойлар ҳам Хоразм ерларини ишғол этиб, бу ҳудудлардан белгиланган миқдордаги хирож тўловларини олиш ҳуқуқини қўлга киритгандилар. Бинобарин, XI аср иккинчи ярмига келиб Хоразм олдида янгидан мустақилликка эришиш вазифаси кўндаланг бўлиб турарди.

Бунда шуни таъкидлаш жоизки, Хоразмнинг қайтадан мустақилликни қўлга киритиши, бугина эмас, ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, бутун-бутун ўлкаларни ўз таркибига киритиб, қудратли салтанат даражасига кўтарилиши, сўнгра унинг пировардида инқирозга йўлиқиши — бу жараёнлар янги сулола — Анушгагинийлар сулоласи (1097-1231) номи билан узвий боғликдир.

Хусусан Салжуқий ҳукмдорлардан **Маликшоҳ (1071-1092)** даврида катта обрў-мартабага эришган ҳарбий лашкарбоши **Анушгагин**нинг Хоразм ҳукмдори этиб тайинланиши (1077-1097) ҳамда кўп ўтмай унинг Хоразмшоҳ унвонига сазовар бўлиши — бу Хоразмнинг мустақилликка эришишида жиддий қадам бўлган эди. 1097 йилда Хоразм ҳокими бўлган ва Хоразмшоҳ унвонини олган Қутбиддин Муҳаммад ўлка мустақиллигини таъминлашда муҳим рол ўйнаган. Қутбиддин Муҳаммад ҳам Салжуқийлар ҳукмронлигини тан олган ҳолда Хоразмни идора қилди. Бироқ шунга қарамай ўлканинг ҳар томонлама ривожланиши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий юксалиши учун ҳам муҳим имкониятлар топа билди.

Зеро, Хоразмнинг жўғрофий қулайлиги, иқлим шароити, Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашганлиги — булар ўлканинг тез юксалиб боришига имкон туғдирди.

Хоразм мустақиллигини таъминлаш, унинг сарҳадларини кенгайтиришда Қутбиддин Муҳаммаднинг ўғли **Жалолиддин Отсизнинг (1127-1156)** роли алоҳидадир. Негаки, у Қорахонийлар кучсизлигидан ва Салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, ўз қудратини юксалтира борди. Унинг 1141 йилда олтин тангалар зарб эттириб, муомалага чиқариши ҳам Хоразм мустақиллигининг муҳим белгиси бўлган.

У Қорахитойлар билан келишиб, уларга ҳар йили 30 минг дирхам миқдорда тўлов тўлаш шарти билан амалда ўз давлатининг ички мустақиллигини таъминлайди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатидаги равнақи, ҳудудларининг бениҳоя кенгайиб боришида **Аловуддин Такаш**нинг ўрни ва роли катта бўлган. Унинг ҳукмронлик даврида **(1172-1200)** Хоразм воҳасида катта ижобий ўзгаришлар юз берди. Янгидан қад ростлаган ўнлаб шаҳарларнинг ободонлашувидан ташқари уларнинг савдо-сотиқ,

ҳунармандчилик, карвон савдоси бобидаги довруғи янада ортди. Қишлоқ хўжалиги, зироатчилик тармоқлари ривожланди, кўплаб каналлар, сув иншоотлари барпо этилди. Бундай тарздаги ижобий жараёнлар **Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220)** даврида ҳам давом эттирилди. Айни замонда ўзига хос марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви тизими вужудга келтирилиб, такомиллаштирилиб борилди. Бу эса мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини мустаҳкамлаш, унинг ички тараққиётини таъминлаш ҳамда изчил ташқи сиёсат олиб боришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ануштегинларнинг давлат бошқаруви ҳам икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда улуғ ҳожиб мансаби алоҳида ўрин тутган. У ҳукмдорнинг хос кишиси саналиб, лозим бўлган ҳолларда вазирлар фаолиятини ҳам назорат қилган. Ҳожиблар ҳукмдор номидан муҳим давлат аҳамиятига даҳлдор масалаларда музокаралар ҳам олиб борганлар. Даргоҳдаги яна бир олий лавозим соҳиби устоздор ҳисобланган. Хазина маблағларининг бутун тасарруфи унинг ихтиёрида бўлган. Даргоҳ ҳаётига оид кўплаб муҳим масалалар устоздор назарида турган. Давлатдаги таштдор лавозими ҳам муҳим саналиб, у султоннинг энг сирдош кишиси ҳисобланган. Таштдор ҳукмдор маҳфий сирларидан огоҳ бўлиб, доимо у билан баҳамжиҳат ҳолда фаолият юритган. Олий лавозимлардан яна бири — қиссадор бўлиб, у Султон номига келган арз, шикоятларни йиғиб, ўрганиб, уларни ҳукмдор ҳукмига ҳавола қилиб борган. Даргоҳдаги хизмат турлари ичида Чашнигир — султонга бериладиган овқат, ичимликларни текширувчи, жомадор, даватдор (котиб), шаробдор, байроқдор (амири алам), хизматкорлар бошлиғи (малики хавас) каби вазифалар ҳам алоҳида кўзга ташланиб туради. Ижроия ишлар девонлар (вазирликлар) томонидан амалга оширилган. Айниқса, бунда бош вазир катта мавқега эга бўлиб, у фақат ҳукмдорга бўйсунган. Мансабдорларни ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, хазина ва солиқ тизимини назорат қилиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш ва шу кабилар унинг ваколатида бўлган[1].

---

[1]Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. Т., Ғафур Ғулом номли нашриёт, 1998, 124-бет.

Девонлар ҳам ўз ваколатлари доирасида фаолият юритганлар. Масалан, иншо ёки туғро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Шунингдек, молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий ишлар билан девони арз ё жайш шуғулланган. Султон хонадони ҳаётига, иқтисодиётига тегишли яна бир муҳим девон мавжуд бўлиб, у девони хос номи билан аталган.

Сўнгги Хоразмшоҳлар даврида ҳарбий соҳага алоҳида аҳамият берилган. Бунда бир неча юз минглик қўшиндан ташқари олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (харос) катта мавқега эга бўлган. Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг нафар кишидан ташкил топган. Ҳарбий қисмларда ҳарбий назоратчи, синоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиғи), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиғи), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Такаш ва Муҳаммад Хоразмшоҳларнинг катта қўшин тузиб, бошқа мамлакатлар, элларни ўз тасарруфларига киритиш борасида олиб борган кўп йиллик истилочилик юришлари, бир томондан, Хоразмшоҳлар салтанати шуҳратини ошириб, унинг ҳудудларини бениҳоя кенгайтиришга олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса, бу ҳол пировард оқибатда бу давлатнинг чуқур ички тушкунликка, таназзулликка йўлиқишига ҳам сабаб бўлди.

Жумладан, Такаш ўзининг истилочилик юришлари давомида Сарахс, Нишопур, Рей, Марв каби муҳим шаҳарларни ишғол этган.

У ғурлар подшоси Ғиёсиддин Муҳаммад билан кўп даврлар уруш қилиб, олд Осиёга чиқишга муваффақ бўлди. 90-йиллар бошларида Такаш қўшини Салжуқийлар подшоси Туғрулбек II армиясини ҳам енгиб, Эрон, Кичик Осиё ҳудудлари томон силжиб борди.

Такаш вафотидан сўнг давлат ҳукмдори бўлган Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида ҳам мамлакат ҳудудлари кенгайишда давом этади. Бу вақтга келиб Эрон, Озарбайжон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерлар Хоразмшоҳларга бўйсунтирилган эди. Унинг таркибига 400 дан зиёд шаҳарлар кирарди. Оролдан Ҳинд океанигача, Шарқий Тур-

кистондан Ироққача бўлган ҳудуддаги халқлар тақдири Хоразмда ҳал этиларди. Хоразмшоҳ Бағдод халифалигини қўлга киритиш учун ҳам интилган. Бу эса бутун мусулмон оламининг унга нисбатан қаҳру-ғазабига сабаб бўлган.

Муҳаммад Хоразмшоҳ 1211 йилда Қорахитойларни узилкесил қувиб, Хоразм довруғини кўтарганидан сўнг, у ўзига ортиқча бино қўйиб, ўзини «Искандари Соний», «Оллоҳнинг ердаги сояси» деб улуғлашни буюради. Гарчанд Хоразмшоҳ қанчалик ўзини кўкларга кўтармасин, бироқ бундан мамлакатнинг чуқур ички зиддиятлар ва таназзулликларга дучор бўлганлигини истисно этиб бўлмайди. Шоҳнинг катта қўшин тузиб, тўхтовсиз олиб борган бесамар урушлари, унинг асоратли оқибатлари, энг аввало, мамлакат халқининг тинкасини қурита ёзганди. Бунинг устига маҳаллий ҳокимлар, бек-амалдорларнинг ўзбошимчалик билан халқ бошига солаётган беҳад жабр-зулми, бунга жавобан юз бераётган халқ ғалаёнлари (масалан, 1206-1207 йилларда Бухорода, 1212 йилда Самарқандда кўтарилган қўзғолонлар) салтанатнинг ичдан емирилишига сабаб бўлмоқда эди. Сўнгра олий ҳокимият ичидаги кучли мухолифатчилик ҳаракати, хусусан Хоразмшоҳ билан унинг онаси Туркон Хотун тарафдорлари ўртасидаги очиқ-ошкор тарздаги сиёсий кураш ҳам Хоразм давлатининг беқарорлик ҳолатини яққол кўрсатарди.

Қўшни Хоразмшоҳлар давлатида кечаётган бу хилдаги чуқур таназзуллик ҳолатларидан тўла хабардор бўлган, ундаги барча жараёнларни ўзининг махсус жосуслик маҳкамаси орқали синчковлик билан кузатиб турган Шарқдаги бошқа бир қудратли мўғул давлати ҳукмдори Чингизхон эса катта ҳарбий тайёргарлик кўриб, тез орада Мовароуннаҳр сарҳадлари томон истилочилик урушларини бошлашга чоғланаётганди.

Дарҳақиқат, XIII асрнинг биринчи чорагида амалга оширилган мўғул-татар галаларининг шафқатсиз босқини нафақат Хоразмшоҳлар давлати тарихида, балки шу билан бирга унда яшаган барча улуғ аждодларимиз қисматида ҳам мислсиз фожиа бўлди.

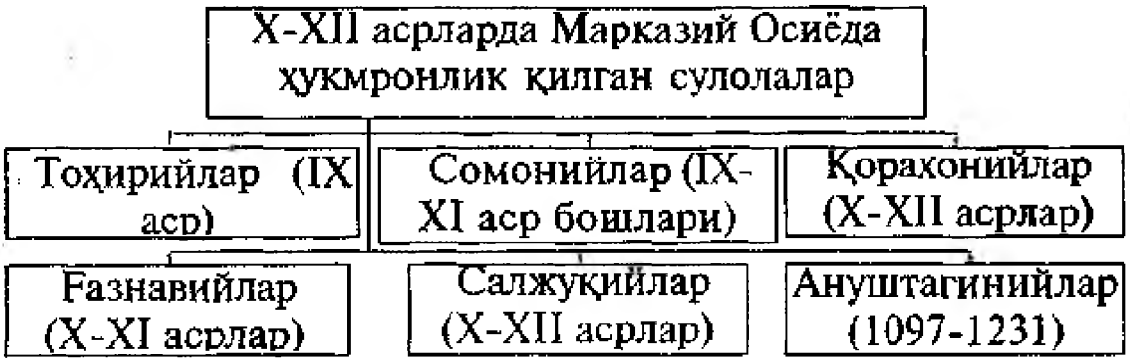

Синов саволлари

1. Халифаликнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги таъсирининг тугатилишига сиз қандай омиллар сабаб бўлган, деб биласиз?

2. Сомонийлар сулоласи томонидан Мовароуннаҳр ҳудудлари қайси даврга келиб яхлит, мустақил давлат сифатида таркиб топди?

3. Исмоил Сомонийнинг давлат бошқаруви соҳасида амалга оширган ислоҳоти қандай мақсадларни кўзда тутган?

4. Сомонийлар даврида ўлканинг иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатлардан юксалишига қандай муҳим омиллар сабаб бўлган?

5. Сомонийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини тушунтириб беринг?

6. Минтақамизда кечган туркий қавмлар, элатлар ҳаёти, турмуш тарзи тўғрисида нималарни биласиз?

7. Қорахонийлар сулоласининг юзага келиш жараёни қандай тарихий шароитда кечган?

8. Иқтоъ тизими ва унинг кимлар манфаатини кўзлаб амалга оширилганлиги хусусида тушунча беринг?

9. Қорахонийлар сулоласи бошқаруви тизимига оид ўзига хос жиҳатлар ва хусусиятлар нимада?

10. Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида минтақа халқларининг турмуш тарзида, этник таркибида қандай муҳим ўзгаришлар рўй берган?

11. Маҳмуд Ғазнавийни тарихий шахс сифатида қандай баҳолаш мумкин?

12. Ғазнавийлар сулоласининг тез юксалиб ва тез инқирозга учраганлигининг асосий сабабларини тушунтириб беринг?

13. Салжуқийлар сулоласи қачон, қай тарика ва қайси ҳудудлар бўйлаб вужудга келган?

14. Маликшоҳ даврида қандай муҳим ўзгаришлар амалга оширилган?

15. Салжуқийлар инқирозининг асосий сабабларини тушунтириб беринг?

16. XI аср иккинчи ярмига келиб Хоразмнинг янгидан мустақиллик мақомига эга бўлиши ва унинг юксалиб боришига туртки берган омиллар тўғрисида тушунча беринг?

17. Хоразмшоҳлар салтанатидаги давлат бошқаруви тизими ҳақида нималарни биласиз?

18. Хоразм давлатидаги ички зиддиятлар, муҳолифатчилик ҳолатларининг кучайиб бориши қандай оқибатларга сабаб бўлди?

VI Боб. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҲАЁТИДА IX-XII АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН УЙҒОНИШ ДАВРИ. ФАН ВА МАДАНИЯТ РАВНАҚИ

1. Моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишини таъмин этган тарихий шарт-шароитлар

Туронзамин улус ва элатлари истиқомат қилган ҳудуднинг араблар истилоси ва асоратидан халос этилиши, ўз мустақиллик мақомига эга бўлиши юртимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётига ижобий таъсир этди. Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар сулолалари ҳукмронлик қилган IX-XII асрларда Мовароуннаҳр сарҳадларида яшаган улус-элатлар ўртасида нисбатан осойишталик, тотувлик, яқинлик ва ҳамжиҳатлик вужудга келдики, бунинг орқасида ўлкада моддий ишлаб чиқариш, маданий ривожланиш жараёни анча тезлашди, шаҳарлар ҳаёти юксалди, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ўсди, аҳоли фаровонлиги кўтарила борди.

Мовароуннаҳр шаҳарларининг жўғрофий нуқтаи назардан Буюк ипак йўлининг энг муҳим туташ нуқталарида жойлашганлиги, шу боис бу ерда ишлаб чиқарилган, етиштирилган ҳар турли зироатчилик, чорвачилик, ҳунармандчилик маҳсулотлари, заргарлик, зеб-зийнат молларининг айирбош қилиб турилганлиги орқасида ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти жиддий юксалишга юз тутди. Буюк ипак йўлига туташ аҳоли манзилгоҳларида обод ва кўркам шаҳарлар вужудга келди. Жумладан, биргина Хоразм воҳасида X аср бошларида 10 га яқин шаҳарлар мавжуд бўлса, XI аср ўрталарига келиб бундай шаҳарлар сони 40 тага етди.

Сомонийлар ҳукмронлик қилган IX-XI асрларда ишлаб чиқариш тармоқлари тўхтовсиз кенгайиб борган, кўплаб ирригация иншоотлари, суғориш каналлари, сув айирғичлар қурилиши натижасида деҳқончилик маданияти анча ўсади. Сомонийлар пойтахти Бухорога ҳар томондан олиму донишмандлар, сайёҳу тижоратчилар, меъмору ҳунарманд-

лар оқиб кела бошлаган. Тарихчи **Абу Мансур Ас-Саолибийнинг (961-1038)** ибораси билан айтганда, Бухоро сомонийлар давридан бошлаб «шон-шуҳрат макони, салтанат қаъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда ўз даврининг фозиллари йиғилган (жой) эди»[1].

Маҳаллий ҳукмдорлар амри, фармони билан шаҳарда кўплаб ноёб тарихий обидалар, илмий-маданий масканлар, кутубхоналар, мадрасаю масжидлар, хонақаю мавзолейлар барпо этилди.

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда моддий маданият ўзига хос услуб ва шаклларда тўхтовсиз ривож топиб борди. Халқ ичидан чиққан маҳаллий усталар, меъморлар, наққошлар, кулоллар, заргарлар, мискарлар томонидан юрт довруғини оламга танитган ажойиб меъморчилик обидалари, санъат намуналари бунёд топди. Булар жумласига Бухорода қад ростлаган машҳур Исмоил Сомоний мақбараси (X аср), Самарқанд яқинидаги Тим қишлоғидаги Араб ота мақбараси (977-978 йй.), XI асрда Марвда барпо этилган Султон Санжар мақбараси, Ўзгандаги Қорахонийлар мақбараси, Ғазна яқинида мармар кошинлардан тикланган ғазнавийларнинг маҳобатли ёзги саройи (1112 й.), Бухородаги Минораи Калон мақбараси (1127 й.) сингари ноёб архитектура иншоотларини нисбат бериш мумкин. Ўша замонларда халқаро карвон йўли ўтадиган чўлли, саҳроли ҳудудларда маҳаллий ҳукмдорлар фармойиши, саъй-ҳаракатлари билан бунёд этилган, муҳим қулайликларга эга кўркам, обод работлар, сардобалар, карвонсаройлар ва шу сингари масканлар ҳам улуғ аждодларимиз ижодкорлиги ва бунёдкорлигини ўзида мужассам этади.

Бу даврларда барпо этилган муҳташам мадрасаю хонақоҳлар, илм-урфон масканларида юртнинг қанча-қанчалаб иқтидорли фарзандлари олимлар, мударрислар, уламолар раҳнамолигида диний ва дунёвий билимларни қунт билан ўрганганлар ва аста-секин фан чўққилари сари кўтарилиб борганлар.

---

[1] Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. Т., «Ўзбекистон», 1992, 50-бет.

Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар сулолаларига мансуб маърифатпарвар ҳукмдорларнинг илм-фан ва маданиятга доимий рағбат беришлари орқасида кўплаб истеъдод соҳибларининг салоҳияти, ижоди ўсиб, юксалиб борган. Ўша давр ҳукмдорлари ташаббуси билан бунёд этилган ва фаолият кўрсатган кутубхоналарда сонсаноқсиз ноёб, қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар тўпланганки, булардан ҳозирги авлод кишилари ҳам баҳраманд бўлмоқдалар.

Ўрта Осиё халқлари маънавий маданиятининг ўсишида ислом маданиятининг аҳамияти катта бўлди. Ислом фақат дингина эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг кучайишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Бу даврда маънавиятда ҳурфикрлик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устунлик қилди. Диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ ҳолда ривож топиб борди. Қадимги Юнон, Ҳинд ва бошқа юртлар анъаналаридан ҳам кенг ижодий фойдаланилди.

X асрнинг иккинчи ярми ва XI аср бошларида Хоразмда вужудга келиб, кенг фаолият кўрсатган машҳур Маъмун академияси илм-фан равнақига ижобий таъсир этди. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср ибн Ирақ сингари илм пешволари ҳам дастлаб шу фан масканида улғайиб, камолот босқичига кўтарилганлар.

Хуллас, IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ҳудудларининг иқтисодий ва маданий юксалиши, унинг Буюк ипак йўли орқали хорижий эллар билан алоқаларда бўлиши, илму урфон сарчашмаларига кенг йўл очилиши — буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, жонажон ўлкамиз ҳаётида шундай қулай шарт-шароитларни, омилларни вужудга келтирдики, бунинг натижасида бу минтақадан ўз ёрқин ижоди, улкан илмий салоҳияти билан жаҳон цивилизацияси хазинасига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб забардаст олиму донишмандлар, алломалар, мумтоз адабиёт даҳолари етишиб чиқди ва оламга довруғ таратди.

2. Илм-фан равнақи. Ўрта Осиёлик алломаларнинг жаҳон фани ва цивилизацияси хазинасига қўшган ҳиссаси

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан юксалди, ҳозирги замон фанининг кўплаб тармоқлари ва йўналишларига чинакам пойдевор яратилди. Хусусан, математика, алгебра, астрономия, тиббиёт, геология, геодезия, жўғрофия, фалсафа сингари дунёвий фанларнинг тамал тоши шу даврда қўйилди.

Оллоҳ назари теккан муборак юрт заминидан етишиб чиққан **Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Муҳаммад Наршаҳий, Абу Абдулло Хоразмий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Бурҳониддин Марғиноний** каби қомусий билим соҳибларининг илм-фаннинг турли-туман соҳаларидаги бебаҳо илмий ва маънавий мерослари тўла маънода дунёвий аҳамиятга моликдир.

Буюк математик, астроном ва географ олим **Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850)** номи фан тарихида алоҳида ўрин тутади. Олим ўзининг «Ҳисоб ал-жабр ва ал-Муқобала», «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб», «Қуёш соатлари ҳақида рисола», «Астрономик жадваллар» сингари асарлари билан «Алгебра» фанига асос солди. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги пайтда биз фойдаланаётган ўнлик ҳисоблаш системасининг Европада тарқалишига сабаб бўлди. Алломанинг «ал-Хоразмий» номи «алгоритм» шаклида фанда абадий муҳрланиб қолди. Олимнинг «Китоб сурат ал-арз» номли географияга доир асари шу қадар фундаментал аҳамиятга эгаки, у араб тилида кўплаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди. Унинг Шарқ географиясининг отаси деб номланиши ҳам шундан. Хоразмий яратган «Зиж» Оврўпада ҳам, Шарқда ҳам астрономия фанининг ривожланиш йўлларини белгилаб берди. Аллома қаламига мансуб «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») асари Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кичик Осиё халқларининг VIII-IX асрларга оид тарихини тўлақонли ёритишда муҳим қўлланмадир. Ал-Хоразмийнинг араб илмий дунёсининг йирик маркази — Бағдоддаги Маъмун ака-

демиясида ишлаган даврлари унинг истеъдодининг энг барқ урган пайти бўлди. У шу академиянинг раҳбари сифатида илм аҳлига ибрат бўлди.

Ўрта Осиёлик буюк алломалар орасида **Аҳмад ал-Фарғоний (797-865)** номи алоҳида кўзга ташланиб туради. Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний бўлиб, аслида Фарғонанинг Қува шаҳрида таваллуд топган. Илм йўлида заҳмат чекиб кўп юртларни кезган. Умрининг кўп қисмини хорижий элларда, халифалик марказларида ўтказган. Унинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти фан йўлига бағишланган. Аҳмад ал-Фарғоний етук астроном, математик ва географ олим сифатида шуҳрат топган. Жуда кўплаб фундаментал асарларнинг муаллифи, Бағдоддаги Байтул Ҳикма (академия)нинг номдор намояндаларидан биридир.

У халифалик пойтахти Бағдодда ёҳуд Сурия, Мисрда бўлмасин, ўша жойдаги илм аҳли билан баҳамжиҳат бўлиб, ўша давр фанининг турли етилган долзарб муаммоларини ҳал этишда фаол иштирок этди. Жумладан, унинг Ер шари харитасини тузишдаги, Сурия шимолида, Синжор саҳросида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашдаги ёҳуд Мисрнинг қон томири — Нил дарёси суви сатҳини ўлчашдаги улкан хизматлари беназирдир. Ал-Фарғоний илмий салоҳиятининг маҳсули бўлган «Астрономия асослари ҳақида китоб», «Астурлоб ясаш ҳақида китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола», «Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида», «Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қарашларини асослаш» номли китоблари ҳақли равишда жаҳон фани хазинасининг ноёб дурдоналари саналади. Ал-Фарғонийнинг фандаги улкан шуҳрати Шарқу Ғарбда ҳам бирдек улуғланиб келинади. У Ғарб олимлари орасида «Алфраганус» номи билан машҳур.

Мустақил Ўзбекистон заминида бу аллома номини эъзозлаб, 1998 йилда бу зоти шариф таваллудининг 1200 йиллигини катта шодиёна сифатида нишонлаганимиз тарихий ҳақиқатнинг тикланганлиги бўлди. «Аҳмад ал-Фарғоний, — деб таъкидлаганди И.А.Каримов аллома юбилейи тантаналарида сўзлаган нутқида, — кишилик тарихидаги илк

уйғониш даврининг энг забардаст ва ёркин намояндаларидан бири, ўз замонаси фундаментал фани асосчиларидан эди.

Унинг мероси инсониятнинг янги илм чўққиларига кўтарилишига сабабчи бўлди, бутун маърифий дунё олимлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилди»[1].

Жаҳон фани равнақига беназир ҳисса қўшган Уйғониш даври даҳолари орасида буюк юртдошимиз **Абу Наср Форобий (873-950)** сиймоси ёруғ юлдуздек фан осмонида чарақлаб туради. Ўзининг қомусий билимлари, айниқса, фалсафа соҳасидаги бетимсол хизматлари билан «Ал-Муаллим ассоний» — «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» номи билан машҳурдир.

Илму урфонга ошуфталик, инсоният бахту саодати йўлига ўзини бахшида этишлик Форобий ўз туғилган она юрти — Фароб-Ўтрорни ўсмирлик чоғиданоқ тарк этиб, ўша давр-нинг энг машҳур илм масканлари ҳисобланган Эрон ва Арабистон шаҳарларига бориб, бир умр илм-фан билан машғул бўлишга ундайди. У табиий ва ижтимоий фанларга оид 160 дан зиёд асарлар яратган. Айниқса, фалсафа илмини ривожлантиришга катта улуш қўшган. Унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар;

2. Фаннинг турли соҳаларига оид асарлар.

Форобийнинг Аристотел (Арасту) асарларини, хусусан «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» сингари шоҳ асарларини чуқур илмий шарҳлаш, мазмун-мундарижасини теран ёритиб беришдаги хизматлари беназирдир. Ҳатто, Абу Али ибн Синодек буюк даҳо ҳам унинг ўз эътирофича, Арасту «Метафизика»си моҳиятини фақат Форобий талқинида ўрганиб, тушуниб етган экан.

Форобийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Фалсафага изоҳлар», «Катталарнинг ақли ҳақида сўз», «Ёшларнинг ақли ҳақида китоб», «Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола», «Инсон аъзолари ҳақида рисола» «Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Мусиқа ҳақида китоб», «Хаттотлик ҳақида

---

[1] Каримов И.А. Асарлар Т.7,Т., «Ўзбекистон», 1999, 189 бет.

китоб», «Шеър ва қофиялар ҳақида сўз», «Фозил одамлар шаҳри», «Уруш ва тинч турмуш» сингари асарлари аллома қизиқиш доираси, маънавий оламининг нечоғлик кенглиги, беҳудудлигидан нишона бериб туради. Шу боисдан бўлса керак, маданий дунё олимлари ҳамма замонларда ҳам улуғ ватандошимиз илмий меросига катта ҳурмат, қизиқиш билдириб, унинг илмий мероси сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб келадилар.

Ўрта асрлар даври шароитида Ватанимиз шарафини ўзининг беқиёс дунёвий асарларида улуғлаган, астрономия, физика, математика, геология, геодезия, география, минералогия, тарих сингари фанлар йўналишида мисли кашфиётлар қилган қомусий билим соҳибларидан яна бири **Абу Райҳон Беруний (973-1048)**дир. Асли Хоразм юртидан бўлган алломанинг бутун ҳаёти тўлалигича илм-фанга бағишланган.

Унинг қаламига мансуб юзлаб ноёб асарлар ичида бизнинг давримизгача сақланиб, ўз бебаҳо аҳамиятини йўқотмай, бугунги авлод кишилари учун ўрганиш манбаи бўлиб келаётганлари ҳам талайгина. Булар жумласига «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Ҳиндистон», «Маъсуд қонуни», «Минералогия», «Сайдона», «Астрологияга кириш», «Астрономия калити», «Жонни даволовчи қуёш китоби», «Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар», «Ибн Сино билан ёзишмалар» сингари тарихий китобларни киритиш мумкин. Беруний асарлари кўп асрлардан буён Шарқу Ғарбда кенг тарқалган бўлиб, улар юксак қадр топган. «Ҳиндистон» асари тўғрисида сўз юритган олим В.Р.Розин «Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ»[1] — деб баҳо беради. Берунийнинг «Минералогия» асари ҳам ўз замонаси учун Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, ҳатто Европода ҳам минералогия соҳасидаги тенги йўқ асар сифатида эътироф топган. Аллома мероси унинг бугунги мустақил юртида, миннатдор авлодлари нигоҳида, доимий эътиборида, эъзозидадир.

Абу Райҳон Берунийнинг замондоши ва сафдоши **Абу Али ибн Сино (980-1037)** ҳам ўз даврининг стук алломаси,

[1] Қаранг: Маънавият юлдузлари. Т., «Мерос», 1999, 95-бет.

фан фидойиси сифатида машҳурдир. Бухорои шарифнинг Афшона қишлоғида туғилиб вояга етган ибн Сино 18 ёшлик чоғиданоқ эл орасида етук табиб, олим сифатида тан олинган. Унинг довруғи сомонийлар саройида ҳам маълум ва машҳур бўлган. Тақдир ҳукми уни қаерларда яшашга, умргузоронлик қилишга маҳкум этмасин, у дунёвий илмларни ўрганишдан, уларни чуқур тадқиқ этишдан чарчамади. Ибн Сино асарлари умумий сонининг 450 дан ошиши ҳам бунга гувоҳдир. Бироқ булардан 160 га яқини бизгача етиб келган, холос. Аллома номини дунёга танитган нарса, бу унинг тиббиёт соҳасидаги мислсиз кашфиётидир. Ибн Синонинг араб тилида яратган 5 жилдли «Тиб қонунлари» асари тиббиётга оид беназир дастуриламалдир. 5 мустақил китобдан иборат бу мажмуани кўздан кечирарканмиз, алломанинг юксак табиблик салоҳиятига, касалликларни аниқлаш, уларни даволаш борасидаги маҳоратига, билимдонлигига тан берамиз. Жумладан, «Тиб қонунлари»нинг иккинчи китобида 800 га яқин дорининг хусусиятлари баён этилганлиги бунинг айни исботидир.

Олимнинг тиббиётга доир 22 жилддан ташкил топган «Китоб уш-шифо» («Шифо китоби») асари ҳам мавжуд. Абу Али ибн Сино фаолиятининг кўп қирралилиги яна шундаки, у илм-фаннинг бошқа соҳаларида ҳам баракали ижод қилган. Унинг «Донишнома», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Якзон» каби фалсафий асарлари, 10 жилдли «Араб тили китоби» бунинг ёрқин ифодасидир.

Тарих илмида беназир бўлган Муҳаммад Наршаҳий (899-959) ўзининг «Бухоро тарихи» («Тарихи Наршаҳий») асари орқали ўз даврининг катта, кўламли масалаларини ўртага қўйиб, уларни ҳаққоний тарзда ёритиб берди. Китобда арабларнинг Ўрта Осиёни забт этиб, кириб келиши, машҳур Муқанна қўзғолони, шунингдек, сомонийлар давридаги давлат бошқаруви тизими, пул муносабатлари, солиқ тизими, Бухоронинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига оид кўплаб қизиқарли маълумотлар акс этган. Бухоро воҳасидаги суғориш тармоқлари тўғрисида, шаҳарсозлик, ободончилик ишлари ҳақида ҳам ноёб материаллар берилганлиги «Бухоро тарихи»нинг қимматли манба эканлигидан далолат беради.

Ўз замонаси олимлари орасида пешқадам саналган, тилшунослик, қонуншунослик, ҳадисшунослик, мантиқ каби соҳаларда нодир асарлар яратган **Каффол аш-Шоший (903-976)** ижоди ҳам кўп қирралидир. Алломанинг «Одоб ал-қози» («Қозининг феъл-атвори»), «Одоб ал-бахс» («Бахс одоби»), «Ҳусни жадал» («Диалектика гўзаллиги») каби асарлари унга катта шуҳрат келтирган. У шеърият соҳасида ҳам ўз услуби ва йўлига эга етук ижодкор бўлган.

Кўҳна Хоразм диёридан чиқиб, ўзининг бетакрор илмий ижодиёти билан Ўрта Осиё Уйғониш жараёнига жиддий таъсир кўрсата олган нуқтадон олим **Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144)** номи ҳам фан осмонидаги ёрқин юлдузлардан биридир. Буюк мутафаккир араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жўғрофия, тафсир, ҳадис ва фиқҳ (қонуншунослик)ка оид 50 дан зиёд ноёб асарлар муаллифидир. Унинг «Ал-Муфассал», «Муқаддимат ул-адаб», «Асос ал-балоға» («Нотиқлик асослари»), «Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар», «Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни», «Арузда ўлчов (меъзон)», «Ниҳоясига етган масалалар», «Нозик иборалар», «Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш» каби асарлари бутун Шарқ ва араб дунёсида эътироф топган.

Исмоил Журжоний, Маҳмуд Чағминий, Бурҳониддин ал-Марғиноний каби алломаларимиз яратган илмий-маънавий мерос ҳам Ватанимиз шуҳратини оламга таратди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ҳудудида юз берган Уйғониш даврида кўплаб фавқулодда истеъдод соҳиблари етишиб чиқдики, улар жаҳон фанининг турли йўналишларида бетакрор кашфиётлар, чинакам мўъжизалар яратдилар. Бу билан улар Ватанимиз шону шарафини юксакларга кўтардилар ҳамда келгуси миннатдор авлодлар учун битмас-туганмас бой мерос қолдирдилар. Шу боисдан ҳам улуғ аждодларимизнинг руҳи, мунаввар сиймоси ҳамиша ҳар биримизнинг жисму жонимизда, меҳримизда намоён бўлиб туради.

3. Бадиий адабиёт ривожи

Ўрта Осиё уйғониш даври маданияти хусусида гап борар экан, бунда унинг муҳим таркибий қисми, халқ даҳо-

си маҳсули бўлган бадиий адабиёт ва унинг ажойиб намояндаларининг серқирра ижоди тўғрисида тўхталиб ўтмасдан бўлмайди. Ўлкамизнинг ноёб тарихий — тадрижий тараққиёти тақозоси билан бу даврда бир томондан, расмий тил мақомига айланган араб тилида, иккинчи томондан форс-тожик тилида ва ниҳоят, учинчидан, миллий тил сифатида шаклланиб, ривожланиш сари юз тутган туркий (эски ўзбек) тилида нафис адабий асарлар яратилиб, маънавиятимиз хазинаси бойиб борди. Бу эса минтақамизда муқим яшаган халқлар, элатларнинг катта, бетакрор ютуғи бўлди. Зотан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, **«Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир»**[1].

IX-XII асрлар адабий жараёнининг ривожига жиддий ҳисса қўшган, бадиий сўз қадрини юксакка кўтарган даҳо адиблар тўғрисида сўз юритганда **Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий, Абу Абдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Носир Хусрав** сингари азиз сиймолар номлари беихтиёр кўз ўнгимизда намоён бўлади. Уларнинг ҳар бирининг мангуликка муҳрланган ҳаётбахш ижоди неча асрлар силсиласидан ўтиб, ҳамон кишилар шуури, қалбига эстетик ҳузур, қувонч бағишлаб, уларни юксак орзу мақсадлар сари илҳомлантириб келади.

Туркий (эски ўзбек) адабиёт шаклланишининг илк сарчашмаларида турган ўтмишдош адибларимизнинг йирик намояндаларидан бири **Аҳмад Югнакий (VIII аср)**дир.

Асл келиб чиқиши Самарқанд атрофидан бўлган адиб Аҳмаднинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар туҳфаси») асари (484 мисрадан иборат)ни кўздан кечирарканмиз, унда инсон шахсияти, унинг адаби-тарбияси, камолоти билан боғлиқ жуда кўплаб ўткир, долзарб масалаларнинг ўрин олганлигини, уларни тўғри, холис ва эҳтирос билан ёритилганлигини кўрамиз. Адиб Аҳмад билимнинг инсон ҳаётидаги беқиёс ўрнини улуғлаш баробарида одамларни билимли, маърифатли бўлишга даъват этади. Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо, билимсиз киши тиригида ҳам ўликдан фарқи йўқдир.

---

[1] Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 21-бет.

Шоирнинг фикрича, билим туганмас бойликдир, у фақир кишини бой этади, илм аҳлини араб ҳам, ажам ҳам олқишлайди.

Эски ўзбек адабиётининг асосчиларидан саналган **Маҳмуд Қошғарий (XI аср)** ижоди ҳам Ўрта Осиё Уйғониш даври маданий тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг мероси ўша давр бадиий адабиёти ривожида ҳам, туркий халқларнинг этник таркиби, жўғрофий жойлашиши, уларнинг ранго-ранг урф-одатлари, удумлари, ўзига хос анъаналари, тўй-маъракалари ва бошқа кўплаб ҳаётий жиҳатларини ўрганиш, илмий тадқиқ этишда ҳам бирдек аҳамият касб этади. Алломадан бизга қадар етиб келган ягона «Девону луғатит турк» («Турк тилининг луғати») асарининг бой мазмуни билан танишиш кишини юқоридаги хулосага олиб келади. «Девон»да 7500 дан ортиқ туркий сўз ва ибораларнинг изоҳлари берилган. Дарҳақиқат, туркий халқлар, элатлар яшайдиган кенг ҳудудларни кезиб, ишончли манбалар асосида жонли материаллар тўплаб, ўша халқлар ҳаёти ва тили тўғрисида ноёб қомусий маълумотларни ўз асари орқали кейинги авлодларга армуғон этган Маҳмуд Қошғарий номи мангу барҳаётдир.

Маҳмуд Қошғарийга замондош **Юсуф Хос Хожиб (XI аср)** ижоди ҳам ўзига хос бадиий сайқали, юксак маҳорати билан ажралиб туради. Адиб номини халқлараро машҳур қилган нарса, бу унинг туркий тилда битилган «Қутадғу билиг» («Бахт ва саодатга элтувчи билим») асаридир. Ушбу китоб туркий халқлар, элатлар ҳаёти ҳақида ёзилган асар бўлиб, унда даврнинг жуда кўп ўта муҳим муаммолари, ахлоқ, одоб ва маърифат масалалари катта маҳорат билан ёритилган.

Бу китобни чинлилар «Адабул мулук», мочинлар — «Ойинул мамлакат», Шарқ эли улуғлари «Зийнатул умаро», эронликлар «Шоҳномаи туркий», туронлилар — «Қутадғу билиг», бошқалар «Пандномаи мулук» деб атаганлар.

Юсуф Хос Хожиб китобининг турли номлар билан тилга олинишининг ўзиёқ унинг нечоғлик ҳаммабоп, ўқимишли, ибратли асар эканлигидан, унда кўтарилган ҳаётий масалалар турли элат ва миллатларга мансуб одамлар қалби, дилига яқинлигидан яққол далолатдир.

Туркий адабиётнинг юксак парвозини **Аҳмад Яссавий (1041-1167)** ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. У тасаввуф илмида беназир пешво, «Яссавия» тариқатининг асосчиси, чуқур маърифий, дунёқарашлик мазмунига эга дурдона асар — «Ҳикматлар»нинг муаллифидир. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «Туркистон мулкининг улуғ Шайх ул-машойихи» Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўплаб мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. «Яссавия» тариқатининг бир қатор асосий қоидалари (одоблари)га назар ташлар эканмиз, бунда инсонларнинг Оллоҳ висолига етишиш йўлида тинимсиз изланишлари, ҳаётнинг турли-туман синов-синоатларига дош беришлари, ўз эътиқодларида собит, эзгулик, ҳақ, ҳақиқат йўлида ҳамиша саъй-ҳаракатларда бўлишлари кераклигига алоҳида урғу берилганлиги аён бўлади. Шу боисдан туркий адабиётнинг гўзал намунаси — «Ҳикматлар»да «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилик, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Оллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган. Яссавий «Ҳикматлар»ини мутолаа қилар эканмиз, уларда яхши инсонларга хос аъло сифатлар, фазилатлар улуғланса, айни чоғда бадфеъл хулқли кишилар, молу дунёга, бойликка хирс қўйган, очкўз, очофат кимсалар қаттиқ танқид остига олинади:

Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмағил молингга, бир кун қўлдан кетаро,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго етаро. /

Ўтмиший маънавиятимизнинг буюк бобокалони Аҳмад Яссавий шеърияти ва таълимоти умумбашарий ва чуқур ахлоқий, одобий мазмун, моҳият касб этганлигидан ҳам ҳамон миннатдор авлодлар эътиборида ҳамда эъзозидадир.

Ўрта Осиё халқлари Уйғониш даври адабиётини форсийзабон ижодкорлар ижоди билангина қўшиб тасаввур этиш мумкиндир. Бу ўринда Сомонийлар даврининг тенги

йўқ зукко шоири **Абу Абдуллоҳ Рудакий (860-941)** ижоди алоҳида кўзга ташланиб туради. Гап шундаки, жуда кўп нуфузли манбаларда айтилишича, форс-тожик тилида ижод қилган шоирларнинг бирортаси ҳам унга тенг келадиган даражада асарлар битолмаганлар. Баъзи олимларнинг фикрича, Рудакий бир миллион уч юз минг мисрагача шеър ёзган. Бироқ афсуски, шоирнинг бой адабий меросидан бизгача аттиги минг байт шеърий асарлар етиб келган, холос.

Рудакий асарлари, айниқса, унинг рубоийлари шу қадар таъсирчан, оҳангдорки, улар кишилар қалбини ўзига беихтиёр маҳлиё этади. Шоир табиат гўзалликларини жозибали тараннум этиш баробарида одамларни юрт, Ватанни севишга, унга фарзандлик бурчи билан астойдил хизмат қилишга даъват этади. Унинг рубоийларида ифодаланган теран фалсафий фикрлар, ҳаётий лавҳалар бугунги авлод кишилари учун ҳам ибрат бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Мана бу эҳтиросли сатрларга кўз ташлайлик:

Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.
Кишилар ақлининг чароғи билим,
Ёмондан сақланиш яроғи билим.

Хуллас, Мавлоно Рудакий ижодиети асрлар оша ўз қадр-қимматини йўқотмай, инсоният аҳлига эстетик завқ бағишлаб келаётган туганмас сарчашмадир.

Бу давр адабиётининг даҳо санъаткорларидан яна бири **Абулқосим Фирдавсий (940/941-1030)**дир. Уни ёруғ оламга машҳур, номини тилларда достон қилган, абадийликка муҳрлаган нарса — бу алломанинг — бетакрор «Шоҳнома» асаридир. Негаки, бу шоҳ асарда Эрон ва Турон халқларининг минг йилликлар қаърига бориб тақаладиган узун кўҳна тарихи, туташ тақдир-қисматлари, жангу жадаллари, мисл-сиз қаҳрамонликлари катта маҳорат билан ифодаланган. 60000 байтдан (унинг минг байти Дақиқий қаламига мансуб) иборат бундай салобатли, йирик эпик асарнинг дунёга келиши Фирдавсийнинг бадиий ижоддаги улкан жасоратидир. Шоир Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эроннинг катта ўтмиший тарихига мурожаат қилиб, унинг қат-қатига яши-

ринган ноёб инжуларни шодага чизиб, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини чуқур ўрганиб, уларни ўз замонасининг етилган долзарб масалалари, вазифалари билан уйғунлаштириб, шундай буюк асар яратдики, мана неча асрлардирки, у башарият аҳлининг доимий назарида ва нигоҳида бўлиб келмоқда.

«Шоҳнома» даврimиз кишиларида теран инсонпарварлик, юртпарварлик, ватанпарварлик, олижаноблик туйғуларини таркиб топтиришда ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

4. Ислом маданияти. Ўрта Осиёлик машҳур ҳадисшунос олимларнинг бебаҳо мероси

IX-XII асрлар даври нафақат дунёвий фанларнинг юксаклаб бориши билан, шу билан бирга исломий маданият ва маънавиятнинг шаклланиб, чуқур илдиз отиб бориши, бу соҳада талай етук олиму уламоларнинг етишиб чиқиб, Ватанимиз номи ва шаънини оламаро улуғлаганлиги билан ҳам тавсифланади.

Гап шундаки, араблар истилоси ва ҳукмронлиги Ўрта Осиё халқлари учун аввалда қанчалик ҳалокатли оқибатлар, мислсиз вайронагарчиликлар олиб келган бўлса-да, бироқ шу билан бирга бу юртга ислом дини ҳам кириб келди. Ерли аҳолининг аста-секин ислом динига кириши, одамзод аҳли учун яккаю ягона Оллоҳни таниши, унга, унинг расули (элчиси) жаноби Муҳаммад Алайҳу вассаломга эътиқод боғлаши, итоат этиши, муқаддас китоб — «Қуръони Карим»ни қабул қилиши, унинг илоҳий сўзлари, оятларига, тамойилларига амал қилиши — булар пировардида ислом маданиятининг диёримизда шаклланишига асос бўлди. Ўша даврда Евроосиё, Африканинг катта ҳудудларига ёйилган ислом ва унинг таълимоти туфайли Ўрта Осиё халқлари ўзларининг тор, биқиқ ҳолатидан чиқиб, кенг мусулмон дунёси билан туташдилар. Ўлка аҳолиси араб фани, маданияти, маънавияти билан яқиндан танишиш, улардан баҳраманд бўлиш имкониятларига эга бўлди. Бу ҳол, шубҳасиз, ўлканинг кенг оламга юз тутишига боис бўлди. Бунинг орқасида маҳаллий халқ орасидан жуда кўплаб илм-фанга иштиёқманд ёшларнинг араб ва ажам мамлакатларига бориб диний ва дунёвий билимларни эгалла-

ши, замонанинг ҳар томонлама етук, билимдон, маърифатли олиму уламолари бўлиб етишишларига кенг йўллар очилди. Худди мана шундай кенг уфқлар, имкониятлар кашф этилганлиги боис ҳам улуғ аждодларимиз: Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий сингари алломалар жаҳон кезиб, машақатлар ила илм ўрганганлар, етук комил инсонлар бўлиб шараф топганлар.

Шу билан биргаликда ўлкага исломнинг кириб келиши ва у билан боғлиқ ҳолда якка худолилик ғоясининг ғалаба қозониши, ягона Оллоҳ номининг эътироф этилиши, ўз навбатида маҳаллий халқлар, элатлар бирлиги, аҳиллиги ва жипслигига сезиларли таъсир кўрсатди. Шунингдек, юксак инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик, ўзаро меҳр-оқибатлик, мурувватлик, маънавий поклик, ростгўйлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш туйғулари билан суғорилган «Қуръони Карим» оятлари, ғоялари руҳи юрт одамларининг маънавий камолотига катта ижобий таъсир ўтказди.

Миллий истиқлол шарофати туфайли халқларимиз янгидан исломий маданият анъаналари, удумларини тиклаб, ундан тўла-тўкис баҳраманд бўлаётганлиги, ўз бақувват, теран маънавий илдизларимизга туташганлигимиз, улардан руҳий озиқ олаётганлигимиз, шубҳасиз, нур устига аъло нур бўлди. «Ислом дини — деб таъкидлаган эди Юртбошимиз — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам имон ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўгитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар»[1].

Юртимизда исломий маданиятнинг қарор топиб, илдиз отиб бориши баробарида унинг улуғвор ғоялари, асл мақсадларини кенг ташвиқ, тарғиб қилиш, айниқса, ҳадис илмини асосли тадқиқ этиш кучайиб бордики, бу борада заминимиздан чиққан бир қатор буюк муҳаддис олимларнинг хизма-

[1] Каримов И.А. Асарлар, 3-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1997, 40-бет.

ти катта бўлди. Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳу вассалом номи ва у зоти шарифнинг муборак сўзлари билан боғлиқ «Қуръони Карим» оятлари мазмуни, моҳиятини теран тушуниш ва англаб етишга муҳим калит бўлиб хизмат қиладиган ҳадисшунослик илми IX асрда жиддий ривож топди. Бутун мусулмон оламида энг ишончли манбалар деб тан олинган 6 та ишончли ҳадислар тўплами (ассиҳоҳ ас ситта) худди шу даврда яратилди. Улар орасида «Ҳадис илмида амир ал-мўминийн» деган шарафли номга сазовор бўлган **Имом Исмоил ал-Бухорий (810-870)** номи ёрқин кўзга ташланиб туради. Юксак ақл-заковат соҳиби ал-Бухорий Шарқнинг йирик илмий ва маърифий марказларидан бири — Бухорои шарифда туғилиб, жуда эрта ёшлигидан диний билимларни чуқур эгаллайди. 16 ёшлик давридан бошлаб у мусулмон дунёсининг кўплаб шаҳарларини кезиб, ҳадис илмининг сиру асрорларини билиш, уларни тўплаш ва тадқиқ қилиш учун тинимсиз саъй-ҳаракатларда бўлади. Бу ҳақда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки марттадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда 6 йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча бор борганим ҳисобини билмайман», деган экан.

Имом Бухорий ўз сафарлари давомида турли шаҳарлардаги 90 га яқин устозлардан таълим олган. Айни чоғда унинг ўзи ҳам сон-саноқсиз шогирдларга устозлик қилган. **Имом Бухорий шогирдлари орасида Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Муҳаммад ал-Маснадий, Халаф ибн Қутайба, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвозий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал** сингари зукко олимлар номи алоҳида ажралиб туради.

Имом Бухорий гўзал инсонийлик сифатларига эга бўлиши билан бирга унинг қувваи хофизаси, хотираси ниҳоятда ўткир бўлган. Манбаларда унинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билганлиги қайд этилган.

Ал-Бухорий кейинги насллар учун ўзидан катта, бой илмий мерос қолдирган. Унинг қаламига мансуб ноёб асарлар рўйхати 20 дан ошади. Бу асарлар орасида «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари (У «Саҳийҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам юритилади) ўзининг мукаммаллиги, аҳамиятининг бениҳоялиги билан ажралиб туради. Аллома ибн Салоҳнинг таъ-

кидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат. Энг муҳими шундаки, бу шарафли ишни биринчи бўлиб ал-Бухорий бошлаб берган бўлса, кейинчалик бошқа олимлар унга эргашиб, ҳадислар тўпламини яратганлар.

Алломанинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари асрлар давомида бутун мусулмон дунёсида юксак қадрланиб, неча бор нашр этилиб, ер юзи мусулмонлари учун дастуриламал қўлланма бўлиб келмоқда. Унинг 1325 йилда кўчирилган 8 жилддан иборат мукаммал нусхаси ҳозирда Истанбул (Туркия)да сақланмоқда. Унинг асарида ифодаланган меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, катталарга ҳурмат, етимсирларга мурувват, бева-бечораларга ҳиммат, Ватанга муҳаббат, ҳалоллик, покизаликка даъват этувчи юксак инсоний фазилатлар, олижаноб туйғулар ҳамиша инсонларга маънавий куч, қудрат бағишлаб келган.

Мустақиллик йилларида улуғ бобомизнинг бой илмий мероси халқимизга янгидан тўла насиб эта бошлади. Унинг асарлари, шу жумладан, «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари (4 жилдда) она тилимизда илк бор нашр этилди. 1998 йил октябрида эса аллома таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланди. Ал-Бухорий хоки-пойи дафн этилган Самарқанд яқинидаги Ҳартанг қишлоғида эса унга бағишлаб ёдгорлик мажмуа барпо этилди. Имом Бухорий юбилейи маросимидаги нутқида Президентимиз И.А.Каримов аллома сиймосини таърифлаб шундай деганди: «Буюк ватандошимиз башариятга тенгсиз маънавий мерос қолдириб кетди. Бу мероснинг гултожи — энг ишончли ҳадислар тўплами — «Ал-жомеъ ас саҳиҳ» ислом динида Қуръони Каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манбадир. Бутун дунё мусулмонларининг эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғидир.

Мана, ўн икки асрдирки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини имон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва эзгулик йўлига чорлаб келмоқда»[1]. Имом ал-Бухорийнинг замондоши ва шогирди, ўз даврининг машҳур алломаси —

[1] Каримов И.А. Асарлар. Т.7. Т., «Ўзбекистон». 1999. 185-бет

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824-892) ҳам ҳадишунослик илмини юксак босқичга кўтарган ёркин сиймолардандир. Ўрта асрлар даврининг йирик маданий марказларидан саналган Термиз шаҳри атрофида (Буғ қишлоғида — ҳозирги Шеробод тумани) таваллуд топган бўлғуси аллома ўз она юртида дастлабки маълумотни олганидан сўнг Ўрта Осиёнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларида билимини такомиллаштиради. Бундан ҳам етарли қаноат ҳосил қилмаган, ҳамиша илмга чанқоқ ат-Термизий Шарқ мамлакатларига саёҳатга чиқади. Шу тариқа, у узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка, Мадина сингари шаҳарларда яшаб, илм-фаннинг турли соҳаларидан — илм ал-қироат, илм ал-баён, фиқҳ, тарих ва айниқса, ҳадис илмидан ўша замоннинг йирик устози бузрукларидан таълим олади. Айни пайтда ат-Термизийнинг ўзи ҳам юзлаб шогирдларга меҳрибон устоз бўлиб, уларнинг ҳадис илмининг билимдонлари сифатида шуҳрат топишларига катта ҳомийлик кўрсатган.

Ат-Термизийдан бизгача катта илмий мерос етиб келган. Унинг асосий асарлари сирасига «Ал-Жомиъ» («Жамловчи»), «Ал-илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги оғишмалар»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва бахслар ҳақида рисола»), «Ат-тарих» («Тарих»), кабиларни нисбат бериш мумкин.

Ат-Термизийнинг сара асарларидан «Ал-жомиъ» асари ҳадис илми бобида 6 та ишончли тўпламлардан бири сифатида ниҳоятда ноёб асар ҳисобланади. Унинг яна бир машҳур асари «Аш-шамоил ан-набавия» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») бўлиб, бу асар пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳу вассаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 та ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган. Мазкур асар мустақиллигимиз шарофати билан 1991 йилда «Шамоили Муҳаммадийя» номи билан Тошкентда ўзбек тилида биринчи бор кўп нусхада чоп этилди.

Шундай қилиб, ҳур, озод юртимиз кишилари Абу Исо ат-Термизий сингари буюк ўтмишдошларимиз сиймосини ўзларига янгидан кашф қилиб, уларнинг бебаҳо мероси дуру-жавоҳирларидан тобора тўлароқ баҳраманд бўлиб бормоқдалар.

Синов саволлари

1. Ўрта Осиё халқларининг уйғониш даври маданияти деганда нималарни тушунсиз?

2. IX-XII асрларда моддий ва маънавий маданиятнинг ўсишига қандай тарихий шарт-шароитлар сабаб бўлган?

3. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг жаҳоншумул кашфиётлари ҳақида сўзлаб беринг.

4. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синонинг фан тараққиётидаги буюк хизматлари тўғрисида сизнинг таассуротларингиз?

5. Қайси олимлар ижтимоий фанлар равнақига катта ҳисса қўшган?

6. Ўрта Осиёда ислом маданиятининг таркиб топиш жараёни қай тарзда кечди?

7. Ўрта Осиё замини қайси маънода ҳадис илми яратилиши ва юксак ривожининг асосий ватани саналади?

8. Имом ал-Бухорий ва Имом ат-Термизийлар қандай асарлари билан ҳадисшунослик илми ривожига ҳисса қўшган?

9. Туркий (эски ўзбек) адабиётнинг вужудга келиш жараёни қандай тарихий вазиятда кечди?

10. Ўзбек бадиий адабиёти тараққиётида Аҳмад Югнакий ижоди қандай ўрин тутади?

11. Маҳмуд Қошғарий ва унинг «Девони луғати турк» асарининг туркий адабиётнинг вужудга келиши ва юксалишидаги ўрни ва ролини тушунтириб беринг.

12. Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий ижодларининг умумбашарий моҳияти ҳақида нималар дея оласиз?

13. Рудакий ва Фирдавсий ижодининг умумбашарий аҳамиятини биласизми?

VII Боб. МОВАРОУННАҲР МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА

1.Чингизхон бошчилигида мўғулларнинг Мовароуннаҳрга босқини. Озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди

Ўз довюраклиги, устакорлиги, маккорлиги билан машҳур бўлган Темучин (1155-1227) XII асрнинг охирларига келиб нафақат мўғулларнинг кўп сонли уруғ-қабилаларини, шу билан бирга улар билан ёнма-ён, қўшни яшаб келган кўплаб туркий элатлар, чунончи, жалоирлар, ойратлар, қараитлар, найманлар, қорахитойлар, қирғизлар, уйғурлар, қорлуқлар ва бошқаларни ҳам бирин-кетин бўйсундириб, кучли давлатга асос солди. Бу давлат ҳарбий-лашган тизимга асосланганлиги билан ажралиб турарди. Қўшинларга: ўн жангчига бир бошлиқ – ўн боши, шунинг-дек, юз боши, минг боши ва туманбошилар бошчилик қиларди. Туман деганда ўн минглик қўшингина эмас, балки шу қўшин сафини тўлдириши керак бўлган бутун бир туман, яъни беш-ўн минг ўтовли ёки 50 мингга яқин аҳолини жамлаган ҳудуд назарда тутиларди. Ҳар бир шундай туман тепасига тайин қилинган туманбоши фақат ўн минг жангчининг қўмондони бўлибгина қолмай, айни замонда ўз тасарруфидаги минглаб фуқароларнинг тақдирини ҳам ҳал этувчи ҳокими мутлақ ҳисобланарди. Мазкур тумандаги барча судлов, жиноий жавобгарлик ва фуқаролик ишлари ҳам тўлалигича унинг тасарруфида бўлган.

Темучин олий ҳокимият муруввatларини ўзининг ўғиллари ва энг яқин кишиларига топширади. Жумладан, унинг яқин сафдошларидан Субитой, Хубилой, Жебе, фарзандлари: Жўжихон, Чиғатой, Ўқтой, Тўлуйхонлар биринчи бўлиб туман соҳиблари бўлганлар.

Темучиннинг мўғулларнинг улуғ хоқони сифатидаги ўрни ва мавқеини ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, бунга қонуний тус беришда 1205 йили пойтахт Қоракурумда бўлиб ўтган Умуммўғул қурултойи алоҳида аҳамиятга молик

бўлди. Қурултойда Темучин барча мўғул-татар хонларининг улуғ хони (қоони) деб эълон қилинди ва унга Чингизхон лақаби берилди. (Чингизхон лақаби турли муаллифлар томонидан турлича, чунончи, «кучли», «қудратли», «тоза» ёки денгизлар (Денгизхон), океанлар ҳукмдори ва ҳоказо маъноларда талқин қилиниб келинади). Қурултой томонидан қабул қилинган «Ясо» ҳужжати (мўғуллар давлатининг асосий қонунлари мажмуаси) улуғ хон ҳокимиятини янада мустаҳкамлади. «Ясо» мўғул жамиятидаги мулкий тенгсизликнинг ифодаси сифатида кўзга яққол ташланади. У янги пайдо бўлган ҳукмрон табақа-тархонларга катта имтиёзлар берилишини кўзда тутарди.

Чингизхон улуғ хоқон деб эълон қилинган биринчи кундаёқ ўзининг энг яқин кишиларидан 95 нафарини баҳодур, мингбошилар этиб тайинлайди ва бир неча минг кишига тархонлик ёрлиқлари берилади. Чингизхон айни пайтда 10 та олий ҳокимият лавозимларини таъсис этади ва 150 кишидан иборат шахсий гвардия ҳамда мингта «довюрак» жангчилардан таркиб топган шахсий дружина тузади (кейинчалик унинг сони 10 минг кишига етказилади). Бутун мамлакатда кучли темир интизом, қаттиққўл тартиб ўрнатилиб, жанговар ҳарбий сафарбарлик ишлари авж олдириб борилдики, бу ҳол Чингизхонинг хорижий элларни забт этишдан иборат ўз олдига қўйган ёвуз, агрессив мақсадларини тез орада амалга оширишга имкон ярата борди.

Шу тариқа, XIII аср бошларига келиб Чингизхон етакчилигида кучли давлат вужудга келди. Эндиликда Чингизхон қўшни давлатлар ва хонликларни босиб олиш учун истилочилик юришларини бошлайди. Агар 1206 йилга қадар бепоён Ғўби саҳросидаги қавм-қабилалар итоатга келтирилган бўлса, 1206-1211 йиллар давомида Сибир ва Шарқий Туркистон халқлари (бурят, ёқут, ойрат, қирғиз ва уйғурлар) бўйсиндирилади. Мўғул саркардаси Хубилой Еттисувнинг шимолий ҳудудларини ишғол этиб, бевосита Хоразмшоҳлар давлати чегараларига яқинлашиб боради. 1211 йилда уйғурлар ери истило этилгач, Чингизхон Хитойга ҳужум бошлайди. 1215 йил бошларига келиб Шимолий Хитой пойтахти Пекин ишғол этилади. 1217 йилда Хуанхэ дарёсининг шимолидаги барча ерлар мўғуллар тасарруфига

ўтади. 1218 йилга келиб эса Еттисув ҳудудининг қолган қисми ҳам мўғулларга тобе бўлади. Эндиликда Чингизхоннинг асосий бош мақсади унинг жаҳонга ҳукмрон бўлишига катта тўғонoқ бўлиб турган буюк Хоразмшоҳлар қўшинини тормор келтириб, унинг ерларини ўз қўл остига киритиш эди.

Бу даврда Хоразмшоҳлар салтанатининг ички ижтимоий-сиёсий ҳаёти ғоятда мурракаб, зиддиятли кечаётган эди. У ташқаридан улуғвор, кенг ҳудудларга ёйилган, қудратли салтанат тарзида кўринса-да ва унинг ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзини «Искандари соний», «Худонинг ердаги сояси» деб билса-да, ҳақиқатда эса Хоразмшоҳлар сулоласи ичдан емирилишга, таназзулликка юз тутган эди. Аввало, олий ҳокимият бошқарувида чуқур ихтилофлар мавжуд эди. Бир томондан, Муҳаммад юргизаётган расмий сиёсатга нисбатан унинг онаси Туркон Хотун ва унинг қавмларидан иборат нуфузли сиёсий кучлари доимий мухолифатчилик муносабатида бўлиб келмоқда эди. Иккинчи томондан, маҳаллий ҳудудлар беклари ва ҳокимлари марказий ҳокимият билан ҳисоблашмай, ўзбошимчалик қилар, халққа ҳаддан зиёд жабр-зулм ўтказарди. Бу даврда Хоразмшоҳлар давлати олий девонида ҳам, маҳаллий ҳокимлар, амалдорлар ўртасида ҳам порахўрлик, хоинлик, сотқинлик ҳолатлари авж олиб бораётганлиги сир эмасди. Учинчидан, халқнинг ҳокимиятдан норозилиги кўплаб ғалаёнларни келтириб чиқармоқда эди. Бундай қалтис вазият, шубҳасиз, мамлакат бирлигига рахна солаётган, уни тобора заифлаштираётган эди.

Бунинг устига Муҳаммад Хоразмшоҳнинг халифалик ҳудудларини қўлга киритиш даъвоси билан 1217 йилда Бағдод сари қўшин тортиши ҳам халифаликдаги ҳукмдорларни қаҳру ғазабга келтирганди. Ҳатто, халифа ан-Носир Чингизхонга элчилар орқали махсус нома йўллаб, ундан ёрдам сўрайди, мўғул қўшинларини Мовароуннаҳр мулкларига бостириб киришига ҳам ишора қилган эди.

Чингизхон қўшни давлатдаги бу хил сиру-синоатлардан тўла хабардор эди. У Хоразм давлатидан Мўғулистонга қатнайдиган бир гуруҳ йирик савдогарлардан иборат ўз жосуслик маҳкамасини ташкил қилиб, улар хизматидан фойдаланиб келарди. Маҳмуд Яловач, Ҳасан Хожа, Юсуф Ўтрорий

сингари кишилар шулар жумласидан эди. Шу боис Чингизхон ва унинг ўрдаси Хоразмшоҳлар давлатида кечаётган барча зиддиятли воқеалардан, унинг заиф нуқталаридан хабардор эди. Чингизхон барча воситаларни ишга солиб, керак бўлса шуҳратпараст шоҳ Муҳаммадни тинчлантириб, амалда Мовароуннаҳр устига юришга пухта ҳозирлик кўради. Айни чоғда урушга баҳона излаш ҳаракатида бўлади. Худди шундай қулай баҳона 1218 йилда содир бўлди. Шу йили Чингизхон амри билан Хоразм давлатига 500 туяда қимматбаҳо совғалар, тилло-кумуш бисотлар, савдо моллари ортилган, асосий таркиби мусулмон савдогарларидан иборат 450 кишилик карвон юборилди. Бироқ карвон Ўтрорга келиб қўниши биланоқ, Хоразмшоҳнинг махсус топшириғи билан Ўтрор ҳокими уни йўқ қилишга буйруқ беради. Шу тариқа, карвон бутунлай таланиб, қирғин қилинади. Чингизхон учун энди Мовороуннаҳрга бостириб кириш фурсати етган эди. Бу вақтга келиб Чингизхон ва унинг лашкарбошилари тасарруфида 60 туманли (яъни 600 минг нафарли) жанговор қўшин тайёр ҳолга келтириб қўйилганди.

Чингизхон қўшинининг ҳужуми хавфи яқинлашиб келаётганлигини Муҳаммад Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлати ҳам яхши биларди. Шоҳ муайян ҳарбий тайёргарликлар кўриш, шаҳарларнинг мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамлаш, қўшинлар сафини кўпайтириш ҳаракатида бўлади. Бироқ асосий ҳарбий стратегик масалаларда у ўта нўноқлик, нодонлик ва калтабинлик қилди. У ўзининг саркарда ўғли Жалолиддин, Хўжанд ҳокими, довюрак баҳодир Темур Малик сингари етук кишиларнинг ҳарбий кучларни асосий нуқталарда тўплаб, душманга ҳал қилувчи зарбалар бериш кераклиги тўғрисидаги тўғри, доно маслаҳатларининг аҳамиятини тушунмади, уларга қулоқ солмади. Султон ўз қўшинларини турли шаҳарларда алоҳида-алоҳида жойлаштиришдан иборат хато тактикани қўллади. Чингизхоннинг сон-саноқсиз қўшинлари мамлакатга бостириб кира бошлагач, Хоразмшоҳ ўз тинчи, ҳаловатини кўзлаб, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб, яқин хешу ақраболари билан жанубга томон силжиши (қочиши) ҳам хоинлик бўлди. Бундай ҳолат тез орада бутун мамлакат учун фожиали оқибатларга олиб келди, юрт ҳимоячилари тақдири, руҳия-

тида ўчмас, асоратли из қолдирди. Халқнинг соғлом, ватанпарвар кучлари эса юрт улуғларининг бундай иккиланиши, хиёнатига қарамай, муққадас она заминни кўкрак кериб ҳимоя қилиш, босқинчиларга қарши қаҳрамонларча курашга ташландилар. Бу мислсиз жангу жадалларда уларнинг қанчақанчаси ўзларини юрт озодлиги учун қурбон қилдилар.

Мўғулларнинг биринчи ҳужумига дучор бўлган ҳудуд Ўтрор шаҳри бўлди. Чингизхон ва унинг лашкарларининг ўтрорликлардан алоҳида ўчи борлиги аввалдан маълум. Негаки, Чингиз юборган савдо карвони ҳудди шу ерда саронжом қилинганлиги уларнинг ёдидан кўтарилмаганди. Чиғатой ва Ўктойнинг сон-саноқсиз кучлари шаҳар қалъаларига босқин уюштирган кезларда ўтрорликлар уларга қарши мардонавор жанг қилдилар, қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Шаҳар аҳолиси Ғоирхон (Иналчуқ) ва Қорачор баҳодирлар етакчилигида тенгсиз душман билан узоқ вақт жон бериб, жон олишдилар. Шаҳар мудофааси 5 ойдан зиёд давом этди. Халқ қаршилиги мислсиз бўлди. Бироқ шаҳар душман томонидан эгалланди.

Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида таъкидланганидек: «... Ўтрорнинг бутун аҳолисини саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатл қилдилар. Ўтрор хисорини қўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларни эса қул қилиб ҳайдадилар».

Мўғул босқинчилари Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларида ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликларни содир этдилар. Бунинг яққол ифодасини уларнинг гуллаб-яшнаган Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари шаҳарлар ва уларнинг аҳолисига нисбатан қилган беҳад ёвузликлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чингиз қўшини 1220 йилнинг илк баҳорида мусулмон Шарқининг йирик ислом марказларидан саналган Бухоро устига бало-қазодек ёпирилиб келади. Бухоро халқи бир неча кун давомида душманга матонат билан қаршилик кўрсатади. Бу эса Чингизхонни дарғазаб этади. Натижада у шаҳарни яксон қилиш, бойлигини талаш, халқини қирғин қилишга буйруқ беради. Бухоро қамали 12 кечаю-кундуз давом этди. Мўғуллар ёндирилган, кули кўкка совурилган шаҳарни эгаллагач,

кўнгилларига сиққан номаъқулчиликларни амалга оширдилар, шаҳар ҳимоячилари бутунлай қириб ташланди.

Чингизхон галаларн Хоразмшоҳ давлатининг энг йирик ва обод шаҳарларидан бири — Самарқандни қўлга киритиш учун ҳам барча маккорона тадбирларни қўлладилар. 100 мингдан зиёд сара қўшинлар тўпланган, мустаҳкам истеҳкомлар барпо қилинган нуқталарга ўз кучларини ташлаб кўрди, атроф жойларни олдин босиб олиб, шаҳарни ташқи дунёдан ажратишга ҳаракат этди ёхуд бошқа баҳодирлар қўшинидан қўшимча кучлар чорлаб, бу жойга сон-саноқсиз жанговар лашкар тўплашга муваффақ бўлди. Шу тариқа, уч кунлик қаттиқ жангдан сўнг Чингизхон қўшини шаҳарга ёриб кириш ва уни бутунлай ўзига бўйсундиришга эришади.

Мўғул истилочиларига қарши улуғ аждодларимизнинг қаҳрамонона курашида Хўжанд ҳимоячилари кўрсатган фавқулотда жасорат ҳам алоҳида ўрин тутади. Темур Малик бошчилигидаги мудофаа кучлари қарийб 5 ой давомида кўксиларини қалқон этиб, ёвуз душман ҳамласини даф этиб, беҳисоб қурбонлар бериб ўз юртини ҳимоя қилдилар, иложсиз қолган пайтдагина олов ичида ёнаётган шаҳар қалъасини тарк этдилар. Шунда ҳам Темур Малик бир қисм довюрак, кўрқмас жангчилари билан Сирдарёга йўналиб, махсус оролда жойлашиб, душман билан мардларча олишади. Ниҳоят, улар махсус кемаларда мўғуллар ҳужумига бардош бериб, йўл-йўлакай жанг қилиб, Хоразм сари ҳаракатланадилар. Халқ қаҳрамони Темур Маликнинг бундан кейинги ватанпарварлик фаолияти Хоразм ва она юртнинг бошқа ҳудудларини ҳимоя қилувчилар сафида давом этди.

Мамлакатнинг Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари ҳаётий марказларининг қўлдан кетиши Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлатини шу қадар ларзага солдики, бунинг натижасида хукмдор ўз салтанатининг жанубий-ғарбий ҳудудларига томон чекиниб борди. Ўзининг калтабин сиёсати, қатъиятсизлиги, қўрқоқлиги орқасида кечаги «қудратли» хукмдор эндиликда ожизу нотавон бир кимсага айланиб қолди. Иложсиз қолган шоҳ охири Каспий денгизидаги Ашура оролига қочади. Ўша ерда катта ўғли Жалолиддинни тахт вориси этиб тайинлаб, 1220 йилнинг декабрида хору-зорликда бандаликни бажо этади. Унинг бошқа ўғиллари: Озлоқшоҳ ва Оқшоҳ-

лар ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, қийнаб ўлдирилади. Подшоҳ билан кўп йиллар мухолафатчилик қилиб, мамлакатнинг парокандаликка, чуқур зиддиятларга йўлиқишига сабабчи бўлган, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган, салтанат ичида салтанат курган Туркон Хотун қисмати ҳам охир-оқибат фожиали якун топди. У ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, беҳисоб молу дунёси таланиб, ўзи Мўғулистонга ҳайдаб кетилади. Тарихий манбаларда Туркон Хотуннинг Чингизхон хотинларидан бирига чўри сифатида тортиқ қилингани айтилади.

Хоразм пойтахти Гурганч мудофааси ҳам мўғуллар истилоси тарихининг алоҳида бир фожиали саҳифаси бўлган десак хато бўлмайди. Гурганч қамали 7 ой давом этди, ҳадсиз-ҳисобсиз курбонлар берилди. Шаҳар эгалланган, мўғулларнинг бу ерда содир этган мислсиз ёвузликларини баён этишга қалам ожизлик қилади. Барча эркаклар, болалар қиличдан ўтказилади. Хотин-қизлар қип-яланғоч қилиниб, бир-бири билан уришишга мажбур этилади, сўнгра мўғул жангчилари танловига берилади, қолганлари қириб ташланади. Ҳеч кимга шафқат кўрсатилмайди. Шаҳарнинг ўзини ер билан баробар қилиш учун Аму тўғони очиб юборилиб, Гурганч сув остида қолади. Шаҳардаги узоқ асрли маънавият дурдоналари, қимматли қўлёзмалар, китоблар сақланиб келган кутубхоналар, барча асори-атиқалар ер билан яксон этилади.

Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларини босиб олган, беҳисоб бойликларга эга бўлган, ўз ғалабаларидан ғурурланган мўғуллар 1221 йил давомида Хуросон ўлкаси ҳудудлари томон ҳужум бошлаб, бирин-кетин Балх, Термиз, Марв, Нишопур, Ҳирот, Мозандарон сингари бой шаҳарлар, қалъаларни босиб олдилар. Бироқ шуни айтиш жоизки, мўғул босқинчилари Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини осонликча қўлга киритган эмаслар. Улар бу ерларда маҳаллий халқ ва унинг қўрқув билмас, шерюрак фарзандларининг тилларда достон бўлгулик мардлик жасоратларига дуч келдилар, катта талофатлар бердилар. Шу ўринда Хоразмшоҳнинг тўнғич ўғли, жасур лашкарбоши Жалолиддин Мангуберди фаолиятига тўхталиб ўтмоқлик жоиздир. У мўғуллар истилоси бошланган кунданоқ доимо юрт ҳимоячилари томонида турди, уларга раҳнамо бўлди. Она Ватанига бўлган чексиз

меҳр ҳисси, фарзандлик бурчи уни шу қадар элга машҳур қилдики, ҳатто унинг номини эшитган Чингизхоннинг ҳам сочи тик бўлиб, юзи тундлашар, уни қўлга тушириш ёҳуд жисмонан йўқ қилиш чора-тадбирларини изларди. Жалолиддин ўзининг ботир жангчилари билан ўн йиллар давомида ҳали Мовароуннаҳр, ҳали Афғон ва Ҳинд, ҳали Эрон ёки Кавказ орти ҳудудларида пайдо бўлар, янгидан халқ лашкарларини жамлаб, мўғул босқинчилари зулми ва ҳукмронлигига қарши тиним билмай жанг қилар, халқ эрки, озодлиги ва ҳурлиги йўлида сабот билан курашарди.

Айниқса, шу ўринда унинг Чингизхоннинг катта қўшини билан Синд дарёси қирғоқларида юз берган тенгсиз жангдаги мислсиз жасоратини келтириб ўтиш жоизки, бунга мўғул ҳукмдорининг ўзи ҳам тан бериб, лол қолган эди. Бу ҳаёт-мамот жангида Хоразм баҳодири, унинг йигитлари арслонлардек жон бериб, жон оларди. «Қайси томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у султон Жалол (уддин) нинг қўлини ўпган бўларди»[1].

Аммо, Чингизхон лашкари ҳисобсиз эди. Унинг жанг майдонидаги асосий кучлари пароканда ҳолига тушиб қолганди. Бироқ пистирмадаги 10 минг нафар сара лашкар жанг оқибатини Чингизхон фойдасига ҳал қилади. Ночор, танг аҳволга тушиб қолган Жалолиддин қора тўриқ отига миниб, сўнгги бор мўғулларга ҳамла қилиб, сўнг от жиловини ортга тортади.

Совутини елкасидан ташлаб, отига қамчи босади ва баландликдаги қоядан ўзини Синд дарёсига отади. Жалолиддин баҳайбат дарё тўлқинларини шиддат билан кесиб ўтиб нариги соҳилга ўтиб олади. Унинг етти жангчиси ҳам бунга муваффақ бўлишади.

Бу ғаройиб манзарани ўз кўзи билан кузатиб турган Чингизхон ҳайратдан танг қолиб, ўғилларига қарата шундай деган экан: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан, ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг

[1] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., Чўлпон, 1994,182-бет.

додини берди. Қазойи қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди. Нима қилсин-қилмасин бу улуғ худо ишидир»[1].

Жалолиддин гоҳ зафар қучди, гоҳ мағлубият аламини тортди, бироқ кучли душман олдида бош эгиб, мағлуб бўлмади. Лекин не кўргиликки, Жалолиддин Мангубердининг азиз умри ёвлар билан жанг майдонида, яккама-якка олишувда эмас, балки бир аламзада қурднинг баногоҳ тиғидан хазон бўлди. Бу мудҳиш воқеа 1231 йилнинг 17-20 августларида Озарбайжон ҳудудларида содир этилди.

Жалолиддиннинг эл, улус, ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлидаги фидойилиги, мислсиз жасорати мангуликка дахлдордир. Истиқлол нашидасини сураётган мустақил Ўзбекистонда улуғ аждодлар руҳининг эъзозланаётгани, жумладан, Жалолиддин Мангуберди қутлуғ тавваллудининг 800 йиллик юбилейи умуммамлакат миқёсида кенг нишонланганлиги ҳам бунинг яққол ифодасидир.

Шундай қилиб, мўғул истилочилари қисқа давр ичида гоҳ беадад қирғинликлар келтириш, гоҳ маҳаллий халқлар орасида ғулғула, ҳавф-хатар солиш ёхуд улар орасидаги хиёнаткор, сотқин унсурларни ишга солиш орқасида Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини эгаллаб, бу ҳудудларга мислсиз моддий ва маънавий зарар етказиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Кечагина гуллаб-яшнаган водийлар, ям-яшил, обод қишлоқлар, сув иншоотлари, тўғонлар яксон этилди, экин майдонлари сувсизликдан қовжираб қолди. Буюк ипак йўлининг шуҳрати сўнди, шаҳарлар ҳаёти файзсиз бўлиб қолди. Халқнинг кўп асрлик маънавий бисоти, ноёб асори атиқалари, қадриятлари оёқ ости қилинди.

2. Чиғатой улусининг ташкил этилиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти

Чингизхон ўз ҳукмронлигининг сўнги даврларига келиб, ўз қўл остига киритган барча ҳудудларни авлодлари ўртасида тақсим қилади. Чунончи, Иртиш дарёсининг нари-

[1] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 183-184 бетлар.

ги томонидан то «мўғуллар отининг туёғи етган жойгача» бўлган ерлар, Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмнинг шимолий-ғарбий қисмлари тўнғич ўғли Жўжига берилди. Қашқар, Еттисув ва Мовароуннаҳр ерлари Чингизнинг иккинчи ўғли Чиғатойга берилди. Кейинроқ Бароқхон (1266-1271) даврида Чиғатойлар ҳукмронлиги ҳозирги Шимолий Афғон ҳудудларигача ёйилди. Чиғатой ўрдаси (кўши) Или дарёси бўйида эди. Учинчи ўғил Ўғадой (Ўқтой)га эса Ғарбий Мўғулистон ва унга туташ ўлкалар ажратилди. Кенжа ўғил — Тўлуйхонга ота улуси — Ханка-Мўғулистон, яъни шимолий Мўғулистон мерос қилиб берилди. Кейинчалик Чингизхоннинг жаҳонгирлик юришларини давом эттириб, Шарқий Европанинг катта қисмини босиб олиб, Олтин Ўрдага асос солган унинг набираси Ботухон ҳукмронлиги даврида (1227-1255 й.) Мовароуннаҳрнинг қатор ҳудудлари, чунончи, Хоразм шимоли, Сирдарё қуйи этаклари ҳам унинг таъсирида бўлган. Чиғатой авлодларидан Олғуй (1261-1266), Бароқхон (1266-1271) даврларига келибгина Чиғатой улуси (Мовароуннаҳр ерлари) Олтин Ўрда таъсиридан ҳоли бўлишга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, Чингизхон авлодлари ўртасидаги меросий бўлиниш натижасида Мовароуннаҳр асосан Чиғатой ва унинг ворисларига ўтиб, у Чиғатой улуси номи билан атала бошлади. Эндиликда Мўғул ҳукмдорлари Мовароуннаҳр ўлкасини бошқаришга киришар эканлар, улар қандай қилиб бўлмасин, унинг халқини янада итоатга келтириш, бу ердан мўғул зодагонлари учун кўпроқ солиқ ва ўлпонлар ўндириш, қўшимча мажбуриятлар юклаш ҳаракатида бўладилар. Қизиғи шундаки, мўғуллар Мовароуннаҳрни идора этишда бу ерлик жуда кўплаб сотқин, хоин кимсалар хизматидан устамонлик билан фойдаландилар. Шу ўринда Маҳмуд Яловач, Бадриддин Амид, Ҳасан Хожа, Али Хўжа, Юсуф Ўтрорий, Қутбиддин Хабаш Амид сингари мўғул ҳукмдорлари билан яқиндан ҳамкорлик қилган маҳаллий амалдорлар исмларини келтириб ўтиш жоиздир. Шу боисдан ҳам улуғ қоон Ўғадой (1227-1241) ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Чиғатой (1227-1241) даврида бу ҳудуд улар томонидан маҳаллий йирик савдогар, дипломат, сотқинлик эвазига мўғуллар ишончини қозонган Маҳмуд Яловач тасарруфига берилгани тасодифий эмаслир. У қоон номи-

дан раиятни бошқаради. Унинг қароргоҳи (пойтахти) Хўжанд эди. Ҳарбий ҳокимият, аҳолини рўйхатдан ўтказиш, солиқ йиғиш ишлари доруҳачи ва тамғач деб аталувчи мўғул амалдорлари қўлида бўлади. Мўғул босқоқлари ихтиёридаги кўп сонли жангчилар Маҳмуд измига бўйсундирилган. Аҳолидан марказий ҳокимият хазинаси учун қуйидаги солиқлар ундирилган:

1. Калон ёки ер солиғи. Деҳқон ернинг шароитига ва сифатига қараб ҳосилнинг ўндан бирини тўлаган. Олий мансабдорлар ундан холи бўлганлар.

2. Кўпчўр ва шулси солиғи. Кўчманчи аҳолидан кўпчўр солиғи бўйича ҳар юз бош қора молдан биттаси олинган. Шулси солиғи бўйича ҳар бир қўра майда молдан бир қўй, минг отдан бир бия олинган.

3. Тарғу солиғи ҳунармандлар ва савдогарлардан олиниб, ишлаб чиқаришдан ёки сотилган молнинг ўттиздан бир қисми ҳажмида белгиланган.

4. Туз солиғи;

5. Жун ва кумуш солиғи.

Бундан ташқари, аҳоли турли-туман тўловлар беришга мажбур этилган. Масалан, аҳоли савдо йўлларида бекатларёмлар учун гўшт, ун, гуруч беришга ҳамда ёмлар учун отулов беришга ҳам мажбур этилган. Босиб олинган мамлакат ҳунармандлари «дин тугун» деб аталган махсус ўлпон тўлаб турганлар.

Мўғулларнинг Мовароуннаҳр ҳудудини босиб олиб, шибшийдом этиб, талон-тарож қилиши, сўнгра маҳаллий аҳолини ҳаддан зиёд солиқ, ўлпон ва тўловлар йўли билан зулмасоратга дучор этиши, пировард оқибатда халқнинг кўтарилишига, ўз эркки, мустақиллиги учун қалқишига сабаб бўлди. **1238 йилда** Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида бошланган оддий элаксоз, ҳунарманд **Маҳмуд Торобий** бошчилигидаги халқ қўзғолони шу тариқа юз берган эди. Келгинди мўғул зодагонларининг маҳаллий юқори табақа вакиллари билан тил бириктириб, бечораҳол халқни талаб, бойлик орттираётганлиги, шоҳона айшу ишрат қураётганлиги, оддий фуқаронинг турмуши тобора ночорлашиб бораётганлиги Маҳмуд Торобий ва унинг маслакдошларини ғазабга келтирди ва қўлга қурол олиб мўғуллар зулмини агдариб ташлаш

учун курашга ундади. Унинг теварагига минг-минглаб аламзада оддий меҳнат кишилари тўпланишди. Бухоро атрофидаги қишлоқлар аҳолиси билан кўпайиб борган қўзғолончилар Бухорога келиб, мўғул амалдорларини, шунингдек, маҳаллий зодагонлар, садрларни енгиб, шаҳарни эгаллайдилар. Бухоро садрлари Маҳмуд Торобий ҳокимиятини тан олиб, уни халифа деб эълон қилишга мажбур бўладилар.

Маҳмуд Торобий Бухорони эгаллагач, ҳукмрон кучлар ҳокимиятини чеклайди ва оддий халқ манфаатларини кўзлайдиган бир қатор тадбирлар ўтказади. Шу боисдан ҳам Торобий шахсини камситишга уринган тарихчи Жувайний бу хусусда шундай ёзади: «амалдор ва мўтабар зотларнинг катта қисмини у ҳақорат қилди, камситди, айримларини ўлдирди, қолганлари қочишди. Оддий фуқарога ва дайдиларга эса ҳурмат-иззат кўрсатди». Қўзғолончилар зарбидан Карманага қочган мўғул босқоқлари ва амирлари қўзғолонни бостириш учун янгидан катта куч тўплайдилар ва Бухорога юриш бошлайдилар. Аммо, бу даврга келиб катта кучга айланган қўзғолончиларнинг қўли баланд келади. 10 мингдан зиёд мўғул аскарлари қириб ташланади. Мўғуллар яна Карманага чекинишга мажбур бўладилар. Бироқ қўзғолончилар ғалабаси ҳам уларга қимматга тушади. Негаки, мана шу ҳал қилувчи олишувда қўзғолон раҳнамолари — Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубийлар ҳалок бўлади. Бу эса қўзғолончиларнинг амалда якканаиб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам тез орада қўзғолонга қарши юборилган Элдиз Нўён ва Жикан қўрчи бошчилигидаги мўғул қўшинлари уни тор-мор этадилар. Бу жангу жадал тўқнашувда 20 мингдан зиёд қўзғолончилар ҳалок бўлади. Гарчи бу халқ қўзғолони мағлуб этилса-да, бироқ у Мовароуннаҳр эрксевар халқининг озодлик ва мустақиллик йўлидаги мардонавор кураши, қатъиятини тўла намоён этди. Айни чоғда Торобий қўзғолони мўғул ҳукмдорлари учун маҳаллий халқ билан муносабатларини қайта кўриб чиқиш, бошқача сиёсий ва тактик йўлларни қўлланиш учун ҳам муҳим сабоқ берди. Маҳаллий халқ орасида анча обрўсизланиб қолган Маҳмуд Яловачнинг мўғул ҳукмдорлари томонидан Мовароуннаҳрдан олиниб, Пекинга ҳоким

этиб тайинланиши, унинг ўрни катта ўғли Маъсудбекка берилиши ҳам қўзғолоннинг муҳим сабоқларидандир.

Дарҳақиқат, **Маъсудбекнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлик даври (1238-1289 йй)ни** кўздан кечирар эканмиз, бу шахснинг отасидан кескин фарқли ўлароқ ғоятда устакорлик, эҳтиётқорлик билан иш юритганлигини, сиёсий, дипломатик соҳаларда эпчиллик билан сиёсат олиб борганини кўрамиз. Гап шундаки, Маъсудбек бир томондан, ҳукмрон мўғул хонлари, аслзодалари билан умумий тил топишга ҳаракат этиб, уларнинг манфаатлари, қизиқишларига мос келадиган сиёсат юргизган бўлса, иккинчи томондан эса, Мовароуннаҳр ҳудудларининг иқтисодий юксалиши, савдо-сотиқнинг жонланиши, сиёсий барқарорликни таъминлаш бобида катта саъй-ҳаракатда бўлди. Бу эса ўлкада кўпгина муҳим ижобий ўзгаришларнинг юзага келишида яққол намоён бўлди. У мўғул хонлари ўртасидаги тожу-тахт, ҳукмронлик учун юз берган ўзаро ихтилофлардан усталик билан фойдаланиш, айниқса, ўлкада савдо-сотиқни жонлантириш, иқтисодий тадбирларни амалга оширишга интилди. У ўзининг нуфузли таъсири билан мўғуллар улуғ ҳоқонлари – Гуюкхон (1246-1248), Мангухон (1251-1260) ҳамда Чиғатой хонларидан Олғуйхон (1261-1266) сингари ҳукмдорларни Мовароуннаҳрга нисбатан тинчлик ва осойишталик ўрнатишга кўндира билди.

Маъсудбекнинг бевосита ташаббуси билан 1271 йилда ўтказилган пул ислоҳоти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бир хил вазн ва ўлчовдаги соф кумуш тангалар зарб этилди. Бу тангалар қаерда зарб этилишидан қатъи назар умумдавлат муомаласига киритилди. Пул ислоҳоти савдо-сотиқ ва хўжалик ишларида ижобий воқеа бўлди. Бу тадбирнинг муҳим томони шундаки, кумуш тангалар зарб этиш эмин-эркин бўлиб, хоҳлаган шахс ўз кумуш буюмини зарбхонага олиб келиб, ўзи истаганича соф кумуш тангага айлантириши мумкин эди.

Маъсудбек даврида мўғуллар истилоси пайтида хонавайронликка юз тутган Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Термиз сингари шаҳарлар анча гавжумлашиб, янгидан савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ишлари ривожланиб борди. Ўша давр меъморчилиги, шаҳарсозлиги талабларига

жавоб берадиган бир қатор янги обод шаҳарлар, жумладан, Андижон, Урганч, кейинроқ Қарши шаҳарлари бунёд топади. Фарғона музафотидаги Ўзган, Ахсикент, Марғилон, Исфара, Кубо (ҳозирги Қува) шаҳарлари ҳам ўша замоннинг обод ва ривожланган шаҳарлари сирасига кирган.

Мовароуннаҳр ҳудудларида юз берган бу хилдаги ижобий ўзгаришларда Чиғатой улуси хони ташаббуси билан мўғул нўёнлари ва шаҳзодаларининг 1269 йилда Талас водийсида бўлиб ўтган қурултой ва ундаги тарихий келишувнинг роли ва таъсири катта бўлди. Мазкур қурултой барча мўғул хонлари, аслзодаларига қаерда яшашларидан қатъи назар маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмуш тарзига аралашмаслик, белгилаб қўйилган солиқ, тўловлар билан қаноатланиш, экин майдонларини пайхон қилмаслик мажбуриятини юклади. Уларни Мовароуннаҳр ерларига кўчиб, аста секин ўтроқ ҳаётга ўта боришга даъват этди. XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мўғулларнинг маҳаллий аҳолига, уларнинг турли ижтимоий қатламларига нисбатан муносабатлари ҳам кескин ўзгариб борди. Даставвал, мўғулларнинг ҳукмрон доиралари ерлик аҳолининг йирик мулкдорлари, руҳонийлари, савдо-сотиқ, ҳунарманд табақалари билан умумий тил топиб борди. Бу ҳол шаҳарлар ҳаётининг тўла тикланиши, гавжумлашишида, савдо-сотиқ ишларининг ривожланиши, ҳунармандчилик турларининг кўпайиб, юксалиб боришида, зироатчилик тармоқларининг ўсиши, карвон йўлларининг изга тушишида ёрқин кўзга ташланади. Айни пайтда бир маҳаллар ислом арконларини оёқ-ости қилган, дин пешволарини таҳқирлаб, ҳўрлаган мўғул хонлари, амалдорлари тарихий вазият тақозоси билан эндиликда ўз қарашларини ўзгартириб, мусулмон руҳонийларига ҳайрихоҳлик ва ҳурмат билан муносабатда бўла бошладилар.

XIV аср биринчи чорагига келиб, Чиғатой улусида ислом расмий давлат дини мақомига эга бўлди. Мўғул улуғларининг исломга муносабатининг ўзгариши, аста-секин уни қабул этиши уларнинг маҳаллий аҳоли билан яқинлашуви ва шу ҳудудда чуқур томир отиб боришларида ўз ифодасини топиб борди. Шунингдек, мўғул қабилалари, элатлари билан бирга XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб

кўплаб туркий уруғ-қавмлар ҳам Мовароуннаҳрга келиб ўрнаша бошлади. Жумладан, барлослар Қашқадарёда, жалоирлар Оҳангарон воднйсида, арлотлар Афғонистон шимолида, кавучинлар Тожикистон жанубида, туркийлашган мўғуллар уруғи — сўфийлар Хоразмда жойлашиб, чуқур томир отиб борди. Бу эса туркий тил ва унинг шевалари таъсирининг ортиб боришига боис бўлди. XIV асрдан бошлаб Чиғатой улусида мўғул хонлари бошқаруви соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз беради. Бу ўзгаришлар, даставвал, Чиғатой хонларидан Дувохон (1282-1306), унинг ўғиллари Кебекхон (1318-1326), Тармаширин (1326-1334) номлари билан боғлиқдир. Жумладан, Дувахон даврида катта ваколатга эга бўлган Маъсудбек сингари юрт ҳукмдорлари саъй-ҳаракатлари билан шаҳарсозлик ривожланганлиги, савдо-сотиқ аҳли катта наф топганлиги, қишлоқ хўжалиги анча юксалганлиги кўзга ташланади. Кебекхон эса ўз қароргоҳини мўғул ҳукмдорлари орасида биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга кўчирди. Қашқадарё воҳасидаги Насаф шаҳридан унча узоқ бўлмаган жойда унинг буйруғи билан сарой (мўғулча маъноси «қарши») бунёд этилиб, Қарши номи билан пойтахтга айлантирилиши ўша даврнинг муҳим воқеаларидан бўлган.

Кебекхоннинг муҳим хизматларидан яна бири — бу унинг пул ва маъмурий-ҳудудий соҳаларда ўтказган ислоҳотларидир. Хусусан 1321 йилда ўтказилган пул ислоҳотида хулагийлар улуси ва Олтин Ўрдадаги амалдаги пул тизими ҳисобга олинган эди. Оғирлиги 8 граммдан ортиқ бўлган йирик кумуш танга 1 динор деб аталган, у 8 дирҳамга, яъни 8 та майда тангачага тенг бўлган. Янги пул бирлиги «Кепаки» номи билан машҳур бўлган. 1 динор кепакийнинг вазни икки мисқолга, бир дирҳам кепакий эса 1/4 мисқолга тенг бўлган. Ислоҳотнинг дастлабки йилларида Кебек номи билан машҳур бўлган бу тангалар кўплаб ҳажмларда Самарқанд ва Бухорода зарб қилиниб, муомалага чиқарилган. Бу икки хил қимматга эга бўлган кумуш тангалар кейинчалик бошқа ҳукмдорлар томонидан ҳам чиқарилган. Масалан, Тармаширин даврида Ўтрорда кўплаб кумуш тангалар чиқарадиган зарбхона мунтазам ишлаб турган. Кебекнинг пул ислоҳоти ташқи ва ички савдонинг ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратиб беришга хизмат қилди.

Маъмурий ислоҳотга кўра, Мовароуннаҳр ҳудудлари туманлар (мўғуллар тартиб қилган 10 минг аскар берадиган, аҳолиси 40-50 минг нафар бўлган, ҳозирги туманларимизга қиёс этса бўлади — изоҳ муал.)га бўлинди. Жумладан, Самарқанд вилоятида 7 та, Фарғона вилоятида 9 та туман таркиб топган. Кебекхоннинг ўлкада тинчлик, осойишталик ва тотувлик ўрнатиш борасидаги сиёсатини Тармаширин изчил давом эттирди. У исломни қабул этиб, уни давлатнинг расмий дини даражасига кўтарди. Кебекхон йўналишида сиёсат юргизган мўғул хонларининг навбатдаги вакили Қозонхон (1334-1346) ҳам Мовароуннаҳр ҳудудлари бирлигини сақлаш, тубжой аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш учун маҳаллий мўғул ва турк амирлари, нўёнларининг олиб бораётган бир ёқлама курашларини бартараф этишга интилди. У ўзи учун қароргоҳ сифатида Қарши билан Бухоро оралиғида (ҳозирги Муборак тумани ҳудудида) машҳур Занжирсарой қалъасини қурдирди. Бироқ марказдан қочувчи кучларнинг, даставвал, кўчманчи мўғул амирларининг кучайиб бораётган таъсири ва фитнаси оқибатида 1346 йилда Қозонхон қатл этилади. Шундан сўнг ҳокимият тепасига келган амир Қозоғон (1347-1358) ўтмишдошларидан кескин фарқ қилиб кўчманчи мўғул зодагонлари манфаатларини ёқлаб сиёсат юргизди. Унинг ўзи ҳам бир жойда муқим яшамасдан кўп вақтини талончилик юришларида ўтказарди. Бунинг оқибатида унинг даврида маҳаллий аҳоли туб манфаатлари билан мўғул ҳукмдорлари манфаатлари тобора зид кела борди. Бу эса Мовароуннаҳрда яна сиёсий вазиятнинг кескинлашувига, ҳокимиятга интилувчи кучларнинг фаол ҳаракатга келишига сабаб бўлди. Бу курашларнинг авж олиб бориши оқибатида амир Қозоғон ҳам ҳалок бўлади.

Айниқса, XIV асрнинг 40-60 йилларига келиб Мовароуннаҳрнинг ҳудудий парчаланиши кучайиб борганлиги, марказдан қочувчи кучларнинг бесамар урушлари, айрим мўғул хонларининг номигагина ҳукмдор бўлиб, амалда айрим таъсирли сулолавий кучлар қўлида қўғирчоқ бўлганлиги — булар шак-шубҳасиз, ўлка ҳаётининг ҳар жиҳатдан тушкунлик ва таназзуллик гирдобига ғарқ этди. XIV асрнинг 40-йилларида Чиғатой улуси икки қисмга: Еттисув, Фарғонанинг шарқий

қисми, Шарқий Туркистондан иборат Мўғулистонга ва ғарбий улус, яъни Мовароуннаҳрга бўлиниб кетди.

Бундай шароитда Мовароуннаҳр юртини бирлаштириш, маҳаллий ҳукмдор унсурларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлик ҳаракатларига чек қўйиш, жафокаш халқни мўғуллар зулми ва истибдодидан бутқул халос этиш ва унда қудратли марказлашган давлат барпо этишдан иборат юксак вазифа тарихий зарурият тақозоси билан кун тартибига қўйилди. Уни муваффақиятли уддалаш эса улуғ бобоколонимиз Амир Темурга насиб этди.

3. XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаёти

Босқинчи ёвлар азалдан юқори цивилизация ўчоғи саналган, улуғ аждодларимиз ақл-заковати ва донишмандлиги билан яратилган юксак моддий ва маънавий маданият, бетакрор обидалар, асори-атиқалар макони бўлган бу азим юртни қанчалик хонавайрон этмасинлар, бироқ халқ иродасини, унинг буюк бунёдкорлик, ижодкорлик салоҳиятини синдира олмадилар. Аксинча, бу юртнинг мағрур ва эрксевар кишилари, бир томондан, муқаддас Ватан туйғусини дилларига мустаҳкам жо айлаб, озодлик ва мустақиллик йўлида жонбозлик билан кураш олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан эса, улар асрий халқ анъаналари, удумларига содиқ қолиб, яратувчилик ишлари билан машғул бўлганлар. Зеро, ўлмас халқ даҳоси янги-янги салоҳиятли ижодкорлар авлодини етиштира борган. Шу боисдан ҳам саҳройи мўғуллар харобазорга айлантирган култепалар ўрнида кўп ўтмай янгидан кўркам шаҳарлар, меъморчилик обидалари қад ростлаб, ҳаёт яна янгидан изга тушиб борди. Маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан ажойиб меъморлар, наққошу-ҳунармандлар саъй-ҳаракати, маҳорати билан бетакрор моддий маданият намуналари яратилиб, бундан ўлка ҳаёти ўзгача файзу манзара касб этиб борди. Бу даврда бунёд этилиб, гавжум савдо-сотиқ, ҳунармандчилик марказларига айлана борган Андижон, Қарши, Урганч, қайтадан таъмирланиб чирой очган, олдинги мавқеини тиклаган Самарқанд, Бухоро, Шош, Термиз сингари

шаҳарлар, уларнинг ўзига хос меъморчилик қиёфаси шундан далолат беради. Кўҳна Урганчда қад кўтарган, баландлиги 62 метрли улуғвор минора XIII аср архитектурасининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланади. Самарқанддаги Шоҳизинда мажмуи, Бухородаги Баёнқулихон, Кўҳна Урганчдаги Нажмиддин Кубро, Тўрабек хоним, Муҳаммад Башар мақбаралари, Хўжанддаги Тубахон мақбараси ва шу сингарилар XIV асрнинг нодир меъморий ёдгорликлари сирасига киради.

Халқ амалий санъати, кулолчилик намуналари, сирли нақшинкор сопол ли идишлар, шу жумладан, кўзалар, чинни буюмлар, уй-рўзғор ашёлари, бинолар пештоқига битилган, санъат даражасидаги насталик битиклари — булар Ўрта Осиё моддий маданиятининг XIII-XIV асрларда ҳам ривожланишда давом этганлигидан шаҳодат беради. Бу даврда илм-фан, айниқса, тарихшунослик ривожида ҳам муайян ютуқлар қўлга киритилди. Тарихшунос Жуванийнинг «Тарихи жаҳонгуша» (Жаҳон фотиҳи тарихи), Рашиддиннинг «Жомеут-таворих» («Йилномалар мажмуаси») асарлари мўғуллар истилоси ва ҳукмронлиги даври тарихини чуқур ўрганишда қимматли манбалардан ҳисобланади.

Шунингдек, ўлкада бадиий адабиёт соҳаси ҳам анчайин равнақ топди. Ўрта Осиё халқлари орасидан бадиий адабиётнинг кўплаб йирик намояндалари етишиб чиқди. **Жалолиддин Румий, Муслиҳиддин Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Носириддин Рабғузий, Паҳлавон Маҳмуд, Хоразмий, Қутб, Сайфи Саройи** сингари халқ орасидан чиққан мумтоз ижодкорлар кўплаб умрбоқий, ўлмас асарлар яратдилар. Жумладан, XIII асрнинг иккинчи ярми ҳамда XIV асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган юртдош даҳо шоиримиз Паҳлавон Маҳмуд ижоди бу жиҳатдан ибратлидир. Унинг туғилган йили номаълум бўлиб, вафот этган даври манбаларда 1322 йил деб кўрсатилади. У ҳунарманд оилада дунёга келган. Ўзи ҳам пўстиндузлик билан шуғулланган, ўз замонасининг илғор, маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Паҳлавон Маҳмуд номи билан зикр қилинган барча тазкираларда у ғазал, рубоий жанрларида самарали ижод қилган шоир сифатида тилга олинади. Бироқ, Маҳмудни элга машҳур этган, авлодлар эҳтиромига сазовор қилган нарса, бу, энг аввало, унинг оташнафас рубоийларидир. Шо-

ирнинг ижтимоий, фалсафий қарашлари ҳам унинг рубоийлари мазмунида акс этган. Умуман Паҳлавон Маҳмуд шеъриятида кенг маънодаги ҳаётий воқеалар, инсоний кечинмалар, чуқур аҳлоқий, фалсафий қарашлар ифодаланганки, бу ҳол шоирнинг ўз даврининг ижтимоий-сиёсий жараёнларига фаол муносабатда бўлганидан далолат беради.

XIII аср охири ва XIV аср биринчи чорагида Туркистонда кечган адабий жараённи Бурҳониддин ўғли Носириддин Рабғузий ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Айниқса, бунда унинг қаламига мансуб «Қиссаи Рабғузий» асари адиб номини асрлар оша сарбаланд этиб келмоқда. Бу асар илк ўзбек насрининг дастлабки намунаси сифатида ҳам қимматлидир. Раб-ғузий асаридаги дунёвий руҳ билан суғорилган кўплаб шеърий парчалар ғазалчилик жанрининг кейинги ривожи учун ҳам айрича аҳамият касб этади. XIV аср туркий (эски ўзбек) адабиётининг йирик намояндалари — Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Сухайл ва Гулдурсун», «Синбаднома», «Гулистони бит-туркий» шеърий асарлари-достонлари ҳам ўша давр маънавий маданиятининг бебаҳо дурдоналари ҳисобланади.

Шундай қилиб, XIII-XIV асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудуди мўғуллар ҳукмронлиги билан боғлиқ тарзда қандай зиддиятли, мураккаб жараёнларни ўз бошидан кечирмасин, унинг кўҳна маданияти, илм-урфони анъанавий равишда ўзига йўл топиб, ривожланишда давом этади. Халқ даҳоси, ижодкорлиги унинг салоҳиятли намояндалари саъй-ҳаракатлари, ташаббуслари ила сайқал топиб, янгиянги қирралар кашф этиб боради. Бу эса, шубҳасиз ўлка халқлари маънавий мероси, қадриятларининг мазмунан бойиб, юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

Синов саволлари

1. Чингизхон шахси тўғрисида нималарни биласиз?
2. Чингизхон 1219 йилгача қандай ҳудудларни истило этган эди?
3. Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг ички аҳволи қандай эди?
4. Мовароуннаҳр шаҳарлари қандай мудофаа қилинди?
5. Жалолиддин Мангуберди шахси, унинг мўғулларга қарши курашлардаги беқиёс жасорати ҳақида сўзланг.
6. Чиғатой улуси қандай вужудга келди, у қай тарзда бошқарилди?

7. Мўғуллар маҳаллий аҳолига қандай солиқ ва тўловлар солди?

8. Маҳмуд Горобий қўзғолони тўғрисида тушунча беринг.

9. Маъсудбекнинг Мовароуннаҳрдаги бошқарувчилик ва исло-ҳотчилик фаолияти ҳақида сўзланг.

10. Кебекхон ўлкада қандай ўзгаришларни амалга оширди?

11. Нима сабабдан XIV асрнинг 40-60 йилларига келиб Чиғатой улуси иқтисодий тушкунлик, ҳудудий парчаланишга юз тутди?

12. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам Ўрта Осиё халқларининг маданий-маънавий ҳаёти ривожланишда давом этганлигининг асосий сабаблари ва омиллари нимада?

13. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари моддий маданияти намуналаридан нималарни биласиз?

14. Туркий (эски узбек) адабиёти ижодкорлари асарларидан қайсиларини биласиз?

VIII Боб. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ЮКСАЛИШИ. ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

1. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши. Марказий давлат бошқарувининг такомиллашуви

Амир Темур Ватанимиз тарихида, ўзбек давлатчилиги тараққиётида беқиёс хизмат кўрсатган шахс. Амир Темур жаҳон халқлари тарихида буюк давлат арбоби, машҳур саркарда сифатида эътироф этилган ёркин сиймодир.

Афсуски, Амир Темур номи мустамлакачилик даврида инкор этилиб, авлодлар назаридан четга сурилиб келинган эди. Бироқ ўз замонасида ўзбек давлатчилигини қайта тиклаган, уни юксак ривожланиш поғонасига кўтарган, жаҳонга шуҳрат таратган Амир Темурнинг тарихий хизматини жаҳон афкор оммаси назаридан яшириш, уни қатағонлик занжирида ушлаб туриш вақти ўтди. Миллий истиқлол туфайли ўз она тарихимизни холисона ёритиш, тарихий ҳақиқатни қарор топтириш баробарида Амир Темур бобомизнинг номини, нуроний қиёфасини тиклаш бахтига муяссар бўлдик. Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси билан 1996 йилнинг Амир Темур йили деб эълон қилиниши ва шу йили буюк бобокалонимиз таваллудининг шонли 660 йиллигини бутун мамлакатимизда ҳамда ЮНЕСКО ташаббуси билан бутун дунё миқёсида кенг нишонланиши — бу ҳозирги миннатдор авлодларнинг, қолаверса, жаҳон аҳлининг бу буюк зотга, унинг улуғвор ишларига билдирган чексиз ҳурмати ва эъзози рамзидир.

Темур Тарағайбек ўғли сиёсий кураш майдонига кириб келган XIV асрнинг 60-йиллари мўғулларнинг Чиғатой улусида бир ярим асрлик ҳукмронлиги давом этаётган, уларнинг маҳаллий халқларга зулми, зуғуми туфайли тушкунлик, пораканлалик жараёни юз бераётган эди. Ўлканинг турли ҳудудларида мустақиллик даъвоси билан иш кўраётган маҳаллий сулолалар, чунончи, Хоразмда сўфийлар, Қаш-

қадарёда барлослар, Оҳангарон водийсида жалоирлар, Бухорода садрлар, Термиз атрофида сайидлар ва ҳоказо кучларнинг ажратувчилик ҳаракатлари юрт бутунлигига жиддий хавф туғдираётганди. Бунинг устига ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида 1360 йилда катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб келган Мўғулистон хони Туғлуқ Темур хуружи ҳам дард устига чипқон бўлган эди. Бундай қалтис вазиятда сиёсий кураш майдонида ҳозир бўлган ёш Темурбек олдида ниҳоятда эҳтиёткорлик, ақл-заковат билан иш кўриш, ўз атрофига юртпарвар, ватанпарвар кучларни тўплаш, сўнгра қулай имконият туғилиши билан юрт душманларига қақшатқич зарба бериш вазифаси турарди.

Темурбек уддабуронлик билан ўзига хос тактика қўллаб, ўзининг бош орзу-мақсадларидан воз кечмаган ҳолда, вазият тақозоси билан, вақтдан ютиш, ишончли куч топиш учун вақтинча 1361 йилда Туғлуқ Темур хизматига киради. Бироқ бир йил муддат ўтар-ўтмай, Балх ҳокими Амир Ҳусайн билан дўстлашиб, у билан биргаликда мўғуллардан она юртни озод қилишга киришади ва 1362-1364 йилларда мўғул қўшинларига бир неча марта зарба беради.

Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхўжа 1365 йил баҳорида Мовароуннаҳрга юриш қилади. Чиноз атрофида, Сирдарё бўйидаги «Лой жанги»да Амир Темур ва Амир Ҳусайн қўшинининг Илёсхўжа бошлиқ мўғул қўшинидан енгилиши Амир Темур учун жуда катта сабоқ бўлди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга томон юрди. Ҳокимиятсиз қолган маҳаллий аҳоли мудофаага кўтарилди, бу ҳаракат сарбадорлар ҳаракати номи билан машҳурдир. Самарқанд бу ҳаракатнинг марказига айланди. Ҳаракатга толиби илм Мавлонзода Самарқандий, ип йигирувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Калавий ва моҳир мерган Хўрдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Жоме масжидида тўпланган 10 мингга яқин аҳоли Мавлонзода даъвати билан муғулларга қарши курашда фаол қатнашадилар. Илёсхўжа Самарақандда катта зарбага учраб, Мовараунаҳрдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Самарақандда ҳокимият сарбадорлар қўлига ўтади. Улар халқ турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар кўради, мўғулларга тарафдорлик қилганларнинг ер ва мулклари мусодара этилади.

Самарқанд сарбадорлари ғалабасидан хабар топган Амир Ҳусайн ва Амир Темур 1366 йил баҳорида Самарқандга келадилар. Амир Ҳусайн ҳийла билан сарбадорлар бошлиқларини қўлга олиб ўлдиртиради. Бу ҳол Амир Темур иродасига зид ўлароқ юз берди. Амир Темурнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина Мавлонзода тирик қолади. Мамлакатда ҳукмдорлик амир Ҳусайн қўлига ўтади. Амир Ҳусайн Моварауннаҳр-да Амир Темурни қолдириб ўзи Хуросонга кетади.

Амир Темурнинг кейинги жўшқин фаолияти давомида унинг Амир Ҳусайн билан дўстлиги, иттифоқи мустаҳкам бўлолмади. Табиатан шуҳратпараст, ҳокимиятпараст шахс бўлган амир Ҳусайн қандай қилиб бўлмасин Амир Темурга панд бериш, унга хиёнат қилишдан қайтмади. Шарофиддин Яздий айтганидек, «уларнинг ўрталарида садоқат ва дўстлик муносабати яқинлик ва қариндошлик алоқаси билан қатъий қилинган эди. Аммо, Амир Ҳусайннинг кўнгли макр ва ғаддорлик ўй-ҳаёлидан бўшамасди» (Ш. Яздий. «Зафарнома», 207-бет).

Халқимизда «бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан» дейилганидек, Амир Ҳусайн ўзи қазиган чоҳга ўзи йиқилди. Вазият тақозоси билан Амир Темур Амир Ҳусайн ўрнашиб олган Балхга 1370 йилнинг баҳорида қўшин тортиб борди ва уни маҳв этди. Шундан сўнг Амир Темур Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Самарқанд мамлакат пойтахтига айланди. Эндиликда юртни бошқариш жиловини қўлга киритган Амир Темур олдида ҳали ғоятда катта, мураккаб вазифалар кўндаланг бўлиб турарди. Энг асосийси, мамлакат ҳудудларини бирлаштириш, ягона марказлашган давлат тузишдан иборат бош вазифани ҳал этиш керак эди. Бунингсиз мамлакат тараққиётини олға бостириш, унинг довруғини жаҳон миқёсида кўтариш мумкин эмасди.

У дастлаб, шарқий ҳудудларни мўғуллар таъсиридан озод этиш учун 1370 йил охири ва 1371 йил бошида Шарқий Туркистон томон юриш қилди. Мўғул хони Кепак Темурга қақшатқич зарба берилиши орқасида Фарғона мулки ва бошқа бир қатор ҳудудлар эгалланди. Шундан сўнг Афғонистон шимолидаги Шибирғон вилояти ҳам унинг тасарруфига олинди.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг Мўғулистон томон 7 марта ҳарбий юришлар қилгани тилга олинади. Гар-

чанд улар ҳарбий юришлар деб аталса-да, аслида мамлакатнинг шарқий ва шимолий ҳудудларини мўғуллар ҳужумларидан қутқаришга қаратилган урушлар эди. Амир Темур мана шу тинимсиз жангу жадаллар давомида ўз мамлакатининг шарқий ҳудудларини мўғуллар асоратидан халос қилиш, юрт тинчлиги, осойишталигини қарор топтиришга муваффақ бўлди.

Унинг қудратли мўғул ҳукмдорларидан саналган амир Қамариддин билан олиб борган кўп йиллик урушлари ҳам мана шу юксак мақсадга қаратилган эди. Ўз тасарруфида Қошғар, Иссиққўл ва Еттисув воҳасини бирлаштирган ҳамда 1369 йили Илёсхўжани тахтдан ағдариб, Мўғулистон хони бўлиб кўтарилган Қамариддин билан 1370-1389 йиллар давомида Амир Темур ҳаёт-мамот жанглари олиб борди. Бу жангу жадаллар оқибатида Мовароуннаҳрга қарашли асосий шарқий ҳудудлар унинг таркибига қўшиб олиндики, бу ўзбек давлатчилигини қайта тиклаш ва марказлашган давлатнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Яна шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Амир Темур Хоразм ерини қайтариб олиш бобида ҳам катта саъй-ҳаракатда бўлди. Бунинг учун кўп бор қўшин тортишга тўғри келди. Гап шундаки, Хоразмни бошқараётган Сўфийлар сулоласи (Ҳусайн, Юсуф, Сулаймон Сўфийлар) Амир Темурнинг неча бор элчилар юбориб, номалар жўнатиб, масалани тинч йўл билан бартараф этиш тўғрисидаги адолатли таклифларига кўнмасдан, бу ҳудудни тиш-тирноғи билан бермасликка урунганидан кейингина қурол ишлатишга тўғри келганди. Шу боисдан ҳам Амир Темур 5 маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 й.й.) Хоразм ҳукмдорларига қарши ҳарбий юриш уюштиришга мажбур бўлган.

Фақатгина 1388 йилги сўнгги Хоразм юриши натижасида Сулаймон Сўфий ҳукмронлиги ағдарилиб, бу ўлка салтанат таркибига узил-кесил қўшиб олинди. Бунга қадар Шош, Термиз, Ҳисор, Бадахшон, Кундуз синғари ҳудудлар ҳукмдорлари Амир Темур ҳокимиятини эътироф этиб, унинг итоатига бўйсунгандилар.

Шундай қилиб, Амир Темур неча йиллар давом этган қонли ва қонсиз курашлар, муҳим тадбирлар, кези келганда дипломатик алоқаларни муваффақиятли қўлланиш

натижасида мамлакатни мўғуллар зулмидан озод этди, сиёсий тарқоқлик, ўзаро низоларни бартараф қилди, Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудлари бирлаштирилиб, ягона марказлашган давлат барпо этишга муваффақ бўлди. Шу нарса диққатга сазоворки, улуғ Амир кейинчалик ўзининг кўплаб жаҳонгирлик юришлари оқибатида эгаллаган юртларни, айрим-айрим ҳудудларни ўз авлодларига суюрғол мулк қилиб бўлиб берган бўлса-да, бироқ у ҳеч қачон Мовароуннаҳрни бирор-бир ўғли ёки авлодига мулк қилиб бермаган, унинг яхлитлиги, бутунлигини кўз қорачиғидек асраган. Бунинг боиси шуки улуг бобомиз Ватан ягоналиги, бўлинмаслиги, муқаддаслигини ҳар нарсадан аъло билган.

Амир Темур кучли, марказлашган давлат барпо этиш баробарида ўз қудратини жаҳонга машҳур қилиш, ҳудудларини кенгайтириш, жўғрофий кенгликларга чиқиш мақсадида XIV асрнинг 80-йилларидан эътиборан хорижий юртлар томон кўплаб ҳарбий юришлар уюштиради. Унинг 1386-1388 йиллардаги «уч йиллик», 1392-1396 йиллардаги «беш йиллик» ва ниҳоят 1398-1404 йиллардаги «етти йиллик» юришлари худди шу мақсадларга қаратилганди. Бу ҳарбий юришлар давомида Эрон, Кавказорти ҳудудлари, шимолий Ҳиндистон, Сурия, Ироқ ерлари, Кичик Осиёнинг талай қисми эгалланади. Шу тарика, қудратли салтанат вужудга келдики, унинг довруғи бутун оламни тутди. Бироқ кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, соҳибқироннинг кўплаб ҳарбий жаҳонгирлик юришларига фақат бир ёқлама нуқтаи назардан баҳо бериб бўлмайди. Негаки, бу юришлар гоҳо мамлакат ҳудудларига тажовуз қилган ажнабий кучларга зарба бериш, гоҳо муқаддас ислом таълимоти ғояларини уларнинг таҳқирловчиларидан ҳимоя қилиш ёҳуд соҳибқирон Ватанига муттасил душманлик қилиб келган хорижий давлатларга нисбатан сўнгги чора сифатида амалга оширилган. Жумладан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши бир неча марта (1389, 1391, 1394-1395 й.й.) олиб борган жангу жадаллари, энг аввало, юрт осойишталиги, унинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш мақсадига йўналтирилган эди. Айниқса, Тўхтамишнинг Хоразм ерларига даъвоси бунда муҳим сабаблардан бири бўлганди. Амир Темур томонидан Олтин Ўрданинг маҳв этилиши

эса, табиийки, унинг таркибига кирган ҳудудларнинг, чунончи, рус князликларининг мустақилликка эришувида айрича аҳамиятга эга бўлганлиги тарихий фактдир.

Шунингдек, Соҳибқирон қўшинининг Туркия султони Боязид кучлари билан 1402 йилда Анқара яқинида бўлиб ўтган ҳаёт-мамот уруши ҳам, аввало, турк султонининг қайсарлиги, манманлиги, муросасизлиги, адолат талабига қўл силтаганлиги орқасида юз берган. Бу беомон жангни ўз фойдасига ҳал этган Амир Темур эса айни пайтда ўз қудратини нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам намойиш этишга мушарраф бўлди. Шу буюк ғалабадан сўнг Ғарбий Оврўпанинг Англия, Франция, Испания сингари нуфузли давлатлари ва уларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан яқиндан алоқа боғлаш, ҳамкорлик қилиш, айниқса, савдо-сотиқ муносабатларини ўрнатишга фаол йўл тутганликлари шундан яққол далолатдир. Бу даврга келиб Буюк ипак йўли шуҳратининг янада ортиши давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон дунёнинг турли мамлакатлари билан ҳар жиҳатдан яқиндан боғланиб, халқаро карвон савдосининг энг муҳим марказига айландики, бу эса Ватанимизнинг иқтисодий, маданий ва маънавий юксалишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур қудратли салтанатни вужудга келтирар экан, уни омилкорлик билан идора қилиш, бошқарув тизимини янада такомиллаштириб боришга ҳам катта аҳамият берди. У ўзбек давлатчилигининг сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар даврида таркиб топиб, ривожланиб борган тизими, тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий даврнинг талаб, эҳтиёжларига мослаб янада такомиллаштирди, уларга янгича руҳ, мазмун ва сайқал берди.

Амир Темур ўзигача шаклланган ўзбек давлатчилигининг қуйидаги 8 та асосларига изчил амал қилиш билан бирга уларни мазмунан бойитишга жиддий улуш қўшди:

1. Давлат ўз ваколатини бажармоғи учун энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши зарур.

2. Давлат ва жамиятнинг яхлитлиги бузилмаслиги керак.

3. Давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, ғоялар асосида бошқарилмоғи лозим.

4. Бошқарувнинг турли бўғинлари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши даркор.

5. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи (тараққиёти) давлатнинг диққат-марказида турмоги керак.

6. Фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.

7. Ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳал этиб бориши даркор.

8. Давлатни бошқарувчи кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам имон, ғоят юксак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи керак.

Амир Темур бу миллий давлатчилик асосларини ривожлантириш билан бирга янгидан қўшган муҳим тўққизинчи асос, у ҳам бўлса жамият ривожида барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва уларнинг манфаатларини таъминлашдир. Шундан келиб чиқиб, Амир Темур дунё тарихида биринчи бўлиб жамият ижтимоий таркибини 12 табақага ажратиб, уларнинг ҳар бирининг алоҳида мавқеи, манфаатларини, шунга мувофиқ келадиган давлат ва жамиятнинг ўзаро муносабатларини белгилаб берган.

Унинг даврида бошқарув икки идорадан, яъни даргоҳ ва вазирликлардан иборат бўлган. Даргоҳ тепасида олий ҳукмдорнинг ўзи турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятига молик масалалар унинг кўрсатмаси билан ҳал этилган.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлари, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечаётган жараёнлар билан боғлиқ ишлар олий девон зиммасида бўлган. Олий девонда ҳар куни 4 вазир, яъни ижроия идоралардан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб, ўзига хос равишда ҳисоб бериб турган.

Шайхулислом, Қозийи ал-қуззат (Олий судя), қозийи аҳдас (ахлоқ-одоб бўйича), қозийи аскар (ҳарбий судя), Садри аъзам (вақф мулклари вазири), Мухтасиб (шариат қоидалари, бозорлардаги нарх-наволар назорати билан шу-

ғулланувчи вазир), сарой вазири, Ясовул, Эшикоға сингари юқори лавозимлар ҳам давлат ҳокимияти тизимининг энг асосий бўғинлари ҳисобланган. Амир Темурнинг давлат бошқарувига хос энг муҳим устунликларидан бири унда адолат меъзонига, қонун устиворлигига алоҳида аҳамият берилганлигидир. У ҳар доим «Куч — адолатда» деб таъкидлар ва унга амал қиларди. Унинг давлат бошқаруви тизими масалаларига бағишланган машҳур Тузукларида ҳам ҳар бир ишда адолат мезонига амал қилишлик, ноҳақлик, адолатсизликка нисбатан муросасизлик ғояси чуқур ифодаланганлиги бежиз эмасдир. Зеро, хоҳ молия-солиқ тизимида, хоҳ савдо-тижорат соҳасида ёхуд мулкий масалаларда бўлсин ҳамма нарсада адолат кўзи билан, қонунчилик қоидалари, талабларига асосланиб иш юритиш, қатъият ва изчиллик Амир Темур давлатчилик сиёсатининг асосий мезони бўлган. Ўз амали, мансабини суиистеъмол қилишлик, порахўрлик, маиший бузуқлик кабилар оғир жиноятлар саналиб, уларни содир этувчилар қаттиқ жазоланганлар.

Амир Темур тузукларига асос қилиб олинган давлатчилик сиёсатининг муҳим жиҳати яна шундан иборатки, унинг даврида ҳар бир соҳага кадрлар танлаш, лавозимларга тайинлашда уларнинг иқтидору қобилиятига, билиму истеъдодига, насл-насабига алоҳида эътибор берилган. Давлатга садоқат билан хизмат қилган ходимлар доимо рағбатлантирилиб, мартабалари ошириб борилган.

2. Темурийлар даврида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт

Гарчанд Амир Темур қудратли салтанат барпо этиб, унинг ҳудудларини Шарқу Ғарбга, Шимолу Жанубга кенгайтириб, иқтисодий, маданий ва маънавий жиҳатлардан юксалтириб, довруғини оламга машҳур қилган бўлса-да, бироқ унинг вафотидан кейин мамлакат таназзулликка учраб борди. Бунинг асосий боиси аввало шундаки, Амир Темур тасарруфига кирган эллар ва юртлар шу қадар хилмахил, узоқ масофаларга чўзилган бўлиб, уларни ягона бир марказдан туриб бошқариш мураккаб эди. Бунинг устига улардаги мавжуд турли-туман муҳолифатчи кучлар эрта-

ми-кеч ўз ҳудудий мустақиллиги учун ҳаракат этишлари табиий эди.

Соҳибқирон салтанатини заифлаштириш ва парчаланишга олиб келган яна бир муҳим сабаблардан бири — кўп сонли темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт талашиш бошланиб кетган ва бир неча йилга чўзилган ўзаро бесамар урушу низолардир. Гап шундаки, Амир Темур вафотидан сўнг кўп сонли ворислари унинг доно васиятлари, ўгитларига қулоқ осмай, асосий ҳокимиятни эгаллаш йўлида жангу-жадалга киришадилар.

Амир Темур Хитой юришига отланган бир пайтда Ўтрорда 1405 йил 18 февралда касалланиб, вафот этган пайтда унинг 4 ўғлидан 2 таси (Мироншоҳ ва Шоҳруҳ Мирзолар) ва 19 та невара, 15 чевара, шунингдек, қизлари Оға бегим, Султон Бахт бегим ва Оға бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзолар қолган эди.

Амир Темур васиятига кўра унинг ўрнини Қобул, Қандаҳар ва Шимолий Ҳинд ерларини бошқариб турган набираси Пирмуҳаммад (Жаҳонгир Мирзо ўғли) эгаллаши керак эди. Бироқ шаҳзода Халил Султон (Мироншоҳ ўғли)-нинг ўзбошимчалик билан Самарқандни эгаллаб, ўзини ҳукмдор деб эълон қилиши, табиийки, бошқа шаҳзодаларнинг ҳам қўзғалишига, салтанатнинг дарз кетишига олиб келди. Бунинг оқибатида тез орада ғарбий ҳудудларнинг анча қисми мустақил бўлиб ажралиб кетди. Озарбайжон томонда туркманларнинг Оқ қуюнли ва Қора қуюнли сулолаларининг Темурийларга бўйсунмаслик ва уларга қаршилик ҳаракати кучаяди. Амир Худайдод ва Шайх Нуриддинлар эса Мовароуннаҳрнинг турли ҳудудларида бош кўтарадилар. Фақат қатъиятли, шижоатли **Шоҳруҳ Мирзо** бу қонли низолар, урушларга барҳам бериб, Хуросон ва Мовароуннаҳр-да ҳокимият жиловини қўлга киритишга муваффақ бўлади. У 1409 йилда Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиб, уни катта ўғли Улуғбекка топширади. Ўзи эса Хуросон ҳукмдори бўлиб қолади (1407-1447).

Мирзо Улуғбекнинг асл исми Муҳаммад Тарағай бўлиб, у 1394 йилда Султонияда таваллуд топган. Бобоси Амир Темур унга катта меҳр билан қараб ёшлигидан ўз тарбиясига олган. Улкан туғма истеъдод, ақл-заковат соҳиби бўлган

Улуғбек (Соҳибқирон хонадонида уни шундай ном билан эркалашганлар) давлат бошқарувини пухта эгаллашдан ташқари диний ва дунёвий билимларни ҳам етук даражада ўзлаштирган. У Мовароуннаҳр тахтини эгаллаганида энди 15 ёшга тўлган эди. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги (1409-1449) салтанатнинг анъанавий ривожи ва муҳим ижтимоий ўзгаришлар йўлидан илгарилаб беришида алоҳида даврни ташкил этади. Негаки, бунда донишманд ҳукмдорнинг катта саъй-ҳаракатлари, тўғри йўналтирилган сиёсати туфайли мамлакат даҳлсизлиги, тинчлиги ва осойишталиги нисбатан таъминландики, бу эса унинг иқтисодий, маданий ва маънавий равнақига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Ўша давр тарихчиларининг якдил фикрича, Улуғбек бобоси давридаги бошқарув тизимини, барча тартиб-қоидаларни тўла сақлашга ҳаракат қилган. Солиқ ва молия сиёсатида ҳам бунга амал қилган. Тўғри, Улуғбек Амир Темур сингари жангу жадалларга қизиқмади. Бу соҳага унинг ортиқча рағбати ҳам бўлмаган. Фақат зарурият тақозо қилгандагина у ҳарбий юришларга отланган. Масалан, 1414 йилда Фарғона ҳукмдори шаҳзода Аҳмад итоатдан бош тортишга уринган пайтда у катта қўшин тортган ва бу юриш билан нафақат Аҳмадни итоатга келтириб қолмай, айни чоғда шарқий Туркистон ерларини ҳам ўз тасарруфига олишга муваффақ бўлган. 1425 йилга келиб Улуғбек Мирзо Иссиққўл тарафга юриш қилиб, у ердаги исён кўтарган маҳаллий мухолифатчи кучларни бартараф этиб, мамлакатнинг шарқий чегараларини анча мустаҳкамлашга эришади. Бироқ ҳукмдорнинг 1427 йилда Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сиғноқ ва унинг атрофида ҳудудий даъволар билан бош кўтарган Дашти қипчоқ аелзодаларидан бўлган Бароқхонга қарши юриши унинг учун кутилмаганда муваффақиятсиз якун топади. Бу мағлубият Улуғбекни ҳокимиятдан маҳрум бўлишига ҳам олиб келаёзганди. Отаси Шоҳруҳнинг катта қўшин билан етиб келишигина уни яна ўз ҳукмронлигини қайта тиклашига имкон берди. Шундан сўнг Улуғбек Мирзо уруш ҳаракатларидан кўра, кўпроқ ўз фаолиятини мамлакат ишлари, ички сиёсат масалалари билан шуғулланишга қаратади. Шу боисдан ҳам эндиликда унинг фаолиятида мамлакат ободончилиги, юрт тинчлиги, фаровонлиги, илм-фан рав-

нақига оид масалалар асосий ўрин эгаллайди. Мамлакатда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва зироатчилик аввалгидек ривожланишда давом этади. Кўплаб сунъий суғориш иншоотлари барпо этилади. Мамлакат Буюк ипак йўли орқали халқаро карвон савдосида фаол иштирок этади. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Шош ва бошқа шаҳарларда кўплаб ҳашаматли мадрасалар, масжиду мақбаралар, карвон саройлар қад ростлайди. Унинг бевосита раҳнамолигида қурилган тенг-ги йўқ меъморий иншоот — рассадхона ўша давр илм-фани ва техникасининг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этган эди.

Улуғбекнинг 1428 йилда ўтказган пул ислоҳоти ҳам мамлакатда савдо-сотиқ ва пул муомаласини, молия сиёсатини йўлга қўйишда муҳим воқеа бўлган. Улуғбек муомалага чиқарган янги вазндаги танга пуллар ўз қадри, қиммати билан иқтисодий ҳаётни жонлантириш, савдо-сотиқни ривожлантиришда алоҳида рол ўйнади. Унинг даврида ҳам юқори табақа вакилларига, ҳарбий саркардалар, олий руҳонийларга аввалгидек алоҳида имтиёзлар бериш тартиби ҳукм суради. Бундан ташқари, давлатнинг катта маънавий таянчи ҳисобланган диний муассасалар ихтиёрида улкан миқёсдаги вақф ерлари тўпланган эди.

Темурийлар даврида аҳоли тўлайдиган турли-туман солиқлар орасида хирож (ер солиғи) алоҳида ажралиб турарди. Деҳқонлар етиштирган ҳосилнинг камида учдан бир қисми хирож солиғига тўланган. Бундан ташқари, ушр (даромаднинг ўндан бир қисми), тамға (савдо-сотиқ, ҳунарманд аҳлидан олинадиган солиқ), закот, тутун солиғи, боғ солиғи, улоқ (давлат хизматидагилар учун), доруғона (ҳарбий қўриқчилар учун), миробона (сув етказиб берувчилар учун), ясоқ (чорва моллар учун), бегор (давлат ҳисобига ишлаб бериш: сарой қурилиши, ариқ, каналлар қазиш учун) ва бошқа солиқ ва мажбуриятлар жорий этилганди.

Улуғбек ўз давлат сиёсатида қанчалик оқил ва изчил сиёсат юритишга, илм-фан аҳлига, дин пешволарига ҳомийлик қилиш, савдо тижорат ва ҳунарманд аҳлига кўп рағбат кўрсатишга ҳаракат қилмасин, унга қарши жиддий мухолифатчи кучлар ҳам бор эди. Улуғбек заминдор феодалларнинг оддий фуқароларга нисбатан суиистеъмолчиликлари-

ни чеклаш тадбирларини кўрганда, улар «тахтдаги олим»га қарши чиқадилар. Руҳонийлар орасидаги жаҳолатпараст унсурлар Улуғбек ислом динига зарар келтирувчи «бетавфиқ ҳукмдор» деб ташвиқот юритдилар. Шу тариқа, жаҳолатпарастлик илмга, ўз манфаатини халқ манфаатидан устун қўювчилар тараққиётга қарши чиқдилар. Улуғбек мамлакатдаги турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ўртасидаги ички зиддиятларни, мутаассиб, реакцион кучлар мухолифатчилигини охиригача бартараф эта олмади. Бу эса XV асрнинг 40-йиллари охирларига келиб мамлакатни беқарорлик ва чуқур ижтимоий ларзаларга дучор этди. Салтанат қўшинининг жанговор ҳолатда бўлмаганлиги ва турли жойларга сочилганлиги эса Дашти қипчоқ кўчманчиларининг бу ерларга тез-тез бостириб келиб, юртни талаш учун кенг йўл очиб берганди. Хусусан 1447 йилда Шоҳруҳ Мирзо вафоти муносабати билан Улуғбекнинг ота тахтига даъвогарлик қилиб Хуросонга юриши, жияни Алоуддавла ва бошқа меросхўрлар билан ҳокимият талашиши, унинг йўқлигида Абулхайрхон бошлиқ Дашти қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр ерларини ғорат қилиши бунга мисол бўла олади. Шунингдек, қора кучлар иғвоси туфайли ўз ўғли Абдуллатиф билан бошланган низонинг катта жангга айланиб, унда Улуғбекнинг мағлуб бўлиши унинг фожиали ўлими билан якун топиб қолмай, айни пайтда Темурийлар сулоласи инқирозининг янада ҳам чуқурлашишига олиб келди. Илм-фанга катта зарар етказилди, Улуғбек академияси тарқалиб кетди, кутубхонадаги китоблар ёндирилди, олимлар боши оққан томонга кетишга мажбур бўлдилар.

Улуғбек ўлимидан сўнг тез орада оқпадар Абдуллатифнинг ўлдирилиши, ундан кейин Самарқанд ҳокимияти тепасига келган Абусаид Мирзо (1451-1468)нинг давлатни бошқариш ўрнига асосий вақтини Эрон ва Хуросон ҳудудларида ҳарбий юришлар билан ўтказиши, унинг вафотидан сўнг Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган авлодлари. Султон Аҳмад (1468-1493), Султон Маҳмуд (1493-1494) ва Султон Али Мирзо (1494-1501) даврида юртнинг янада ички зиддиятлару таназзулликка юз тутиши пировард оқибатда Темурийлар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келди. XV асрнинг 90-йиллари бошларида Фарғона

мулкида отаси Умаршайх Мирзо (1494) вафотидан сўнг ҳокимият жиловини қўлга олган Бобур Мирзо (1494-1530)нинг Темурийлар салтанатини сақлаб қолиш йўлида Муҳаммад Шайбонийхонга қарши олиб борган бир неча йиллик жангу жадал ҳаракатлари ҳам натижасиз тугади. Бундай ҳолнинг юз беришига темурий шахзодалар ўртасидаги ўзаро низо, жанжаллар оқибатида салтанатнинг инқирозга учраши сабаб бўлди. Бобур Мирзонинг Афғон ва Ҳинд ерлари сари бош олиб кетишга мажбур бўлганлиги боиси ҳам мана шундандир.

Хуросонда XV асрнинг иккинчи ярмида Абусаид Мирзо ўлимидан сўнг (1468) ҳокимиятга келган Ҳусайн Бойқаро (1468-1506) даврида бу ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида кўплаб муҳим ўзгаришлару силжишлар юз берганлиги фактдир. Бунинг боиси шундаки, Темурий шоҳзодалар ичида жаъсур ва тадбиркор, салоҳиятли ва маърифатли ҳукмдор бўлган Ҳусайн Бойқаро ўзининг салкам 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хуросон мамлакатида катта хайрли ишларни амалга ошириш, салтанат қудратини кўтаришга муваффақ бўлди. Бу улуғвор ишлар ва саъй-ҳаракатларда унинг мактабдош дўсти, буюк донишманд сиймо, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ҳазратлари (1441-1501)нинг роли беқиёсдир.

Улуғ Навоийнинг Бойқаро саройида биринчи вазир сифатида катта мавқе ва нуфузга эга бўлиши, албатта, кўплаб муҳим давлат масалаларини оқилона, раият фойдасига ҳал этишда қўл келган. Айниқса, пойтахт Ҳирот ва унинг теварак-атрофларида қанчалаб ободончилик ишларини рўёбга чиқаришда, кўплаб салобатли меъморчилик обидалари, ҳалқ хўжалик иншоотларини барпо этишда бу икки улуғ зотнинг баҳамжиҳат саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Тарихчи Хондамирнинг маълумотича, Ҳусайн Бойқаро даврида бунёд этилган йирик иншоотларнинг сони 40 дан ортади. Ҳиротда бунёд этилган ўнлаб сервиқор масжиду мадрасалар (шу жумладан 403 гумбази, 130 та равоқи ва 44 та устуни бўлган улкан жомеъ масжиди), шифохонаю ҳаммомлар, илм масканлари, сув иншоотлари — булар Хуросон давлатида кечган катта бунёдкорлик ишларидан яққол нишонадир.

Чошмағул мавзесида Алишер Навоий ташаббуси билан Туруқбанд сув омборининг қурилиши Машҳад ва унинг атрофларини об-ҳаёт билан таъминлашда беназир аҳамиятга эга бўлган. Бироқ неажиб ҳолки, Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти ҳам ички феодал зиддиятларнинг кучайиб бориши, амалдорларнинг фитна-фасоди, сотқинлигининг авж олиши, ёш шаҳзодалар ўртасидаги низоларнинг келиб чиқиши, газак олиб бориши давомида XV аср охирларига келиб инқироз сари юз тугиб борди. Айниқса, Ҳусайн Бойқаронинг севимли набираси шаҳзода Мўмин Мирзонинг фожиали ўлимидан кейин подшо билан унинг ўғиллари ўртасидаги низолар тўхтовсиз кучайиб бордики, уни бартараф этишнинг сира иложи қолмаганди. Ҳатто, бу ишга қўл уриб, ота-болалар ўртасидаги душманликка нуқта қўйиш, уларни муросага келтириб, салтанат бирлиги, тинчлиги ва осойишталигини қарор топтиришга уринган Алишер Навоийдек буюк зотнинг саъй-ҳаракатлари ҳам беҳуда кетди. Бу эса Мовароуннаҳр ҳудудларини эгаллаб Хуросон сарҳадларига кўз тикиб турган Муҳаммад Шайбонийхон учун айни қўл келди. XVI аср бошларига келиб, яъни Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг (1506) Хуросон ерлари томон юриш бошлаган Шайбонийхон қўшини Бадиузамон ва Музаффар Мирзо қўшинларини бирин-кетин енгиб, тез орада бутун Хуросон ўлкасини ўз қўл остига киритиб олади.

Шу тариқа, ўз даврида Ватанимиз номини шону шуҳратга буркаган, уни ижтимоий тараққиётнинг юксак марраларига олиб чиққан, улуғ аждодларимиз тарихида ўчмас из қолдирган Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги тарих тақозоси билан ҳалокатга маҳкум бўлди. Бироқ бу мураккаб, зиддиятли тарихий жараён кейинчалик янги-янги авлодлар учун жуда кўплаб ҳаётий масалаларнинг маъзини чақиш, истиқлолни тиклаш йўлида битмас-туганмас сабоқ ва ўрганиш манбаи бўлиб хизмат қилди.

3. Темурийлар даврида илм-фан ва маданият равнақи

Моддий маданият. Амир Темур ва унинг авлодлари ҳукм суран тарихий даврни назардан ўтказар эканмиз, бунда ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётнинг юксак марра-

лари сари кўтарилган Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун таровати, ёркин манзараси кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Марказий Осиё халқлари цивилизацияси ва маданияти равнақининг юқори чўққиси ҳисобланган Темурийлар даври нафақат шу минтақа доирасида, балки умумжаҳон миқёсида ҳам ўзига хос юксак босқич бўлдики, унинг қудратли акс садоси асрлар оша миннатдор авлодлар дили ва тафаккурини ҳамон нурлантириб келмоқда.

Она тарихимизнинг мана шу муҳим босқичида халқ даҳоси, қудрати билан бетимсол моддий ва маънавий маданият намуналари, мислсиз асори атиқалару монументал мъморий обидалар бунёд этилди, илм-фан юксалди. Бундай юксалиш Амир Темур ва унинг авлодларининг донолиги, илм-фан, маърифат равнақига рағбат, катта саъй-ҳаракат боғланганликлари натижасидир, албатта.

Хусусан Амир Темур сиймосига тўхталадиган бўлсак, унинг ўзи юксак маърифатпарвар ҳукмдор сифатида халқ ичидан чиққан қанчадан-қанча ноёб истеъдодлар, илму урфон ва дин аҳиллари, меъмору ҳунармандларни парваришлаб ўстириш баробарида мамлакат ободонлиги, равнақи учун ҳам доимий ҳаракатда, изланишда бўлди. Унинг даврида Самарқандда ва юртнинг бошқа ҳудудларида қад ростлаган серҳашам саройлар, боғ-роғлар, масжиду мадрасалар, равоту карвонсаройлар, кўприклар, сув ҳавзалари ва бошқа иншоотлар соҳибқирон салоҳияти ва фаолиятининг нечоғлик кўп қирралилиғидан далолат беради. Амир Темур даврида Самарқандда бунёд этилиб, теварак-атрофга ҳусну латофат бағишлаган, бир-биридан кўркам ўнлаб боғлар, чунончи, «Боғи Дилкушо», «Боғи Жаҳонаро», «Боғи Давлатобод», «Боғи Нав», «Боғи Зағон», шунингдек, ўз даврининг тенгсиз меъморий обидалари — «Кўксарой», «Бўстонсарой», Гўри Амир мақбараси, Шоҳи Зинда ансамбли, Бибихоним масжиди ва мадрасаси, Шаҳрисабздаги машҳур Оқсарой, Туркистон шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ва шу сингари ноёб иншоотлар Амир Темур даврида моддий маданиятнинг юксак даражада ривож топганлигига ишончли гувоҳдир. Мирзо Улуғбек замонида (1409-1449) Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон ва бошқа шаҳарларда қурилган муҳташам масжиду мадрасалар, илм-урфон масканла-

ри, сайлгоҳлар ва бошқа ноёб иншоотлар бунёд этилган. Унинг раҳнамолигида 1420-1428 йиллар мобайнида қурилган расадхона ўша даврнинг тенгги йўқ олий иншоотн бўлган. Бу маҳобатли бино цилиндр шаклида, уч ошиёнли бўлиб, айланаси 47, баландлиги эса 31 м атрофида эди. Бинонинг сирти кошин ва сирли парчинлар билан безатилган. Олимлар ва ходимлар учун расадхона атрофида кўплаб ҳужралар барпо қилинган. Расадхонанинг бой кутубхонаси бўлиб, унинг китоб фонди 160 мингдан ошар эди.

Рассадхона этагида Улуғбек бобоси Амир Темур анъанасини давом эттириб, иккита чорбоғ қурдирди. Уларнинг бири «Боғи майдон», иккинчиси эса «Чиннихона» номи билан аталди. Боғи майдон ўртасида бунёд этилган икки ошиёнли бинонинг девор ва устунлари оқ мармар билан қопланган эди. Чиннихонадаги биноларнинг бири тошдан, иккинчиси эса чиннидан бўлган.

Хуросоннинг обод ўлка сифатида гуллаб-яшнаши ҳам Темурийлар даврига тўғри келади. Шоҳруҳ Мирзо ва унинг ворислари томонидан барпо этилган 150 дан зиёд машҳур обидалар, жумладан, «Боғи Зоғон», «Боғи жаҳон» қалъа масканлари, «Гавҳаршодбегим» мадрасаси, Бойсунқур «Нигористони» (кутубхонаси), ёҳуд Ҳусайн Бойқаро даврида (1469-1506) унинг дўсти, шеърият мулкининг султони Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳирот ва унинг атрофида қурилган 300 дан зиёд ноёб бино ва иншоотлар: масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, саройлар, истироҳат боғлари, работ, карвонсаройлар, сув ҳавзалари, кўприк, қоризлар — булар ҳаммаси Темурийлар замонаси маданий юксалишининг ишончли тасдиғидир.

Илм-фан равнақи. Темурийлар маънавий маданияти тўғрисида гап борганда, даставвал, она юртимиз Уйғониш давринининг иккинчи боскичи бўлган бу олтин асрда илм-фаннинг нечоғлик равнақ топганлиги ҳамда унинг жаҳон илму урфони тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссаси ҳақида ҳар қанча ғурурлансак арзийди.

Улуғбек даврининг таниқли тарихчиси ва адиби Давлатшоҳ Самарқандийнинг мана бу сўзлари ҳам характерлидир: «Олим, одил, ғолиб ва ҳиммatли подшоҳ Улуғбек Кўрагон ... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди,

Маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилди ...»[1].

Улуғбек илмий мактабининг энг катта ютуғи, аввало, астрономия ва математика фанлари соҳасида яратилган муҳим кашфиётлардир. Масалан, Улуғбек қаламига мансуб «Зижи жадиди Кўрагоний» асари ўзининг беқиёс тўғри илмий ечимлари, хулосалари билан ҳозирга қадар ҳам олимлар эътиборини қозониб келмоқда. Асарда 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган. Шунингдек, бу илмий мактаб олимларининг учинчи даражали алгебраик тенгламаларини ечиб, бир даражали ёйнинг синусини аниқлаш борасидаги тадқиқотлари ҳам математик тафаккурнинг катта ютуғидир. Улуғбек даврининг фан пешволаридан Қозизода Румийнинг «Рисола фил ҳисоб» («Ҳисобга доир рисола», «Шарҳи мулаххас» фил-ҳайъат (Астрономия асосларига шарҳ), «Рисолатул жайб» («Синус ҳақида рисола»); Ғиёсиддин Жамшиднинг қомусий мазмунга молик беш китобдан иборат йирик математик асари — «Мифтохил ҳисоб» («Ҳисоб илми калити»), Али Қушчининг «Рисола дар илми ҳисоб», «Рисола дар ҳандаса», «Рисола дар фалокиёт», «Рисолаи мантиқ» сингари асарлари ўз даври илмий тафаккурининг бебаҳо ютуғи бўлиб қолмай, улар айни чоғда илм-фаннинг кейинги ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Бу даврнинг яна бир муҳим ютуғи — бу ижтимоий фанлар, хусусан тарихшунослик соҳасида ҳам катта тадқиқотларнинг яратилганлигидир. Бу хайрли ишнинг кушойиш топишида ҳам Темурий ҳукмдорлар ташаббуси ва раҳнамолиги беқиёс бўлган. Жумладан, Амир Темурнинг «Тузуклари», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Бобур Мирзонинг «Бобурнома»си ижтимоий фанлар ривожига айрича таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Темурийлар даврида салмоқли из қолдирган аллома олимлардан Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздийнинг «Зафарнома», Хофизу Абрунинг «Зубдат ат-таворих», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ул-саъдаин ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ўрни ва икки азим дарёнинг қуйилиш жойи»), Ибн Араб-

[1] Самарқандий Д. «Шоирлар бўстони», Т., Ғафур Ғулом номли нашриёт, 1981, 148-бет.

шоҳнинг «Амир Темур тарихи», Мирхонднинг етти жилдли «Равзат ул-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Макоримул ахлоқ» («Яхши фазилатлар»), «Хабиб ус сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Хабарлар ва башарият одамларидан дилга яқин сийратлари») асарлари ўша замон тарихшунослик илмининг юксаклик даражасини ўзида ифода этади. Уларнинг ҳар бирида нафақат у ёки бу ҳукмдорларнинг давлат сиёсати ёҳуд ҳарбий юришлари ёҳуд шахсиятларига оид маълумотлар акс этиб қолмай, балки шу билан бирга тилга олинаётган даврнинг барча мураккаб, зиддиятли жараёнлари, тарихий воқеалар, ҳодисалар силсиласи ҳам ишонарли тарзда ёритилганлигига амин бўламиз.

Темурийлар даврида хаттотлик, тасвирий санъат ва мусиқа маданияти ривож топди. Бу соҳада Мирали Табризий, Шайх Муҳаммад, Жунаид Наққош, Темурийлар даври хаттотлиги ва наққошлиги мактаби атоқли вакиллари Султоналн Машҳадий, Абдужамил Котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Мирали Қилқалам, Султон Муҳаммад Нур ва бошқаларнинг ижоди беназирдир. Масалан, насталик хатининг мислсиз устози, «Қиблат ул-куттаб» (Котиблар пешвоси) унвони соҳиби бўлган Султоналн Машҳадий Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг кўплаб бебаҳо қўлёзмаларини китоб ҳолига келтиришда катта заҳмат чеккан. Бундан ташқари, Низомий, Фаридидин Аттор, Хўжа Хофиз, Саъдий Шерозий, Ҳусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий сингари мумтоз адабиётимиз даҳоларининг кўплаб асарлари ҳам унинг бетиним саъй-ҳаракатлари билан кўчирилиб, авлодларга армуғон этилган.

Тасвирий санъатда Шамсидднн Муҳаммад ибн Абдулҳай, Шайх Туроний, Абдулла Ҳиравий, Устоз Гунг, Устоз Жаҳонгир номлари алоҳида кўзга ташланиб туради. Улар чизган ёркин тасвирлар, портретлар, табиат манзаралари ёҳуд жанг тафсилотлари ўзининг табиийлиги, тиниқлиги ва оригиналлиги билан кишини ҳайратга солади.

Амир Темур набираси (Шоҳруҳ Мирзо ўғли) Бойсунқур Мирзо ҳомийлигида бунёд топган ўзига хос бадиий академия ролини ўйнаган унинг Нигористонида ижод қилган кўплаб мўйқалам соҳиблари томонидан мукаммал тарзда ишланган сон-саноқсиз рангли тасвирлар, миниатюра на-

муналари, китоб безаклари, чунончи, ҳинд халқи эпоси «Калила ва Димна», Саъдийнинг «Гулистон», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳамса» ва бошқа асарларга ишланган тасвиру безаклар ҳанузга қадар ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Мусаввирлик санъатининг тенги йўқ юлдузи Камолиддин Беҳзод (1455-1537) ижоди ҳам Темурийлар даври санъатининг юқори чўққиси ҳисобланади. Унинг мўйқаламига оид ҳадоиз-ҳисобсиз рангин тасвирлар, чунончи, Яздийнинг «Зафарнома», Жомийнинг «Саломон ва Ибсол», Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», Низомийнинг «Ҳамса» асарларига ишланган миниатюра намуналари ёхуд Ҳиротдаги «Боғи Беҳишт», «Ов қилаётган Баҳром Гўр», «Туялар жанги» тасвирлари ва шунга ўхшаш рассомлик асарлари бу туғма ижодкор истеъдодининг юксак маҳоратидан шаҳодат беради.

Темурийлар даври маданий ҳаётида мусиқа санъати ҳам шубҳасиз, алоҳида ўрин тутган. Алишер Навоий «Мезонул-авзон» асарида халқ қўшиқчилигининг саккиз тури ривожланганлигини қайд этади. Булар — туюқ, чангчи, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустаҳзод ва шу кабилар. Амир Темур даврида санъат ва мусиқа оламида машҳур бўлган сиймолардан бири Абдуқодир Гўянда (1334-1435) бўлиб, унинг ҳаётининг катта қисми Самарқандда кечган. Темурийлар даври мусиқа санъатида Ҳирот ижодий муҳитининг ўрни катта бўлган. Ҳирот мусиқашунослари ўз ижодларида Навоийнинг шеър ва ғазалларидан кенг фойдаланганлар.

Бадиий адабиёт. Амир Темур ва Темурийлар даври маданий муҳитининг ёркин саҳифасини туркий (эски ўзбек) адабиётнинг равнақисиз тасаввур этиб бўлмайди. Гап шундаки, сарчашмалари анча олисдан бошланган бу адабиёт бу даврга келиб янада сайқал топиб, унинг бадиий имкониятлари янги уфқлар кашф этиб, ўзининг юксак ривожланишига эришди. Бунинг натижасида янги-янги номдор шоиру адиблар ижод майдонига кириб келиб, ўз бетакрор, умрбоқий асарлари билан бадиий тафаккур хазинасига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Ўзбек мумтоз адабиётининг тамал тошини қўйган Мавлоно Лутфий (1366-1465) дан бошлаб Ҳайдар Хоразмий (XIV аср охири, XV аср бошлари), унинг замондошлари Дурбек,

Гадоий, Атоий, Саккокий сингари забардаст туркигўй шоирлар ижоди равнақи туфайли мумтоз адабиётимиз янги марраларга кўтарилди ва унинг хилма-хил жанрларида бир-биридан гўзал, нафис ва бақувват бадиий асарлар дунё юзини кўрди.

Лутфийнинг «Гул ва Наврўз», Хоразмийнинг «Маҳзунул асрор» («Сирлар хазинаси»), Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» асарлари ёҳуд Гадоий ва Атоийларнинг ишқ-муҳаббат, ҳаёт нашъу намосини, инсон шахси ва унинг юксак орзу-армонлари, интилишларини баланд пардаларда улуғлаган оташнафас шеър-ғазаллари, қасидалари - булар мумтоз ўзбек адабиёти ривожининг муҳим ютуғидир. Мазкур асарларда ўзбек тилининг жарангдорлиги, унинг бадиий имкониятларининг бениҳоялиги, қолаверса, унинг ҳалқчиллиги, юксак эстетик қудрати ва таъсирчанлиги тўла куч билан ифодаланганлигига шоҳид бўласан, киши.

Ўзбек адабиётнинг янада юксак даражага кўтарилиб, кенг эътироф топишида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441-1501) ижоди алоҳида ўрин тутади. Негаки шеърият мулкининг султони Навоий ўзига қадар бўлган туркигўй шоирлар ижоди эришган ютуқларни ўзида мужассамлаштирибгина қолмай, балки айни замонда ўзининг серқирра ижодий фаолияти билан бу адабиётнинг юксак камол топиши ва довруғини сарбаланд этишга мислсиз улуш қўшди.

Алишер Навоийнинг баракали ижодига тўхталадиган бўлсак, ҳали шу вақтга қадар ўзбек адабиётида сермаҳсуллик жиҳатидан у билан тенглашадиган адиб, ижодкор бўлган эмас. Катта эпик асар — «Ҳамса»дан ташқари ҳам Навоийнинг «Ҳазоинул-маоний» бўйича ҳаммаси бўлиб ўзбек тилида 2600 ғазал, 133 рубоий, 210 қитъа, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 муҳаммас, 10 чистон (шеърий топишмоқ), 4 мустаҳзод, 4 таржеъбанд, 5 мусаддас, 1 қасида, 1 мусаммон, 1 таркибанд, 1 маснавий, 1 соқийнома туркум шеъри, форсий девони бўйича 554 ғазали, 343 муаммоси, 73 рубоийси, 72 қитъаси, 16 шеърий тарихи, 9 луғзи бизгача етиб келган. Навоийга қадар ҳеч ким ўзбек тилида бунча кўп шеър ёзмаган, ғазал, рубоий, қитъа каби шеърий турларни бунча ривожлантирмаган эди. Унинг 51 минг 230 мисрадан ибо-

[1] Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т., «Ўқитувчи», 1993, 22-бет.

рат беш гўзал достонни ўз таркибига олган буюк «Хамса»си ҳақли суратда ўзбек адабиётининг гултожи ҳисобланади.

Навоий «Ҳамса»сига кирган «Ҳайротул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Саббаи сайёр», «Садди Искандарий» достонларининг ҳар бири ўзининг бебаҳо маънавий қудрати, бадиий юксаклиги, тил бойлигининг мукаммаллиги билан ажралиб туради. Энг муҳими, ўзбек тилида илк бор «Ҳамса» битишдек ғоятда машаққатли вазифани шараф билан адо этган Навоий даҳоси ҳар қанча таҳсинга сазовордир.

Улуғ мутафаккир асарларнни мутоала қилар эканмиз, уларда акс этган, илгари сурилган чин инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳаётга ошуфталик, кенг маънодаги ишқ-муҳаббат ғоялари вужудимизни қамраб олади, ўзига мафтун этади. Бу ҳам Навоий ижодининг умрбоқийлигидан, умумбашарий қадриятлар руҳи билан чуқур суғорилганлигидан яққол далолатдир.

Шу билан бирликда бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам анъанавий тарзда ривожланишда давом этди. Бу адабиёт довруғини баланд кўтарган, юксак бадиий ижод намуналарини яратган Камол Хўжандий, Хофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Биноий, Ҳилолий ва Восифий сингари даҳо сўз санъаткорлари номини алоҳида тилга олиб ўтиш жоиздир. Уларнинг юксак бадиий тафаккур ила яратилган умрбоқий асарлари мана неча асрлардирки, тарих ва даврлар синовидан ўтиб, қанчалаб авлодлар онги, шуурини ёлқинлантириб келмоқда.

Шу билан биргаликда Амир Темур ва Темурийлар даври маданий ҳаётининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ислом ва унинг диний аҳкомларининг нурли таровати, зиёси тўла куч билан намоён бўлди. Бундан эса улуғ аждодларимизнинг маънавий олами янада оройиш топди. Бунда айниқса, инсонлар икки дунёси саодатини улуғловчи, уни эзгуликка, мукаммалликка даъват этувчи илғор тасаввуф ғояларини илгари сурган Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389), Хожа Аҳрор Валий (1404-1490) сингари буюк алломаю сиймоларимиз таълимотининг кенг ёйилиши, оммалашуви муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиз.

Шундай қилиб, Амир Темур ва Темурийлар даври Ватанимиз халқларининг ҳаётий тақдирида, уларнинг ижтимоий тараққиётнинг юксак марраларига кўтарилиб боришлари давомида ўчмас из қолдирган алоҳида бир тарихий босқич бўлди. Энг муҳими, бу давр Амир Темурдек буюк сиймони тарих майдонига чиқардики, бу зоти шариф ва унинг авлодларининг мислсиз саъй-ҳаракатлари, бунёдкорлик фаолиятлари туфайли Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари улкан ўзгаришларга юз тутди. Мўғулларнинг бир ярим асрлик босқини ва зулм-асоратидан бутунлай халос бўлган она юртимиз қудратли салтанатга айланибгина қолмай, айни чоғда ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатлардан юксалиб, жаҳонга довруғ таратди. Улуғ аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий маданиятнинг юксак намуналари, дуру жавоҳирлари мана неча асрлардирки, жаҳон аҳлини ҳайратга солиб, миннатдор авлодлар ардоғида эъзозланиб келмоқда.

Синов саволлари

1. Амир Темур шахсини таърифлаб беринг.
2. Амир Темур қандай вазиятда сиёсий кураш майдонига кириб келди?
3. Амир Темурнинг тарихий хизматлари нимада?
4. Амир Темур даврида шаклланган давлат бошқаруви тизими қандай тамойилларга асосланган эди?
5. Амир Темурнинг хорижий элларга уюштирган ҳарбий юришлардан кўзда тутилган мақсадлар нималардан иборат бўлган?
6. Темурийлар даврidаги солиқ турларини, миқдорини биласизми?
7. Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик фаолияти ҳақида нималар деяоласиз?
8. Унинг дипломатик маҳоратини таърифлаб беринг.
9. Мирзо Улуғбек шахсини тавсифлаб беринг.
10. Мирзо Улуғбек амалга оширган ички давлат сиёсатининг муҳим жиҳатларини кўрсатиб беринг.
11. Темурийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини биласизми?
12. Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросоннинг иқтисодий ва маданий юксалишининг муҳим омилларини тушунтириб беринг.

13. Қандай омиллар Амир Темур ва Темурийлар даврида мамлакатда моддий ва маънавий маданиятнинг равнақ топишини таъминлади?

14. Темурийлар даврида бунёд этилган моддий маданият намуналарини биласизми?

15. Улуғбек академиясининг ташкил топиши ва фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.

16. Темурийлар даврида тарихшунослик фани қандай ривож топган?

17. Темурийлар давридаги хаттотлик, тасвирий ва мусиқа санъати равнақи тўғрисида нималарни биласиз?

18. Алишер Навоий шахси ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?

IX Боб. ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

1. Туркистоннинг уч хонликка бўлиниши

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараққиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожида зафарли ва инқирозли даврлар бўлганидан гувоҳлик беради. Соҳибқирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва қудратли ўзбек давлати бўлганлиги жаҳонга маълум. У ўз ворисларига нафақат қудратли давлатни, шунингдек, салтанат қуриш ва давлатни бошқариш қонун-қоидалари баён этилган машҳур тузукларни ҳам қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофиқ иш юритсин... Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлғай»[1]. Аммо, унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, ҳокимият илинжида авж олган ўзаро ва ички кураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инқирозга ва парокандаликка олиб келди.

XVI аср бошларида заифлашиб бораётган Темурийлар салтанатига Дашти қипчоқ томондаги ўзбеклар ҳукмдори Муҳаммад Шоҳбахт Шайбоний ҳужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарқанд ва Бухорони, 1504 йилда Хисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хуросон пойтахти Ҳирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Машҳад ва Нишопур шаҳарларини забт этди. Тошкент, Фарғона ва Сирдарё ерлари ҳам Муҳаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди. Шундай қилиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги қарор топди. Шайбонийхон жанубда Эрон шоҳи Исмоилшоҳ билан тўқнашди. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон қўшинлари енгилди, хоннинг

[1] «Темур тузуклари». Т., Ғафур Ғулом номли нашриёт, 1991, 53-бет.

ўзи ҳам ҳалок бўлди. Тахтга Кўчкунчихон (1510-1530) чиқди. Бироқ шайбоний зодагонлар, ҳарбий қўмондонлар жипслашиб, Исмоилшоҳга қарши курашиш ўрнига Шайбонийхон бирлаштирган вилоятлар ва ерларни тақсимлашга киришдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрда эса Шайбонийлар ҳукмронлиги сақланиб қолди.

Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлигига, унинг шиалик диний мазҳабига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳри қозиси Умар қори ва Сайид Ҳисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбонийлар авлодидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишини таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди. Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. Арабхон(1602-1621)даврида пойтахт Хивага кўчирилди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қуйи оқимидаги воҳалар, Манғишлоқ, Даҳистон (Машҳад) ва Ўзбой атрофидаги кўчманчи туркман ҳудудлари кирарди. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узоқ йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шаҳзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро ҳукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун қирғинборот урушлари бўлиб турар, бу ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар, қозоқлар, Ўрал казаклари тез-тез ҳужум қилиб фалокатлар келтирарди.

XVIII аср 40-йилларида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўғли Насрулло Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хуросонга кўчирди. Бироқ Хива хонлигида тинчлик бўлмади. Эрон ҳукмдорларига қарши тез-тез ғалаёнлар бўлар, аҳоли боши оққан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан қўнғирот уруғининг бошлиғи Муҳаммад Амин

Инок 1770 йилда ҳокимиятни қўлга олди ва Хива хонлигида янги сулола — қўнғирот сулоласига асос солди ва бу сулола 1920 йилгача ҳукм сурди. Муҳаммад Амин Инок туркманлар қўзғолонини бостирди, Бухоро ҳукмдорининг ҳужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Мовароуннаҳрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинборот урушлар, ўзаро ички курашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноиби бўлиб келган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий ҳукмдори этиб кўтарилди.Убайдулла султон Самарқанддаги Кўчкинчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқарарди.Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан кучайди ва Мовароуннаҳрнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантирилди. **Абдуллахон II даврида** (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлсада амалда ҳукмдор Абдуллахон II эди) 1557 йилдан бошлаб пойтахт расман Бухоро бўлиб қолади ва бу сана тариҳга Бухоро хонлиги ташкил топган йил бўлиб кирди.

Абдуллахон II сиёсий тарқоқликка қарши узоқ йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятларини, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкент, Шоҳруҳия, Оҳангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда Ҳиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, минтақани бирлаштириш ишини уддалади, Бухоро хонлигини кучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бироқ ички низо, адоватни бартараф этолмади. Ғанимлар Абдуллахонга қарши унинг ўғли Абдулмўминни қайрайдилар. Шу тариқа, уюштирилган сарой фитнаси натижасида 1598 йилда Абдуллахон ўлдирилади. Абдуллахон ўрнига тахтга кўтарилган Абдулмўмин 6 ойча ҳукмдор бўлди. У отасининг амирларидан бири, Абдулвосе томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга чиққан сўнгги Шайбоний Пирмуҳаммад (1599-1601) ҳам ички урушларнинг бирида ҳалок бўлади. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонийлар сулоласи (1500-1601)

Муҳаммад Шайбонийхон	— 1500-1510
Кўчкинчихон	— 1510-1531
Абу Саидхон	— 1531-1533
Убайдуллахон	— 1533-1539
Абдуллахон I	— 1539-1540
Абдулазизхон (Бухорода)	— 1540-1550
Абдулатиф (Самарқандда)	— 1540-1550
Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон)	— 1551-1556
Пирмуҳаммадхон I	— 1557-1561
Искандархон	— 1561-1583
Абдуллахон II	— 1583-1598
Абдулмўминхон	— 1598-1599
Пирмуҳаммадхон II	— 1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи қўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалиги, марказий ҳокимиятдаги амалдорлар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йиқитлар мамлакат тинкасини қуритиб борди. Бунп аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ўн нафар хондан иккитасининг тахтдан ағдарилгани, тўрттасининг тахт устида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади. Инқироз ўзининг юқори палласига чиққан XVII асрнинг 40-йилларида Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухоро хонлигига юриш қилиб уни ўзига бўйсундиради. Бухоро хонлигида катта нуфузга эга бўлган манғит уруғининг вакили Муҳаммад Раҳим 1747 йилда ички киликбозлик ва маишатбозликка берилиб кетган Абдулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (соҳта хон) эълон қилинган унинг ўғиллари: Абдулмўмин ва Убайдулло султонларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Муҳаммад Раҳим 1753 йилда ўзини Бухоро амири деб эълон қилади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача манғитлар сулоласи қўлида бўлди.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

Боқимуҳаммад	— 1601-1605
Валимуҳаммад	— 1605-1611
Имомқулихон	— 1611-1642
Назармуҳаммадхон	— 1642-1645
Абдулазизхон	— 1645-1681
Субҳонқулихон	— 1681-1702
Убайдуллахон II	— 1702-1711
Абулфайзхон	— 1711-1747
Абдулмўмин (сохта хон)	— 1747-1748
Убайдулла султон (сохта хон)	— 1748-1752

Муҳаммад Раҳим ҳукмронлигини беклик — вилоятлардаги бошқа қавмлардан бўлган ҳокимлар тан олмадилар. Амир манғитларга таяниб ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг ҳукмдорларини Бухорога йиғиб, улардан марказий ҳокимиятга бўйсунишни талаб қилди, акс ҳолда қаттиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантирди. Вилоятлардаги кўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортиб олиниб, бошқа жойларга кўчирилди. Улар ўрнига амир қабиладошларидан тайинланди. Муҳаммад Раҳим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргоҳини махсус қурдирган Аркка кўчирди. ўзбошимча бекларни Аркка чақириб қаттиқ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида кўпгина бекликларга — Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шаҳрисабзга қарши қонли урушлар қилди, кўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Муҳаммад Раҳим Нуротада истиқомат қилувчи бургут қабиласи қўзғолонини бостириб, уларнинг ҳарбий истеҳкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига кўчирди. Миёнқалъа қипчоқларига ҳужум қилиб, истехкомларини бузиб ташлайди, йўлбошчиларини қатл этиб, қолганларини кўчириб юборади.

Муҳаммад Раҳим вафотидан кейин ўзаро урушлар янада кучайди. Вилоят ҳукмдорлари манғитларнинг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кўтарди.

Кенагас, юз, баҳрин, бургут, сарой қабилаларининг қўзғолонлари, ҳокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстиғини қуритди. Дониёлбий қўшинлар харажати учун

қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини оширди. Бухоро ҳунармандлари ва тижорат аҳли 1784 йилда қўзғолон кўтарди. Қўзғолонни бостириш жараёнида минглаб одамлар қурбон бўлди.

Амир Маъсум («бегуноҳ амир») деб ном олган Шоҳмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши курашни давом эттирди. Амир Шоҳмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар таркибини янгилаш чораларини кўрди. Амир икки йирик давлат арбоби — Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амаллорлар ҳузурида ўз қўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солди. Бухоро аҳолисига тархан ёрлигини топширди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, ҳунармандлар пул йиғимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йиғимлар миқдори камайтирилди.

Шоҳмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустаҳкамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Ғарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари хужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайҳон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва чорва моллари ҳайдаб кетилар эди.

Бухоро хонлигидаги ички курашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли у XVIII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар ҳукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунғорлар давлати тез-тез бостириб кирадиган, талон-тарож қиладиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички кучларнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини кучайтирди.

Чуст яқинидаги Чодак қишлоғида яшовчи дин пешволарининг мавқеи XVIII аср бошларидаёқ Фарғонада анча кучайиб, ҳокимиятни қўлга олишга интилдилар. Бироқ уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гуруҳ ҳарбий зодагонлар Риштонда қўзғолон кўтариб Фарғона ҳокими Хўжа Аширқулни ўлдирадилар. 1710 йилда Қўқон атрофида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири — минглар ўз етакчиси Шоҳруҳбийни ҳокимият тепасига кўтарадилар. Шу тариқа, қўқон хонлиги ташкил топади. Ўзаро ички курашлар боткоғига ботиб қол-

ган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига қарашли ҳудуднинг ажралиб чиқиб, алоҳида давлат тузишига қаршилик кўрсатолмади. Қўқон хонлигида минг қабиласи сулолалари 1875 йилгача ҳукмронлик қилди. Қўқон шаҳри четида жойлашган Тепақўрғон Қўқон хони Шоҳруҳбийнинг қароргоҳига айлантирилди. Тепақўрғонда мустаҳкам қалъа, бозор ва аҳоли яшайдиган маҳаллалар қурилди.

Қўқон хонлари Фарғона водийсини, Ҳўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Қўқон хонлигининг мустақиллиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охирларида Қўқон хонлари Тошкентни бўйсундиришга киришадилар. 1784 йилда Шайхонтоҳур даҳаси собиқ ҳокимининг ўғли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан чиқариб, мустақил сиёсат юритарди. Тошкент беклиги ўзига хос бошқарув тизимига эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслаҳатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йиғиш Бошчихўжанинг қўлида бўлиб, савдо-сотиқни қози ва девонбеғи назорат қилишган. Шариат қонун-қоидалари, нархнаво, ўлчовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат қилган. Юнусхўжа XVIII аср охирларида қозоқ уруғлари ҳужумларини бартараф этиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Қурама, Қорабулоқ шаҳарларини Тошкент беклигига бўйсундирган эди. Тошкент беклиги мавқеининг ошиб бориши Қўқон хонларига ёқмади. 1799 йилда Қўқон хони Норбўтабий Тошкентга юриш қилди, аммо, Чирчиқ бўйидаги жангда мағлубиятга учради. Юнусхўжа вафотидан кейин Қўқон хони Олимхон қўшинлари юриш қилиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга қарашли ҳудудларни Қўқон хонлигига бўйсундиради.

Хонликлар тарихи иқтисодий ва маданият ҳаётнинг бир текисда бормаганлигидан, айрим даврларда силжиш кузатилса-да, хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш авж олган йилларда эса таназзуллик ҳоллари юз берганлигидан гувоҳлик беради.

Шайбонийлар, хусусан Абдуллахон II даврида деҳқончилик ишларини ривожлантиришга аҳамият берилди. Зарафшон, Сирдарё, Амударё, Чирчиқ, Вахш, Мурғоб дарёлари бўйларида кўплаб каналлар, анҳорлар, ариқлар қазилиб, атрофдаги ерларга сув чиқарилган, янги экинзорлар

ва боғлар барпо этилган. Биргина Қашқадарё бўйларидаги ерларга сув чиқарувчи ўндан ортиқ каналлар қазилганлиги ва ишлаб турганлиги маълум. Абдуллахон II даврида қурилган Зарафшон дарёсидаги Кармана, Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор кўприк-сув айирғичлари, Сангзар дарёсидаги Туятортар канали, Амударё-Чоржўй канали, Тошкент вилоятидаги Заҳарик, Нурота тоғлари сувларини тўпловчи Октоб ва Банд сув омборлари йирик иншоотлардан эди. Бу тадбирлар ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Хива хонлигида ҳам сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. 1681 йилда барпо этилган, узунлиги 143 км бўлган Шоҳобод, хон Али Султон (1558-1567) даврида қурилган узунлиги 96 км бўлган Ёрмиш, Янгиариқ ва бошқа ўнлаб каналлар деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Хонликларда пахта, ипак ва жун газламалари етиштириш, тикувчилик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик, кўнчилик, дурадгорлик асосий ҳунармандчилик тармоқлари ҳисобланарди. Деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари Эрон, Ҳиндистон ва бошқа қўшни мамлакатлар бозорларида ҳам сотилар эди.

Маданий-маърифий ҳаётда бир қатор тадбирлар амалга оширилган. Бу йирик шаҳарларда бунёд этилган масжид, мадраса, работ, карвонсарой, ҳаммом, бозор ва бошқа қурилиш мажмуаларида яққол кўзга ташланади. Ҳозирги кунгача қад кўтариб келаётган Бухородаги Мир Араб, Абдуллахон, Қулбобо, Кўкалдош, Калон, Абдулазизхон, Убайдуллахон мадраса ва масжидлари, Тошкентдаги Кўкалдош, Каффоли Шоший, Бароқхон мадрасалари, Самарқандаги Шердор ва Тиллакорий мадрасалари, Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Шерғозихон, Муҳаммад Амин Иноқ мадраса ва масжидлари хонликлар даврида қурилган ва юксак маҳорат билан безатилган меъморчилик ёдгорликларидир. Мактаб ва мадрасаларда ёшларни ўқитиш, таълим-тарбия ишлари йўлга қўйилган. Мактаб таълимида болаларга ўқиш-ёзиш ва ахлоқ-одоб қоидалари ўргатилган. Мадрасаларда эса диний илмлар, шунингдек, грамматика, мантиқ, алжабр,

ҳандаса, ҳисоб амаллари ўргатилган. Мадрасани битирганлар қози, унинг ёрдамчиси, масжид имоми лавозимида ишлаганлар, мударрислик қилганлар.

Маданий ҳаётга назар ташлар эканмиз, хонликларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётини тасвирловчи кўплаб китоблар ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. XVI асрда ёзилган **Мулла Шодий**нинг «Фотиҳнома», **Биноий**нинг «Шайбонийнома», **Муҳаммад Солиҳ**нинг «Шайбонийнома», **Абдуллоҳ ибн Насруллоҳий**нинг «Зубдат ул-осор», **Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон**нинг «Меҳмонномайи Бухоро», **Ҳофиз Таниш ал-Бухорий**нинг «Абдуллаҳнома» каби асарлари хонликлар тарихини ўрганишда муҳим манбалардир.

Бухоро хонлиги тарихини ўрганишда ўша замонда ёзилган **Маҳмуд ибн Вали**нинг «Баҳр ал-асрор», Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулук», **Муҳаммад Юсуф Мунший**нинг «Муқимхон тарихи», **Мир Муҳаммад Амин Бухорий**нинг «Убайдуллахон тарихи», **Абдураҳмон Толе**нинг «Абулфайзхон тарихи», **Хожамқулихон Балхий**нинг «Қипчоқхон тарихи», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатҳномайи султоний», «Манғитлар хонадони салтанати қисқача тарихи» каби асарлар муҳим ўринга эга.

Хива хонлиги тарихига доир кўпгина асарлар ҳам бизгача етиб келган. Улар орасида **Абулғозий Баҳодирхон**нинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима», **Шермуҳаммад Мунис Хоразмий**нинг «Фирдавс ул-иқбол ёки Иқболнома», **Муҳаммад Ризо Огаҳий**нинг «Риёз ад-давла», «Иқболи Ферузий» ва бошқалар шулар жумласидандир. Араб ва форс тилларида ёзилган бир қатор асарлар ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда Мирза Қаҳҳандар Муширифнинг «Шоҳномайи Умархон», Мулла Ниёз Муҳаммад ибн Мулла Ашур Муҳаммад Ҳўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий», Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамойи», Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидайи Тошканд» каби асарлар ҳам муҳим манбалар ҳисобланади. Хонликларда юзлаб олимлар, шоирлар ижод қилганлар. Тиббий илмни ривожлантиришга олим **Султан Али** катта ҳисса қўшган. У инсон танаси касалликлари ва уларни даволаш тўғрисида «Дастур ал илож» ва «Муқаддимайи

дастур ал илож» асарларини ёзган. XVI асрда Бухоро хонлари ҳузурида табиблик қилган **Муҳаммад Юсуф** ва **Шоҳ Али** кўз касалликлари ва уларни даволашга доир «Кўз табиблари учун қўлланма», «Кўз касаллигига оид асарлар сараси» асарларини ёзганлар.

Хонликларда шоиру фозиллар адабиёт соҳасида ижод қилганлар. Бухорода ижод этган **Мирза Содиқ Мунший** 15 минг ғазал ва маснавийлардан иборат «Девон» китобини яратди. **Фазлий, Мушриф, Маҳмур, Гулханий** ва бошқа кўплаб қалам соҳиблари XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқонда ижод этдилар. Қўқонда адабий муҳитнинг ривожига Умархон ва унинг хотини Нодира бегим катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг таклифи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф Қўқон шоирларининг «Мажмуат уш-шуаро» номли таскирасини яратдилар, унга кўплаб ижодкорларнинг шеърлари киритилган эди. Қўқон хони Умархоннинг «Амирий» таҳаллуси билан гўзал ва нафис шеърў ғазаллар битганлиги ҳам маълумдир.

Мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳам анча ривож топиб борди. Пуфлаб ёки уриб чалинадиган торли мусиқа асбоблари, миллий қўшиқчилик, миллий рақс аҳоли ўртасида кенг тарқалиб борди. Қўшиқчиликда терма, лапар, ялла, мақом жанрлари кенг қўлланиларди. Хофизлар, бахши достончилар халқ томонидан эъзозланар эди, тўй ва сайилларда «Гўрўғли», «Кунтуғмиш», «Шоҳсанам ва Фариб», «Тоҳир ва Зуҳра» каби ўзида ватанпарварлик, мардлик, севги, меҳр, инсоф ва диёнат ғояларини мужассамлашган достонлар зўр мароқ билан куйланар ва тингланар эди. Шунингдек, халқ орасида қизиқчилик, масхарабозлик, аскиябозлик, қўғирчоқ ўйини, дорбозлик санъати ҳам кенг тарқалган эди.

2. XIX аср биринчи ярмида ўзбек хонликларининг жўғрофий-сиёсий ўрни, давлат бошқаруви ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти

Бухоро амирлиги. Бухоро амирлиги ўзбек хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан муҳим мавқеига эга эди.

XIX асрга келганда, Бухоро амирлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этди. Унинг чегаралари Жанубда Амударёнинг сўл қирғоғидан бошланиб, Сирдарёгача чўзилиб қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Амирлик Шарқда Помир тоғларидан тортиб, Ғарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган ҳудудни ишғол этарди. Бухоро ва Самарқанд каби йирик шаҳарлар жойлашган Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланарди. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Вахш, Кофирниҳон, Панш дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, ҳозирги Туркманистон ҳудудидаги Мурғоб дарёси воҳасидаги ерлар Бухоро амирлигига қарар эди.

Бухоро амирлигининг пойтахти Шарқда энг нуфузли шаҳар сифатида эътироф этилган Бухорои шариф эди. Йирик шаҳарлардан: Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар амирлик тасарруфида эди. Марв ва Чоржўй шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Хива хонлиги ўртасида, Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида тез-тез урушлар бўлиб, бу шаҳарлар қўлдан-қўлга ўтиб турарди.

XIX аср биринчи ярмида Бухоро амирлигида 2 миллионча аҳоли яшарди. Аҳоли амирликнинг серсув воҳаларида яшаб, жазирама иссиқ, сувсизлик ҳукмронлик қилувчи Қизилқум саҳролари ва чўллари кимсасиз ястаниб ётарди. Зарафшон водийсида 300-350 минг, Қашқадарё воҳасида 500 минг, Сурхандарё воҳасида 200 минг, Шарқий Бухорода 500 мингча аҳоли яшарди. Амирликнинг йирик шаҳарлари — Бухорода 60 минг, Самарқандда 50 мингга яқин аҳоли яшарди.

Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина элатлардан иборат бўлиб, уларнинг кўпгина қисми, қарийб 57 фоизи ўзбеклар эди. Ўзбеклар бир қанча қабилалардан ташкил топган бўлиб, улар орасида манғит, сарой, қўнғирот, жабғу, қорлуқ, қалмоқ, найман, қипчоқ, минг, юз қабилалари кўпчиликни ташкил этарди. Улар, асосан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхандарё воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда яшарди.

Бухоро амирлигининг Ҳисор, Душанбе, Шарқий Бухородаги Вахш, Кофирниҳон ва Панж дарёлари водийларида, асосан, тожиклар яшар эди.

Амирликнинг жанубий ва ғарбий қисмида туркманлар, шимолий-шарқий томонида қозоқ ва қирғизлар яшарди. Шунингдек, амирлик ҳудудида афғонлар, эронлар, араблар, яҳудийлар, ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳлар ҳам мавжуд эди.

Аҳолининг аксарият кўпчилиги қишлоқларда истиқомат қиларди. Улар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланарди. Суғориладиган ерларда пахта, буғдой, гуруч, жўҳори, боғ ва полиз маҳсулотлари етиштирилар эди. Узум, олма, нок, шафтоли, ўрик, гилос, анжир, қовун, тарвуз етиштириларди. Мева-чевалар қуритилиб ширинлик ўрнида ишлатиларди. Чорвачиликда қўйчилик, қоракўл қўйчилиги, ҳунармандчиликда гиламдўзлик, ўймакорлик, зардўзлик, тегирмончилик, кўнчилик, тўқувчилик, темирчилик, кулолчилик, бешикчилик, сандиқчилик, этикдўзлик, мойжувозлик, совунгарлик кенг тарқалган эди.

Амирликнинг иқтисодий ҳаётида қолоқлик, турғунлик ҳоллари мавжуд эди, аҳолининг турмуши паст даражада эди. Ерга эгалик шакли минг йиллар давомида ўзгармай келмоқда эди, аҳолига солинадиган ўлпон ва солиқлар ҳаддан ташқари кўп эди. Аҳолининг сотиб олиш қобилиятининг пастлиги ҳунармандчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди.

Бухоро амирлиги монархия туридаги давлат бўлиб, унинг ҳукмдори чекланмаган ҳокимиятга эга эди. Амир ўз фуқароларини ўлдириши ёки ҳаёт қолдириши, бутун аҳолининг мулкига эга бўлишга ҳам ҳақли эди. У кўнгли тусаганини қиларди.

Манғитлар сулоласи (1753-1920)

Муҳаммад Раҳим	— 1753-1758
Дониёлбий	— 1758-1785
Шоҳмурод	— 1785-1800
Ҳайдар	— 1800-1825
Насрулло	— 1826-1860
Музаффар	— 1860-1885
Абдулаҳад	— 1885-1910
Олимхон	— 1910-1920

XIX аср бошларига келганда, амирликда хизматкор амалдорлар табақаси кенгайди. Фақат амир саройининг ўзида 300 га яқин амалдор хизмат қиларди. Бу табақа давлат хазинасидан маош олар, амирга батамом қарам бўлиб, уларни амирнинг ўзи тайинлар ёки эгаллаб турган лавозимидан олиб ташлар эди. Амалдорлар амир фармойишини бажарибгина қолмай, унинг истак-хоҳиши ва кўнглини топа билишлари, унга доимо хушомад қилишлари керак эди. Шу боис саройда хушомадгўйлик, амир шахсини улуғлаш расм бўлиб қолади. Амир ва унинг оиласигагина эмас, қуйи мансабдагилар юқори амалдорларга ҳам хушомадгўйлик қилардилар. ўз мавқеи, турмуши, оиласининг омонлиги, мулки учун қўрқиш, эртанги кунга ишонмаслик каби оғир вазият вужудга келади. Қисқаси, мансабдорнинг тақдири тўлиғича юқори амалдор қўлида эди. Мансабни сотиш, порахўрлик кенг тарқалган эди.

Амирликда энг катта давлат лавозими — **қушбеги** — даргоҳ вазири, яъни бош вазир лавозими эди. Давлатнинг барча бошқарув идоралари унга итоат этар эди. Бир сўз билан айтганда, барча ижроия ҳокимият қушбегининг қўлида эди. Вилоят ва туман ҳокимлари ҳам қушбеги тавсиясига биноан тайинланар эди. Қушбеги хон истиқомат қилиб турган арки олийда турар эди .

Девонбеги — хонликнинг молия-хазина ишларини бошқарган. Солиқ ва жарималарнинг ундирилиши устидан назоратни ҳам девонбеги амалга оширган. Давонбеги арки олийнинг бир четида яшаган.

Кўкалдош — (хон билан бир онадан сут эмган киши) бутун амирлик ҳудудида амирга ва амирликка нисбатан дўстона ёки душманлик муносабатида бўлувчилар ҳақидаги маълумотларни тўплаб ҳукмдорга етказиб турган.

Мушриф лавозимида ишлаган амалдорлар хонга инъом этилган буюмларни ҳамда ҳарбий анжомларни рўйхатга олиш билан машғул бўлган. Солиқ тушумларини ҳам махсус дафтарга ёзиб борган.

Яна бир лавозим **Миршаб** бўлиб, тунги қоровуллар бошлиғи вазифасини бажарган.

Додхоҳ — фуқароларнинг арз ва шикоятларини тингловчи, ҳал этувчи мансабдор бўлган, буларни керак бўлса хон ёки қушбегига етказиб турган.

Иноқ — бу лавозимда ишлаган амалдорларнинг вазифаси амир фармойишларини бек ва бошқа табақадаги маҳаллий мансабдорларга етказишдан иборат бўлган.

Мирохўр — амирнинг овчи қушларини тасарруф қилувчилар устида турган, хон овларини уюштириш ишига мутасадди бўлган.

Дастурхончи — амир ҳузурида уюштириладиган зиёфатлар учун масъул амалдор.

Китобдор — амир кутубхонаси бошлиғи.

Тўқсобо — амир туғи соҳиби бўлган ҳарбий мансабдор.

Парвоначи — бирор шахснинг бирор лавозимга тайинланганлиги ҳақидаги ёрлиқни ўша шахсга етказувчи амалдор.

Садрлар — вақф мулкларини бошқарувчи мансабдорлар. Вақф муассасасининг бошлиқлари бўлган мутаваллилар садрларга бўйсунганлар. Садрларнинг вазифа ва ҳуқуқлари вақф ёрлиғи шартларида қайд этиб қўйилган. Садрлар вақф хўжалиги даромадининг маълум қисмини олардилар.

Шайхулислом — мусулмон жамоаси бошлиғи. Қозилик ишларида ҳамда кундалик ҳаётда қонунларга риоя этилишини таъминловчи амалдор. Бу лавозим авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган.

Катта қози (Қози калон) — давлатнинг олий қозиси (судяси). Амир аралашмайдиган барча қозилик ишларига раҳбарлик қилувчи олий давлат лавозими. Қози калон «Шариат паноҳ» деб аталарди. Қози калон ҳузурида аълам ва 12 муфтийдан иборат девон тузилган. Унинг вазифаси жиноий ишларни ҳар томонлама кўриб чиқишдан иборат бўлган.

Муфтий — Қози калон мураккаб деб ҳисоблаган турли диний-ҳуқуқий масалалар бўйича, шариат қонунларига асосланиб фатво чиқарган. Бу фатво унинг ёки бир неча муфтийнинг муҳри билан тасдиқлангач, қозига берилар эди. Қози бу фатвога асосланган ҳолда ҳукм чиқарарди.

Амалдорларга амир назарига тушган хизматлари учун оталиқ, эшик оғаси каби эътиборли унвонлар берилган. Хоннинг, унинг ўғилларининг ҳам оталиғи бўлган. Амалдорлар ҳарбий юришларда ҳам қатнашган. Хон йиғинида уларнинг амалига қараб ўрни бўлар эди. Шунга кўра улар хоннинг ўнг ва сўл томонида, унга яқинроқ ва узоқроқ ерда ўтирардилар. Баъзилари ўтиришар, баъзилари эса тик

туришарди. Каттароқ амалдор саройга от миниб кирса, баъзилари пиёда кирарди.

Амирликда амалдорлардан ташқари диний уламолар ҳам ҳукмрон мавқега эга эди. Улар ўзларини Муҳаммад пайғамбарнинг авлодларимиз деб ҳисобловчи саййидлар ҳамда чорёр ҳалифалар — Абубакр, Умар, Усмон ва Али авлодларидан-миз дейувчи хўжалардан иборат эди. Улар катта ер-сувга, савдо дўконларига, ҳунармандчилик устахоналарига эга эдилар. Амирликда жўйбар шайхлари алоҳида мавқега эга бўлиб, XIX асрда улар Бухорода 16 маҳалла бўлиб яшарди.

Судлов ишларида шариат қонун-қоидаларига риоя этилишини таъминлашда Шайхулислом, Аълам ва қозилар амирнинг энг яқин ёрдамчилари эди. Амирликда энг катта мансабдорлардан бири Қози калон ҳисобланарди. Унинг маҳкамасида ҳар бир вилоятдан биттадан қози иш олиб борарди. Уларни амирнинг ўзи тайинларди. Қози дин масалалари, оила, мерос, жиноий ишларга оид масалалар бўйича ҳукмлар қабул қиларди.

Бухоро амирлиги 27 беклик: Кармана, Хатирчи, Зиёвуддин, Нурота, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Шеробод, Денов, Карки, Чоржўй, Хисор, Кўлоб, Қоратегин, Дарвоз, Балжувон, Шўгнон — Рушон, Қўрғонтепа, Қободиён, Калиф, Бўрдалик, Қобоқли ва Норазм бекликларидан иборат эди. Ҳар бир бекликни амир томонидан тайинлаб қўйиладиган ҳокимлар — беклар идора қиларди. Ҳоким ҳузурида юзлаб маҳаллий маъмурлар хизмат қиларди. Манбалар амирликда маҳаллий маъмурлар штати 30000 кишини ташкил этганлигидан гувоҳлик беради. Ҳоким ва унинг хизматкорларига маош давлат хазинасидан берилмас эди. Улар маҳаллий аҳолидан олинган турли-туман солиқ ва тўловлар ҳисобига тирикчилик қилишардилар. Ҳокимлар, солиқ йиғувчилар, қозилар хоҳлаганча иш юритардилар, уларнинг фаолиятини белгиловчи қонун-қоидалар йўқ эди. Уларнинг суистеъмолчиликлари халқ гарданига оғир юк бўлиб тушарди.

XIX аср 30-йилларида амир қўшинида 19 мингга яқин ёлланган аскарлар бўлиб, улар турли шаҳар ва истеҳкомларда ҳарбий хизматни ўтаганлар. Қўшин аскарлари, асосан, ўқ-ёй, найза, қилич, ханжар, ойболта кабилар билан

қуролланган. Манбалар амир қўшинида пилтали милтиқлар ва кичик тўплар ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Амир қўшинининг жангаворлик даражаси паст эди. Аскарлар ҳарбий машқларга нисбатан кўпроқ меҳнат билан банд бўларди. Сипоҳликка 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган эркаклар олинарди, қўшин сафида кексайиб қолганлар анчагина бўларди. Амирликнинг йиллик даромади 2 миллион 300 минг сўм бўлгани ҳолда, улардан 1 миллион 300 минг сўми қўшинни сақлашга сарфланарди. Озиқ-овқат етишмаслигидан сипоҳлар қочарди, кийими юпун эди. XIX аср ўрталарида аскарлар сони, пилтали милтиқ ва тўплар ҳам анчагина кўпайган. Қўшинда юз боши, минг боши сингари ҳарбий лавозимлар бўлиб, умумий қўмондонликни лашкарбоши бошқарган. Амирликнинг қўшини мунтазам бўлмай, зарурият бўлганда тўпланарди, уларни тўплаш қийин кечарди. Бу амирликнинг заифлик омилларидан бири эди.

Хива хонлиги. Манбаларда кўрсатилишича, XIX аср биринчи ярмида Хива хонлигининг ҳудуди 19 минг квадрат милни ташкил этган. Хонлик жанубда Эрон билан, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда Каспий денгизи, шимолда қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Сувсиз, чексиз Қоракум, Қизилқум саҳролари Хива хонлигини ҳудудий жиҳатдан бошқа мамлакатлардан ажратиб қўйган эди. Куйи Амударё бўйи Хива хонлигининг марказий қисмини ташкил этарди. Амударё соҳилларида жойлашган Хива, Урганч, Қиёт, Хазорасп, Қўнғирот, Хўжайли, Курдар (Ҳозирги Чимбой) шаҳарлари хонликнинг йирик шаҳарлари эди. Ўрта Осиёнинг энг бой савдо марказларидан бири бўлган Хива шаҳри хонликнинг пойтахти ҳисобланарди. Шаҳар икки қисмдан Ичан қалъа (шаҳарнинг ички қисми) ва Дишон қалъа (шаҳарнинг ташқи қисми)дан иборат эди. Ичан қалъада хон қароргоҳи ва ҳарами, 17 та масжид, 22 та мадраса, карьонсарой ва бозор жойлашган бўлиб улар асосан, XIX асрда барпо этилган. 1842 йилда Дишон қалъа қурилиб, девор билан ўраб олинади. Дишон қалъада ҳунармандлар, савдогарлар, мардикорлар, қисман деҳқонлар ҳам истиқомат қилганлар.

Хива хонлигида тахминан 800 мингга яқин аҳоли яшарди. Аҳолининг кўпчилик қисми ўзбеклар бўлиб, улардан энг

кучли ва кўп сонлилари қўнғирот, найман, қиёт, уй-ғур, нукуз, қанғли, хитой, қипчоқ қабилалари эди. Ўзбек қабилалари асосан Амударё тармоқ ёйган қисмида, канал бўйларида жойлашган эди.

Аҳолининг анчагина қисмини (тахминан 1/4 қисми) туркманлар ташкил этарди. Туркманлар қадимги ўғизларнинг авлодлари бўлиб, форсча гаплашувчи маҳаллий халқлар, ўзбеклар билан қоришиб кетган эди.

Қорақалпоқлар яшайдиган Амударёнинг қуйи хавзаси ва Орол денгизининг жанубий қирғоқлари Хива хонлиги тасарруфида эди. Қорақалпоқлар бу ҳудуддаги шўрхок ерларни қанча машаққатлар билан ўзлаштириб тирикчилик қиларди. Деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик қорақалпоқларнинг асосий машғулоти эди.

Хонликнинг шимолий қисмида қозоқлар яшарди. Шунингдек, хонликда қисман форслар, араблар ва бошқалар ҳам яшаган.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 йиллар) даврида хонликдаги ўзаро урушлар бироз тинчиди, хонликни бирлаштириш ниҳоясига етди. Қорақалпоқлар ҳамда туркманларнинг чавдор қабилалари ҳам бўйсундирилди. Мамлакатда ўтказилган солиқ ислоҳоти, божхона жорий этилиши, олтин пул зарб қилиниши хўжалик ишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз вақтида йиғиб олинган солиқлар хонлик даромадини оширди.

Ўрта Осиёдаги қўшни давлатлар сингари Хива хонлиги ҳам монархия туридаги давлат эди. Давлат тузуми Бухоро амирлигига ўхшарди. Олий ҳокимият хон қўлида бўлиб, унинг ҳуқуқи чегараланмаган — ҳокими мутлақ эди. Хива хонлигида қулчилик расмий жиҳатдан ҳамон мавжуд эди. Дишон қалъада қул бозори бўлиб, сотилгунча қулларни ушлаб турувчи махсус бино мавжуд эди. Қул савдоси айрим тоифадаги одамлар учун даромадли эди, қул сотиш билан кўпроқ туркманлар шуғулланарди. Улар Эрон, Афғонистон, Бадахшонга ҳужум қилиб, қишлоқ аҳолисини қул қилар, бозорда сотарди.

Хива қўнғирotлари сулоласи 1770-1920

Муҳаммад Амин	— 1770-1790
Авазхон	— 1790-1804

Элтузархон	— 1804-1806
Муҳаммад Раҳимхон I	— 1806-1825
Оллоқулихон	— 1825-1842
Раҳимқулихон	— 1842-1845
Муҳаммад Аминхон	— 1845-1855
Абдуллахон	— 1855-1856
Қутлуқмуродхон	— 1856
Саййид Муҳаммадхон	— 1856-1864
Муҳаммад Раҳимхон II	— 1864-1910
Исфандиёрхон	— 1910-1918
Саййид Абдулла	— 1918-1920

Хонликда энг нуфузли лавозим бош вазир ёки қушбеги бўлиб, у солиқларни тўплаш ва хоннинг топшириқларини бажариш билан шуғулланган.

Саройда Оталиқ, Раис, Қози калон, Шайхулислом, Мироббоши, Миршаббоши, Тўпчибоши, Ясовулбоши каби амалдорлар хон хизматида бўларди. Девонбеги хон девонини бошқарарди. Хазиначи хонликнинг кирим ва чиқим ҳамда сарф-харажатларини юритар, бу ҳақда хон ёки бош вазирга ҳисоб берар эди.

Хонликдаги энг катта мансаб ва унвонлар иноқ, оталиқ, бий ҳисобланарди. Бундай лавозимга кўтарилганлар хонга энг яқин одамлар бўлиб, солиқлардан ҳам озод қилинар эди. Бундай унвонлар хон фармони орқали эълон қилинган ва ёрлиқлар берилган.

Саройда мирзабоши, мунший, маҳрамбоши каби мансабдорлар ҳам фаолият кўрсатишган.

Маъмурий ҳудудий жиҳатдан Хива хонлиги Хозарасп, Гурлан, Хонқа, Кўна-Урганч, Қўшкўприк, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шоҳаббоз, Шавот, Тошҳовуз, Амбор-манок, Урганч, Хўжайли, Тўманой, Қўнғирот каби беклик ёки ноибликларга бўлинган. Бекликларни хон томонидан тайинланган беклар, ноибликларни ноиблар идора қилган. Бек ва ноиблар ҳузурида, уларга хизмат қилувчи кўпдан-кўп амалдорлар бўлган.

Хива шаҳри шахсан хоннинг ва бош вазирнинг измида бўлган. Шаҳар ички тартиблари ва осойишталиги миршаббоши, жиноий ишларни кўриш ва жазо тайинлаш шаҳар қозиси, пойтахтни тасодифий ҳужумлардан ҳимоялаш

Тўпчибоши ва Ичан-қалъа, Дишон-қалъа қутлови (коменданти) зиммасида бўлган.

Хива хонлигида тахминан 40 минг отлиқдан иборат қўшин бўлиб, қўшинга Лашкарбоши кўмондонлик қилган. Аскарлик хизматида бўлганлар солиқлардан озод этилган. Юришда қатнашган ҳар бир суворий 5 олтин танга олган. Хоннинг кўрсатмасига биноан, ўзини кўрсатган ҳарбий лавозимдагиларга 10, 20, 50, 100 ва ундан ҳам кўпроқ миқдорда олтин танга берилган. Бийларга 50-100 танга, юзбошиларга 10-20 танга маош берилган. Тинчлик пайтларда аскарлар хўжалик ишлари билан шуғулланганлар.

Хон қўшинлари Бухоро қўшинлари каби қилич, ўқ-ёй, найза билан қуролланган. Озчилик аскарларда пилта милтиқлар ҳам бўларди, оз миқдорда тўплар ҳам бор эди.

Қўқон хонлиги. XIX аср биринчи ярмида Қўқон хонлиги ҳудудий жиҳатдан Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди. Қўқон хонлиги Шарқда Шарқий Туркистон, Ғарбда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чегарадош эди. Хонлик ҳудуди шимолда уччала қозоқ жузларини батамом ўзига бўйсундириб олган Россия билан чегараланарди. Хонликнинг жанубий чегаралари Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз, Шўғнон сингари тоғли ҳудудларни ўз ичига олар, бу ҳудудлар учун Бухоро амирлиги билан қонли урушлар бўлар, улар қўлдан-қўлга ўтарди.

Қўқон хонлиги ҳудуди Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан фарқли ўлароқ, серсув дарёлари, сўлим водийлари, серҳосил, саҳоватли ерлари кўп эди. Хонликнинг маркази Қўқон, Марғилон, Ўзган, Андижон, Наманган каби йирик шаҳарлар жойлашган Фарғона водийси эди. Тошкент, Чимкент, Туркистон, Авлиё-Ота, Пишпак, Сузак, Оқ мачит каби йирик шаҳарлар ҳам Қўқон хонлиги тасарруфида эди.

Қўқон хонлигида аҳоли нисбатан зич жойлашган бўлиб, тахминан 3 миллионча киши яшарди. Хонликнинг пойтахти Қўқонда 80000, Тошкент шаҳрида 60000 аҳоли яшаган.

Қўқон хонлиги аҳолисининг кўпчилик қисми ўзбеклар эди. Шунингдек, хонлик аҳолиси тожиклар, қирғизлар, қозоқлар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди. Булар билан ёнма-ён яҳудийлар, татарлар, ҳиндлар ва бошқа элатларнинг вакиллари ҳам яшарди.

Қўқон хонлигида давлат бошқаруви Бухоро ва Хивани-кига ўхшарди. Хон ҳуқуқи ҳеч нима билан чегараланмаган, ҳокими мутлақ эди. Хондан кейинги иккинчи шахс вазир ҳисобланиб, муҳим давлат масалаларини хон билан келишган ҳолда ҳал этарди. Марказий давлат бошқарувида Қушбеги, Оталиқ, Девонбеги, Мингбоши, Шайхулислом, Қози калон, Парвоначи, Шиғовул, Саркор, Иноқ, Дастурхончи, Амин, Яссовулбоши каби амалдорлар хизмат қиларди. Сарой қошида махсус кенгаш тузилган бўлиб, унинг таркибига энг олий мансабдор шахслар кирган. Хон кенгашнинг раиси ва масалани ҳал қилувчи шахс эди.

Қўқонда минглар сулоласи (1710-1875)

Шоҳруҳ	— 1710-1721
Абдураҳим	— 1721-1733
Абдулкарим	— 1733-1750
Абдураҳмон	— 1750 (9 ой)
Эрдона	— 1751-1752
Бобобек	— 1752-1753
Эрдона (иккинчи марта)	— 1753-1762
Сулаймон	— 1762-1763
Норбўта	— 1763-1798
Олимхон	— 1798-1810
Умархон	— 1810-1822
Муҳаммадалихон	— 1822-1842
Шералихон	— 1842-1844
Мурадхон	— 1844
Худоёрхон	— 1845-1858
Маллахон	— 1858-1862
Худоёрхон (иккинчи марта)	— 1862-1863
Султон Сайидхон	— 1863-1865
Худоёрхон (учинчи марта)	— 1865-1875

Қўқон хонлигида қўшинни, аслаҳахонани, ҳарбий ишларни Мингбоши бошқарарди. Қўшинда бешюзбоши, юзбоши ва ўнбоши ҳарбий лавозимлари бор эди. Қўшиннинг бир қисми мунтазам хизматда бўлиб марказий ҳокимият ихтиёрида бўларди. Хон гвардияси деб аталган бу ҳарбий қисмда қипчоқлар, қирғизлар ва тожиклар катта ўрин тутарди. Уруш пайтларида хон тажрибали зобитни лашкарбоши қилиб тайинларди. Ҳарбий хизматдагиларга бир от ва

эгар-жабдуқ берилар эди. Юзбошига бир йилга 147 сўм, элликбошига 98 сўм, ўнбошига 65 сўм, оддий сарбозга 48 сўм маош тўланарди. Марказий ҳокимият тасарруфида бўлган 10 минг кишига яқин суворийлар қисмининг ҳарбий хизматчиларига давлат хазинасидан маош тўланган. Ҳарбий қўшин қилич, найза, пилтали милтиқ билан қуроллантирилган. Шунингдек, қўшинда тўплар ҳам бор эди.

Қўқон хонлиги 15 беклик, ҳарбий округга бўлинган бўлиб, уларнинг ярмидан кўпига хоннинг ўғиллари ёки қариндошлари ҳокимлик қиларди. Ҳокимлар ўз ҳудудидаги ҳарбий кучлар кўмондони ҳамда фуқаролик бошқарувининг бошлиғи эди. Ҳокимлар хоннинг биринчи даъватидан ўз қўшинлари билан белгиланган жойга етиб келиши шарт эди. Шу тариқа, хон анча қўшин тўплаш имкониятига эга эди. Қўқон хони зарурият бўлганда, озиқ-овқат ортилган 12 минг аравага эга бўлган 60 мингтача сипоҳни йиғаоларди.

3.Хонликларда ўзаро ва ички курашларнинг авж олиши, унинг оқибатлари

Чор Россияси бутун Сибирни босиб олиб, қозоқ ва қирғизлар яшовчи ҳудудлар — кичик жуз, ўрта жуз ва катта жузни ўзига бўйсундириб, энди Ўрта Осиёга силжиб келмоқда эди. Россия билан Қўқон хонлиги бевосита чегарадош бўлиб қолган эди.

Рус ҳукуматининг Қўқон хонлигига тазйиқи хонликнинг қозоқ ва қирғизларга нисбатан таъсир доирасини қирқиш сиёсати ва амалиётида яққол кўринмоқда эди. Бу ёвуз ниятни барча ўзбек хонлари тушунарди, аммо, ожизлиги туфайли тажовузни бартараф этиш бўйича тақозо этган даражада тадбир тополмадилар.

Вазият уччала хонликнинг бирлашиб душманни даф этиш йўлидан боришини талаб қиларди. Амалда эса бунинг акси бўлди. Улар бирлашиш ўрнига ўзаро курашни авж олдирдилар. Хусусан, Қўқон хонлигида нотинчлик, ҳокимият учун ички кураш авж олиб кетди.

Қўқон хони Муҳаммадалихон (1822-1841) тахтга ўтиргандан бошлаб, 1834 йилгача Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз вилоятига тинимсиз юришлар қилиб, уларни Қўқон хон-

лигига бўйсундиради. 1826-1831 йиллар давомида эса бир неча марта Қашқарга бостириб борди, хитойликлар билан уруш қилди, минг-минглаб кишиларнинг қирилиб кетишга сабабчи бўлди.

Муҳаммадалихон ўз атрофидагиларнинг таъсирига тушиб, ҳатто ўз отасининг энг обрўли аъёнларини таъқиб қилди, хон ҳокимияти билан маҳаллий амалдор-зодагонлар ўртасида таркиб топган иттифоқни бузди. Уларнинг айримлари қатл этилди, сургун қилинди, баъзилари Бухорога қочиб кетишди. Омон қолганлари хондан норози бўлганларни ўз атрофига тўплаб хонни тахтдан қулатишга тайёрлана бошладилар. Хоннинг енгилтаклиги, айши-ишратга берилиши аҳолини ўзига қарши қилиб қўйди. Руҳонийлар хонни ахлоқсизликда, шариатга қарши жиноятларда айблаб, унга қарши очиқ тарғибот олиб боришди.

Хондан норози бўлганлар 1839 йилда ўз элчиларини Бухоро амири Насрулло хузурига юбориб, ёрдам сўрайди. Бу вақтда Бухоро амири билан Қўқон хони ўртасида Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд учун уруш бораётган эди. Амир Насрулло Қўқон қўшинини тор-мор этиб, Жиззах, Ўратепа ва Хўжандни ўз тасарруфига киритди. Энди Қўқон сари отланди. Айни пайтда, 1841 йилда Муҳаммадалихоннинг зулмига қарши Қўқон шаҳри аҳолиси қўзғолон кўтарди. Хон ўрдадан қочиб кетди. Қўзғолончилар талабига биноан бир неча айбдор шахслар қатл этилди.

Халқ Бухоро амири Насруллонинг Қўқонга ҳужум қилмоқчи бўлганлигини эшитгач, қўзғолонни тўхтатдилар. Бухоро амири ўз қўшинлари билан Қўқонга яқин жойлашган Бешариққа келганда Муҳаммадалихон элчилар орқали амир Насруллога қимматбаҳо совғалар юбориб, Хўжандни амирга топширди ва ўзини Бухоро амирининг ноиби деб тан олди. Амир Насрулло эса Бухорога қайтиб кетади. Ўз тахтини сақлаб қолган Муҳаммадалихон ўзига ёқмаган кишиларни яна таъқиб этиш, қатл қилишни давом эттирди. Пойтахтда яна норозилик кучайиб, қўзғолон бошланди. Ниҳоят, 1841 йил ноябр ойида Муҳаммадалихон тахтдан воз кечишга мажбур бўлади ва унинг укаси Султон Маҳмудхон бўлади. 1842 йили Бухоро амири Насрулло Қўқонга қарши ўз қўшинларини сафарбар этади. Қўқон қўшинлари тор-мор этилди. Қўқон

хонлиги Бухоро амирлигига бўйсундирилди. Қўқонннинг таслим бўлишига хонликдаги парокандалик ва халқнинг ўз ҳукмдоридан норозилиги сабаб бўлди. Муҳаммадалихон ўз аъёнлари билан тутиб олинди ва амир Насрулло буйруғига биноан қатл этилди. Ҳатто халқнинг севимли шоираси Нодирага ҳам шафқат қилинмади.

Амир Насруллонинг Қўқон хонлигидаги ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Амирнинг Қўқондаги ноиби Иброҳим Додхоҳнинг Қўқон хонлиги аҳолисини илгаридан ундириб келинган солиқларга қўшимча равишда Бухоро амирлигида жорий этилган солиқларни ҳам мажбур қилиши натижасида бутун Қўқон хонлиги ҳудудида 1842 йили катта қўзғолон кўтарилди. Унинг оқибатида амирнинг Қўқондаги ноиби ва беклари ҳокимияти ағдарилди.

Бухоро амирлиги ҳокимиятига қарши курашда Қўқон аҳолисининг қўзғолонини ташкил этган маҳаллий кучлар Фарғона водийсида кўчиб юрган қипчоқлар мададига таянган эдилар. Қўқон хонлигининг мустақиллиги тикланди. Тахтга Норбўтабийнинг укаси Шерали ўтказилди. Қўқон хонлиги мустақиллигини тиклашда минг қабиласига катта мадад берган қипчоқлар хонлик сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб олдилар. Қипчоқлар йўлбошчиси Мусулмонқул қўшин бошлиғи, бош вазир, бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Амалда давлат бошқаруви ишлари унинг қўлида тўпланган эди. Энг масъулиятли давлат ишлари лавозимларига ҳам қипчоқ зодагонлари тайинланди.

Қўқондаги мағлубиятга чидай олмаган амир Насрулло яна Қўқонга юриш қилди. У Қўқон шаҳрини 40 кун қамалда тутди. Айни пайтда Хива хони Оллоқулихон Бухоро амирлигига қарашли Чоржўйга ҳужум бошлайди. Амир Насрулло Бухорога қайтишга мажбур бўлади. 1843 йилда Хазорасп яқинида Бухоро ва Хива қўшинлари ўртасида катта жанг бўлди. Амир Насрулло мағлубиятга учрайди. Бундан фойдаланган Қўқон хонлиги Хўжанд билан Тошкентни яна ўз тасарруфига киритди.

Шералихон хукмронлиги даври аҳолидан солиқ ундиришнинг кучайиши билан ажралиб туради. Бу ҳол меҳнаткаш аҳолининг норозилигини келтириб чиқарди. Бундан ташқари, давлат ишларида муҳим лавозимларни эгаллаб ол-

ган қипчоқлар давлат ҳаётининг ҳар бир соҳасида ўз ҳукмронликларини ўтказишга, бошқа ўзбек қавмлари, қирғиз ва тожикларнинг мамлакат ҳаётидаги таъсирини камайтиришга уриндилар. Қипчоқларнинг Қўқонга кўчиб келиши янада кучайди, улар маҳаллий аҳолининг уй-жойини, мол-мулкини зўравонлик билан эгаллаб ола бошладилар. Буларнинг бари хонликда қипчоқларга нисбатан норозиликни кучайтира бошлади. Шералихон бу вазиятни тушуниб етди ва Мусулмонқулдан қутулиш пайига тушди. Мусулмонқул хоннинг ниятини сезиб қолади ва унга қарши фитна уюштиради. Бу фитнани амалга ошириш учун қулай фурсат ҳам етган эди. Фитна режасига кўра, Мусулмонқул солиқларнинг ҳаддан ташқари оғирлигидан норози бўлиб қўзғолон кўтарган Ўш аҳолисининг қўзғолонини бостириш учун қўшин билан жўнаб кетиши, айрим сиёсий кучларнинг вазиятдан фойдаланиб, Самарқандда яшаётган марҳум Қўқон хони Олимхоннинг ўғли Муродхонни олиб келиб Қўқон тахтига ўтказилиши назарда тутилади. Қипчоқлардан норози бўлган маҳаллий аҳолининг Муродхонни қўллаб-қувватлашига Мусулмонқул ишонар эди. Мусулмонқул Ўшдан қайтгач, «давлат тўнтаришида» иштирок этганларнинг барчасини жазолаши, шу йўл билан ўзининг барча рақибларидан қутулмоқчи, қипчоқларнинг тўла ҳукмронлигини ўрнатмоқчи эди. Амалда ҳам шундай бўлиб чиқди.

Бу машъум ниятдан хабари йўқ Муродхон Исфара ҳокимининг таклифига кўра, Қўқонга келади ва тахтга даъво қилади. Бу бўлаётган катта «сиёсий ўйин»нинг тагида нима ётганини тушуниб етган Шералихон Муродхон фойдасига тахтдан воз кечади. Тез орада Муродхон буйруғи билан Шералихон ўлдирилади. Мусулмонқулга эса ўз лавозимларида қолганлиги ҳақидаги фармон жўнатилади. Машъум нияти амалга оша бошлаган Мусулмонқул ўз қўшинлари билан Наманганга келади. Аввал ишни ўзининг 12 яшар қизини марҳум Шералихоннинг ўғли Худоёрхонга никоҳлаб беради. 13 ёшли Худоёрхон бу даврда Наманган ҳокими эди. Шундан сўнг Қўқонга келиб, Муродхон ва уни қўллаб қувватлаганларни фитначи сифатида айблаб, уларни қатл эттиради. Куёви Худоёрхонни тахтга ўтказади. Худоёрхон ёш бўлганлиги туфайли амалда хонликни қайнотаси Му-

сулмонқул бошқаради. Шундай қилиб, хонликда амалда қипчоқлар ҳукмронлиги даври бошланади.

Эндиликда қипчоқлар Қўқонга ёппасига кўчиб кела бошладилар, маҳаллий аҳолини шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Уларнинг уй-жойларига эгалик қилиб олдилар. Суғориш иншоотларини қўлга киритдилар, аҳоли энди сув учун қипчоқларга солиқ тўлайдиган бўлдилар. Буларнинг бари ўз навбатида хонликда ҳукмронларга қарши қўзғолон кўтариш хавфини туғдирди. Бундай вазиятда Мусулмонқул ўз мавқеини йўқатмаслик йўлида руслар билан алоқа ўрнатишга интилади ва рус қўмондонлиги вакили В.В.Вельяминов — Зернов билан махфий равишда учрашади. Бу ҳол Худоёрхонни қаттиқ чўчитиб қўйди. Ана шундай шароитда хон бирдан-бир тўғри йўлни танлади. Бу йўл — қайнотаси Мусулмонқул ва қипчоқлар ҳукмронлигига хотима бериш йўли эди. У шундай қилди ҳам. Бироқ, бу ният жуда шафқатсизлик билан амалга оширилди. 1852 йил 9 октябр — Қурбон ҳайити куни у Тошкентдан чақирилган қўшин билан қипчоқлар қирғинини уюштирди. Унинг бу йўлини маҳаллий аҳоли қўллаб-қувватлади. Қайнотаси Мусулмонқул асир олиниб, Қўқонга келтирилди ва қатл этилди. Қипчоқларнинг мол-мулклари мусодара қилинди, улар маҳаллий аҳолига сотилди. 1854 йилда қипчоқлар Андижон ва Марғилонда қўзғолон кўтарди. Бухоро амири қўзғолончиларга мадад берди. 1855 йилда яна қўзғолон кўтарилди. Тошкент, Чимкент, Туркистон шаҳарларида ҳам қўзғолонлар бўлди.

Мусулмонқул ҳукмронлигига хотима берилган, қўзғолонлар бостирилган бўлсада, ички низолар бу билан барҳам топмади.

Худоёрхон аҳолидан солиқ йиғишни кучайтиради, аҳолига жабр-ситам ошиб борди. Халқнинг норозилигидан фойдаланиб, хоннинг укаси Маллабек қўшин тўплаб, 1858 йилда хон тарафдорларини тор-мор келтирди ва Қўқонни эгаллади. Худоёрхон Бухорога қочиб кетди. Маллахонга ҳам фитна гайёрланди ва 1862 йилда Маллахон ўлдирилди. Шоҳмурод хон деб эълон қилинди. Маллахоннинг тарафдорлари қатл этилди.

Алғов-далғов авж олган бир пайтда Тошкент ҳокими Қаноат ўз жонини сақлаб қолиш мақсадида Худоёрхонни Тошкентга таклиф этди. Худоёрхон Тошкентга келди ва

Бухоро амири ёрдамида 1863 йилда Қўқон тахтини эгаллади. Бироқ лашкарбоши Алимқул Худоёрхонга қарши уруш бошлади. Худоёрхон яна Бухорога қочишга мажбур бўлди. Алимқул Маллахоннинг ўғли Султон Саййидхонни Қўқон хони деб эълон қилди. Аммо, бу билан Қўқон хонлигида сиёсий барқарорлик таркиб топмади. Худоёрхон 1865 йилда учинчи марта тахтни эгаллайди. Тахт учун ўзаро ички курашлар авж олиб борарди. Бу Россия босқини арафаси ва босқин бошланган даврда юз бераётган эди.

Чор Россияси босқини арафасида Бухоро амирлигида ҳам зодагонлар ва бекларнинг мол-мулк, тахт, амал талашиб ўзаро зиддиятлари кучайди, қирғинбарот урушлар бўлди. 1826-1860 йилларда амирлик қилган Насрулло шафқатсиз ҳукмрон эди. У тахтга чиқгач, ўз йўлида тўсиқ бўлмасин деб акалари Ҳусайнни заҳарлаб ўлдирди, Умарни қатл эттирди. Насрулло тахтни эгаллашда унга ёрдамлашганларни ҳам ўлдирди. Тахтга ўтирган кундан бошлаб, бир ой давомида ҳар куни 50-100 кишини қатл қилиб турди. Шу боис амир Насруллога «қассоб амир» деб лақаб қўйилган эди.

Амир Насрулло амирликдаги парокандаликни тўхтатиш учун шафқатсиз урушлар қиларди, бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисини қиличдан ўтказарди. Бунга ўзини мустақил деб ҳисобловчи Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган қонли урушлар мисол бўла олади. Амир Насрулло Шаҳрисабзга қарши 32 марта ҳужум қилиб, охири 1856 йилда уни забт этди.

Ўзбек хонликларининг ҳукмдорлари Рус давлати тажовузларига эътиборсизлик, масъулиятсизлик қилди. Ўзаро урушлар гирдобига ботиб, катта кучларини бесҳуда қурбон қилди, мамлакат бойлигини бесамар ишларга совурди. Вақтини айши-ишрат, кайфу сафода ўтказди

Таниқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар» романида Юсуфбек ҳожи тилидан қуйидаги аламли сўзларни баён этади: «Мақсадлари жуда очиқ... Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормуҳаммаднинг ўрнига ўтирмоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Иттифоқнинг нима эканлигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида, бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳам-

лар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолатда кетадиган, бир-биримизнинг тагимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига қолдирган бўлармиз».

Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди. Туркистон жаҳон тараққиёти жараёнидан тобора четда қолаверди, илғор давлатлардан орқада қолди.

Юртбошимиз Ислом Каримов хонликлар даври тарихига янгича назар ташлар экан, тарихчи мутахассисларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилади: «Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVII-XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнгги уч аср мобайнида бошимиз қолоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан?»[1].

Дарҳақиқат, XVII-XIX асрлар жаҳон тарихига моддий ва маданий юксалиш даври бўлиб кирганлиги маълум. Хусусан, Европадаги бир қатор мамлакатларда ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўсди, завод-фабрикалар қурилиб, янги техник ускуналар билан жиҳозланди, темир йўллар қурилди, қитъалараро денгиз йўллари очилди, меҳнат унумдорлиги ошди, одамларнинг моддий ва маданий турмуш даражаси кўтарилди. Ўрта Осиё хонликлари ана шундай ижобий жараёнлардан четда қолди, қолоқликка юз тутди.

Ўзбек хонликлари ҳаётидаги қолоқликнинг илдизи, сабаблари нималардан иборат? Бизнингча, бундай қолоқликка бир қатор омиллар сабаб бўлганди.

Хонликларнинг асрлар давомида ўзгармай келаётган давлат идора усули, тор доирадаги ҳукмдорлар зулми тараққиётга ғов бўлиб қолган эди.

---

[1] Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Т., «Шарқ», 1998, 9-бет.

Асрлар давомида бир бутун бўлиб келган мамлакатнинг, бир иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган аҳолининг учга бўлиниб кетиши, хонликлар ўртасидаги урушлар, ҳар бир хонлик ичидаги парокандалик, бошбошдоқлик ва ўзаро ҳокимият учун тинимсиз давом этган ички кураш, ифвофасоднинг авж олиши, ўзаро низо-жанжаллар, урушлар вилоят ва туманларни, қолаверса, бутун мамлакатни хонавайрон қиларди. Ўзаро урушлар қабилалар кўчишини келтириб чиқарарди ёки улар зўрлик билан яшаб турган жойларидан кўчирилар эди. Бу жараён этник гуруҳбозликни келтириб чиқарарди, қабилаларнинг этник аралашувига, бир бутун халқ бўлиб қовушишига, жипслашишига халақит берарди. Давлат даражасида ҳам, вилоятлар даражасида ҳам ягона халқ, ягона Ватан тушунчасининг қадри англаб олинмади. Одамларни Туркистонни, халқни бирлаштириш ғоясй остида уюштира оладиган етук йўлбошчи топилмади.

Аҳоли хон ва бекларнинг, лавозимдаги амалдорларнинг зўравонлигидан, ўзбошимчалигидан, суиистеъмолчиликларидан, ғайриқонуний солиқ ва тўловлардан азоб чекарди. Турмуш даражаси паст бўлиб, аҳоли истеъмол учун энг зарур бўлган тор доирадаги оддий буюмлар ва маҳсулотлар билан қаноатланарди. Ишлаб чиқаришнинг фақат истеъмолга йўналтирилганлиги иқтисодиётнинг ўсиши учун туртки беролмасди.

Хонлар ва сарой амалдорлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига халақит бераётган ишлаб чиқариш усулини ҳимоя қиларди. Асосий бойлик бўлган ерга мулкчиликнинг эски усули бир неча асрлардан бери ўзгармасдан келарди. Хонликларда ҳукмдор ернинг бирдан-бир эгаси бўлиб, ер ишловчиларга — деҳқонларга хатлаб, ижара тарзида бириктирилган эди. Деҳқон ер эгаси эмас, ердан олинган ҳосилнинг эгаси эди. Шу боисдан деҳқон ерни авайлаб-асрашдан манфаатдор эмасди, унинг унумдорлигини оширишга интилмасди. Деҳқон ер эгаси бўлмагани учун бошқа жойларга кетаверарди.

Деҳқончилик ночор аҳволда эди. Ерга ишлов бериш ўша-ўша бир жуфт хўкиз, сўқа-омоч даражасида қолиб кетган эди. Ирригация иншоотларига аҳамият пасайиб, суғориладиган ер майдонлари қисқариб борарди.

Хонликларда саноат ишлари ривожланмади. Олтингугурт, рангли металлар, мармар, тошкўмир, нефт каби табиий

бойликлар тўла бўлган конлар бўлса-да, уларни қазиб олиш, кон-тоғ ишларини йўлга қўйишга бефарқлик қилинди. Ўлкада етарли даражада йирик дарёлар бўлса-да, уларда балиқчиликни ривожлантириш, кемасозликни йўлга қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Товар-пул муносабатлари ривожлантирилмади. Даромад истеъмол ва қўшин харажатларини зўрға қопларди, пул, олтин-кумуш хон ва амалдорларнинг хазина тўплаш манбаи бўлиб қолган эди, капиталга айланмасди.

Хонликларнинг савдо муносабатларида ҳамон айирбошлаш тарзи давом этарди. Ўрта Осиё жаҳон бозоридан ажралиб қолгани устига ягона ички бозор ҳам ташкил топмаган эди.

Ўзбек хонликларидаги ижтимоий-сиёсий беқарорлик, иқтисодий ва ҳарбий ночорлик қўшни мамлакатларни ўз тасарруфига киритиб олиш сиёсатини жадаллаштираётган чор Россиясига қўл келди. Хонликлардаги поракандалик, ўзаро низо ва урушлар, охир-оқибат, уларнинг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айланишига олиб келди.

Синов саволлари

1. Муҳаммад Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни нисбатан осон эгаллашига нималар сабаб бўлди?

2. Шайбонийлар қачон ва қандай шаҳарларни забт этди?

3. Нима сабабдан шайбонийлар Хуросонни қўлда ушлаб туролмадилар?

4. XVI аср бошида Хоразм ўлкасида қандай воқеалар содир бўлди, ҳокимиятни кимлар эгаллади?

5. Абдуллахон II даврида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида қандай ўзгаришлар бўлди?

6. Аштархонийлар кимлар, улар Бухоро хонлигида ҳокимиятни қачон қўлга киритдилар?

7. Нима учун Туркистон уч хонликка бўлиниб кетди?

8. Қачон ва нима учун Бухоро хонлиги амирлик деб аталадиган бўлди?

9. Қўқон хонлигининг ташкил топишини, ҳокимиятни қандай сулола бошқарганини биласизми?

10. Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари тарихига доир қандай асарлар ёзилган?

11. XV-XIX асрларда барпо этилган тарихий-меъморий ёдгорликларни биласизми?

12. Нима сабабдан хонликларда ўзаро ва ички курашлар узоқ йиллар давом этди?

13. Хонликларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги қолоқликнинг сабабларини биласизми?

14. Хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш қандай оқибатларга олиб келди?

X Боб. ТУРКИСТОНДА ЧОР РОССИЯСИ БОСҚИНИ ВА МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ

Туркий халқлар яшовчи бепоён ҳудудларни босиб олиш Россия подшоҳларининг азалий орзуси эди. Бу борадаги амалий ҳаракат Иван Грозний замонида бошланган эди. У Қозон (1552), Аштархон (Астрахон) (1556), Сибир (1581-1590) хонликларини босиб олади ва энди Туркистон тўғрисида маълумотлар тўплашга киришади. Шу мақсадда подшо Россияга 1558-1559 йилларда Антони Женкинсон бошлиқ элчиларни Бухорога юбориб, жосуслик маълумотлари тўплагани маълум. Русия ҳукумати XVII аср давомида 9 марта элчи юбориб, Бухоро ва Хива хонликларининг иқтисодий ва ҳарбий аҳволини ўрганади.

Россия подшоҳи Пётр I биринчи бўлиб Туркистонни босиб олиш режасини тузган эди. У Хива, Бухоро, Қўқон хонликларининг ғарбий, шимолий, шарқий чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш, хонликларни ўз тобелигига олиш мақсадида катта ҳарбий экспедициялар уюштирди. 1715 йилда шарқий чегараларда Бухгольц раҳбарлигида, 1716-1717 йилларда Хива хонлиги йўқолишида Бекович-Черкасский раҳбарлигида ҳарбий экспедициялар тажовузкорона ҳаракат қилдилар. 1721-1724 йилларда Флорио Беневени бошлиқ элчилар Бухорода жосуслик фаолиятини юритди. XVIII аср давомида Рус давлати қозоқ ва қирғизларнинг Кичик жуз, Ўрта жуз, Катта жуз ҳудудларини ўзига бўйсундириб, уларнинг ҳудудида ўзбек хонликларига бостириб боришда фойдаланиш мақсадида 46 та катта ва 96 та кичикроқ ҳарбий қалъа ва истеҳкомлар қурдиради, уларга қўшинларини жойлаштиради.

XIX асрда йирик мустамлакачи давлатлар томонидан Африка, Осиё, Америка ва Океания мамлакатларини бўлиб олиш учун кураш янада кучаяди. Айни шу аср энг йирик мустамлакачи империя бўлмиш Россиянинг Ўрта Осиёни зўравонлик йўли билан босиб олиш, мустамлакага айлантириш даври бўлди.

1. Чор Россияси ва Англия ўртасидаги рақобат

XIX аср ўрталарида икки йирик мустамлакачи империя — Буюк Британия ва Россия давлатлари манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Уларнинг ҳар бири ўзбек хонликларини ўз таъсир доирасига олиш, ўз манфаатлари йўлида хонликларнинг бойликлари, табиий ресурсларидан фойдаланиш, ўз мустамлакасига айлантиришга интиларди. Шу боисдан инглиз-рус рақобати тобора кучайиб борди.

Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотиқ, дипломатик алоқалар олиб бораётган Буюк Британия Россиянинг Туркистонга кириб келаётганидан хавфсирамоқда эди. Россиянинг тажовузкор режаларидан хабардор бўлган Англия ҳукумати унинг режаларини барбод қилиш чораларини кўрди. Ост-Ҳиндистон компанияси томонидан жосуслик маълумотлари тўплаш мақсадида, юборилган Муркфорт 1824 йилдаёқ Бухорода бўлган, аммо, мақсадига эришаолмай шу ерда ҳалок бўлган эди. 1831-1833 йилларда мазкур компания лейтенанти Александр Бернс Ҳиндистондан Афгонистонга, ундан Бухорога гўё сайёҳ сифатида келади. У йиғилган далиллар ва шахсий кузатувлар асосида уч жилдлик «Бухорога саёҳат» номли китоб ёзиб, унда, жумладан: «ўзбеклар... менинг ким эканимни билмаганларидан барча нарсалар хусусида, ҳукмдорлари ва сиёсатидан тортиб, бозордаги аҳвол ҳақида ҳам тортинмай сўзлашдилар», — деб ёзади.

Англия ҳукумати Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини Россияга қарши иттифоққа уюштиришга ҳаракат қилди. 1841-1842 йилларда Англия ҳукумати майор Коноллини Хивага, полковник Стоддартни Бухорога махсус миссия билан юборди. Улар Хива хони ва Бухоро амири ҳузурида бўлиб, Россия тажовузидан сақланиш учун уччала хонлик бир-бирларига ёрдамлашишини, кучларини бирлаштиришни, иттифоқ тузишни таклиф қилиб, рус қўшинларига қарши курашиш учун қўшин билан ёрдам беришга ваъда қиладилар. Бироқ расмий ҳужжатлари бўлмагани сабабли амир Нас-рулло уларни зиндонга ташлатади. Буларни қутқариш учун Англия томонидан Туркия ҳомийлигида майор Вольф Бухорога юборилади, аммо, унинг 1843-1845 йилларда Бухо-

родаги уринишидан ҳам натижа чиқмади, зиндондагилар қатл этилади, Вольфнинг ўзи зўрға қочиб қутилади. Шунингдек, 1843 йилда Хивага келган капитан Эббот ҳам Англия манфаатлари йўлида ишлагани маълум.

Инглизларнинг Ўрта Осиёда жиддийроқ сиёсат юритишига Афғонистон халақит берарди. Шу боисдан инглизлар махсус «афғон сиёсати»ни ишлаб чиқиб, Афғонистон амирини бўйсундириш, Ҳирот ва Қандаҳорни инглизлар мулкига айлантириш, уларда ҳарбий кучларни жойлаштиришни режалаштиради. Шу мақсадда Англия 1838-1842 ва 1878-1880 йилларда Афғонистонга икки марта босқинчилик урушлари уюштирди. Бироқ Афгонистонни бўйсундира олмайди.

Ост-Ҳиндистон компанияси Ўрта Осиё бозорларига кириш ва эгаллаб олиш, бозорларда инглиз товарларининг Россия товарларини сиқиб чиқаришини таъминлашга зўр берди. Бу борада улар ҳинд ва эрон савдогарларидан ҳам кенг фойдаланди.

Буюк Британиянинг Ўрта Осиёга кириш ва уни эгаллашга интилиши чор Россиясини ташвишга солди. У хонликларга бевосита чегарадош бўлганидан фойдаланиб, ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди.

Хонликларнинг шимолий-ғарбий ҳудудида Оренбург генерал-губернатори В.А.Перовский катта қўшин билан ҳужумга шайланиб турарди. У 1834 йилда Каспий денгизи қирғоғидаги Манғишлоқда ҳарбий истеҳком қуриб, унга Ново-Александровское деб ном берди. 1845 йилда Оренбург ва Ёйиқ, 1847 йилда Сирдарёнинг Орол денгизига қўйилиш жойида Райим (Орол) ҳарбий истеҳкомлари қурилади. Перовский қўшинлари 1853 йилда Қўқон хонлигининг стратегик аҳамиятга молик бўлган Оқ масжид (ҳозирги Қизил Ўрда) қалъасини босиб олади ва у ерда мустаҳкам ўрнашади.

Хонликларнинг шимолий-шарқий томонида эса Ғарбий Сибир генерал-губернатори Г.Госфорд ҳужумга тайёрланиш учун 1847 йилда Еттисувдаги Улутов яқинида иккита ҳарбий истеҳком, 1848 йилда Қорабулоқ қалъасини, 1854 йилда Олмати овули ёнида Верний истеҳкомини қуриб, ҳарбий кучларни жойлаштиради. 1860 йилда Қўқон хонлиги ҳудудига қарашли ҳарбий истеҳкомларга ҳужум қилиб, Тўқмоқ, Пишпак ва бошқа қалъаларни бирин-кетин босиб ола бошлайди.

Перовский ва Госфордларнинг ҳарбий ҳаракатлари амалда чор Россиясининг Ўрта Осиёга эълон қилинмаган бос-қинчилик юришининг бошланиши эди.

2. Туркистонни чор Россияси томонидан босиб олиниши

Туркистонни босиб олиш масаласи подшоҳ Александр II томонидан 1859 ва 1861 йилларда ўтказилган сарой кенгашида муҳокама қилинади ва биринчи навбатда Қўқон хонлигини бир ёқли қилиш, унга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлашга қарор қилинади.

1864 йил май ойида Қўқон хонлиги ҳудудига шарқ томондан Черняев қўмондонлигидаги Россия қўшинлари, ғарбдан Веревкин қўшинлари бостириб киради. Улар томонидан Қўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарлари: Авлиёота, Сузоқ, Туркистон эгалланди. Босқинчилар 1864 йил 14 июлда Чимкентга юриш бошлайдилар. Бу орада Қўқон хони Султон Сайидхон ва Аликули Амирлашкар бор кучларини тўплаб, Чимкент атрофида жангга тайёрландилар. Уч кун давомида қаттиқ жанг бўлди. Манбаларда ёзилишича, жангда шундай қирғин бўлдики, ўликлардан тепалар ҳосил бўлди. Жангда Аликули Амирлашкар қўшинлари ғолиб чиқди, Черняев қўшинлари жангда енгилиб, орқага чекинишга мажбур бўлди.

Аликули Амирлашкар ўз қўшинларини босқинчилар эгаллаган шаҳарларни озод қилиш учун жангга тайёрлаётган бир пайтда Бухоро амири Музаффарнинг Қўқон хонлиги ҳудудларига бостириб кирганлиги тўғрисида хабар олинди. Аликули Амирлашкар ўз қўшинини босқинчиларга эмас, Бухоро амирига қарши Қўқонни ҳимоя қилишга отлантиришга мажбур бўлди. Вазият Черняевга қўл келди, унинг қўшинлари Оренбург отрядлари билан Сайрамда қўшилиб, 1864 йил 14 сентябрда Чимкентга янгидан юриш уюштирди ва шаҳарни босиб олди.

Мансаб ва унвонларга ўч Черняев 1864 йил 2 октябр куни Тошкентга ҳужум бошлади. Тошкент Қўқон хонлигининг энг йирик, муҳим стратегик аҳамиятга молик шаҳари бўлиб, 100 минг атрофида аҳоли яшарди. Шаҳар Шай-

хонтоҳур, Себзор, Бешёғоч ва Кўкча даҳаларига бўлинарди. 12 дарвозаси, 189 масжид, 10 мадрасаси мавжуд бўлган. Тошкент узунлиги 25 чақирим, эни 2-3 метр, баландлиги 5-7- метр бўлган девор билан ўраб олинган эди. Девор тепасининг кенглиги 2 м бўлиб, мудофаа миноралари, ўқ отадиган шинаклари бўлган, девор атрофи сув тўлдирилган зовур билан ўраб олинган эди.

Тошкент мудофаачиларининг мардона ҳаракати туфайли Черняев қаттиқ мағлубиятга учради, 72 зобит ва аскарни йўқотди. Чимкентга қайтишга мажбур бўлди.

Черняев 1864-1865 йил қишини ҳарбий тайёргарлик билан ўтказди. Унинг қўшинлари Сибир ва Оренбургдан етиб келган қурол-яроғ, янги батальонлар, сапёрлар роталари билан тўлдирилди. Маҳаллий аҳоли орасида ўз Ватанига хиёнат қилувчи, душмандан паноҳ изловчилар ҳам топилди. Абдураҳмонбек, Саидазимбой, Соатбой каби сотқинлар Тошкентни эгаллашда Черняевга кўмаклашдилар. 1865 йил баҳоридан Черняевнинг янги ҳужуми бошланди. 28 апрел куни Чирчиқ дарёси қирғоғидаги Ниёзбек қалъасини эгаллаб, Тошкентни сув билан таъминлаб турувчи Кайковуз анҳорига Чирчиқ дарёсидан сув чиқариб берувчи тўғонни бузиб ташлаб, шаҳар аҳолисини сувсиз қолдирди. Аликули Амирлашкар катта қўшин билан Қўқондан Тошкентга етиб келади. Тошкент учун шиддатли жанглар бўлди. 9 май куни Салор ариғи бўйида катта жанг бўлди. Аликули Амирлашкар оғир яраланди ва ҳалок бўлади. Ниҳоят шаҳар ҳимоячиларининг қаршилиги синдирилди, 15 июн куни Черняев Тошкентни забт этди. 17 июнда Черняев Тошкентнинг нуфузли кишилари билан музокара олиб боради ва зўравонлик билан шаҳар ўз ихтиёрига кўра рус қўшинларига таслим бўлгани, шаҳар аҳолиси ўз динида қолиши, ишлар шариат асосида олиб борилиши, ҳовли ва боғлар ўз эгалари қўлида қолиши тўғрисида икки томонлама аҳднома имзоланади. Тошкент Россия империясининг таркибий қисмига айлантирилди. Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Туркистон вилояти тузилди, унинг ҳарбий губернатори этиб генерал Черняев тайинланади.

Черняев 1866 йил январида Жиззахга ҳужум қилади ва мағлубиятга учрайди. Ўзбошимчалиги учун Черняев Санкт-

Петербургга чақириб олинади, ўрнига генерал Д. Романовский тайинланади.

Романовский Сибир ва Оренбургдан ёрдам олиб Бухоро амирлигига қарши юриш бошлайди. Чор Россияси қўшинлари томонидан Қўқон хонлиги ҳудудлари босиб олинаётган пайтда Бухоро амири томошобин бўлиб турган бўлса, энди Бухоро амирлиги ҳудудларига ҳужум бошланган пайтда Қўқон хони Худоёрхон сукут сақлаб турди, ваҳоланки, у амир Музаффар ҳомийлигида Қўқон тахтини учинчи марта эгаллаган эди. 1866 йил май ойида Ержарда бўлган жангда амир Музаффар қўшинлари енгилди, амир Жиззахга қочди. Романовский юришни Хўжанд томонга йўналтирди, 1866 йил 19-22 май кунлари бўлган қаттиқ жанглар натижасида Хўжандни эгаллайди. 1866 йил августда Оренбургдан генерал-губернатор Крижановский Тошкентга келди ва Романовский билан биргаликда Бухоро амирини тобе қилиш ҳаракатини бошлашди. Катта қўшин ёрдамида 1866 йил октябрда Ўратепа вилояти, Зомин қалъасини босиб олади. Жиззах учун қаттиқ жанг бўлди. Жиззах шаҳри баландлиги 4 метр ва эни 3 метрлик икки қават девор билан ўраб олинган бўлиб, қалъага ўхшарди. Шаҳарда 10 минг ҳимоячи аскар, 53 тўп бор эди. Ҳимоячилар шаҳарга кириб-чиқадиган дарвозаларни тупроқ билан кўмиб ташлаб, ё ҳаёт, ё ўлим учун жанг қилдилар. 11-18 октябр кунлари бўлган жанг натижасида босқинчилар Жиззахни эгаллади. Босқинчилар ҳувуллаб қолган шаҳарни талон-тарож қилдилар. Хўжанд, Ўратепа, Жиззахда қонли жанглар бўлаётган бир пайтда Қўқон хони, Бухоро амири қаерда эди, улар нима каромат кўрсатдилар, деган табиий савол туғилади. Улар ўз жойида, ҳали ҳам ўзларини давлат бошлиғи, ҳукмдор деб ҳисоблар эдилар, аммо, бирон-бир тадбир кўришга ожиз, вазиятни тўғри таҳлил этишга ақл-фаросати ҳам етмас эди, шекилли. Улар босқинчиларни эмас, бири-иккинчисини мағлуб қилиш, кўзини ўйишга ҳаракат қиларди. Бўлинганни бўри ер, деб шуни айтсалар керак-да.

Александр II 1867 йил 14 июлда Туркистон Генерал-губернаторлиги ва Туркистон ҳарбий округини тузиш тўғрисида Фармон берди. Генерал-губернатор ва округ қўмондони этиб генерал-адъютант К.П.Фон Кауфман тайинланди.

Унга бирор давлатга уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш, ҳарбий-маъмурий, молиявий-иқтисодий, фуқаролик ишларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқлари берилган. Шу боисдан у «Ярим подшоҳ» деб аталарди. Бу тадбир чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши йўлидаги ҳаракатида янги босқич бўлди.

Кауфман Самарқанд томон юриш бошлайди. 1868 йил 1 май куни шаҳар яқинидаги Чўпонота тепалигида Бухоро амири қўшинлари билан жанг қилиб, уларни осонгина мағлубиятга учратади, довруғи оламни тутган Самарқанд 2 май куниёқ деярлик жангсиз душманга таслим бўлади.

Бухоро амири ўз қўшинларини тўплаб душманни даф этиш учун Самарқанд томон юрди. Кауфман бу хабарни эшитиб Бухоро томон юрди. Икки томон қўшинлари Зирабулокда 1868 йил 2 июнда тўқнашди, қаттиқ жанг бўлди, амир қўшинлари тор-мор этилди. Бу орада Самарқандда истилочиларга қарши қўзғолон кўтарилди. Шаҳрисабз, Китоб беклари Жўрабек ва Бобобек ҳамда амирнинг ўғли Абдумалик Тўра 27 май куни Самарқандга қўшин билан етиб келиб, қўзғолончилар билан биргаликда Кауфман томонидан Самарқандда қолдирилган полковник Назаров ва майор Штемпел бошлиқ ҳарбий қисмлар билан қаттиқ жанг қилдилар. Жанг 8 кун давом этди. 500 кишидан иборат душман кучларидан 275 таси ўлдирилди ва ярадор қилинди. Самарқандаги воқеалардан хабар топган Кауфман зудлик билан Самарқандга қайтиб келади ва 8 июн куни шаҳарни тўплардан ёппасига ўққа тутишга, аҳолини беомон отиш, шаҳарни ёндиришга буйруқ беради. Аҳоли қирғин қилинди, масжидлар ва тарихий ёдгорликлар ёндирилди, қадимий ноёб моддий ва маънавий обидалар Петербургга олиб кетилди.

1968 йил 23 июнда Кауфман билан амир Музаффар ўртасида сулҳ битими имзоланди. Бухоро амирлиги чор Россиясининг вассалига, яъни хорижий мамлакатлар билан мустақил алоқалар қилаолмайдиган давлатга айлантирилди. Сулҳга биноан, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон Россия империяси таркибига киритилди, амир 125 минг тилла (500 минг сўм) товон тўлаш мажбуриятини олди. Бундай босқинчилик, талончилик сулҳи аҳоли юқори табақа вакилларининг нафратини кучайтирди. Абдумалик, Жўрабек ва Бобобек кучлари нафақат босқинчиларга, шу-

нингдек, амир Музаффарга қарши ҳам қаратилади. Улар Абдумаликни амир деб эълон қиладилар. Амир Музаффар энди босқинчиларга эмас, Кауфман ёрдамида ўз ватандошларига қарши урушга киришади ва 1870 йил августида уларни куч билан бостириб, ўз тахтини сақлаб қолади. Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари амирлик таркибида қолади.

Чор Россияси ҳукумати ўзининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик ҳаракати билан Ғарб мамлакатлари, жумладан, Англияга бўлган муносабатларини кескинлаштирмаслик тадбирларини ҳам кўради. Россиянинг Лондондаги элчиси Ф.Брунов ва Англия ташқи ишлар вазири лорд Кларендон ўртасида 1869 йилда бўлган музокаралар бунга мисол бўла олади. Улар Ўрта Шарқда Россия билан Англия ерлари ўртасида бирини-бирига туташтирмайдиган ҳудуд, яъни «бетараф ҳудуд» масаласини муҳокама қилдилар. Томонлар Афғонистон Англия таъсирида бўлади, унинг шимолий қисми ва Амударё бўйлари «бетараф ҳудуд» бўлиб қолиши тўғрисида аҳдлашувга эришадилар. Бу аҳдлашув Россия империясига энди Хива хонлиги тақдирини ҳал қилишга киришишга қулай имконият яратди.

Кауфман 1873 йил баҳорида 12 мингдан ортиқ зобит ва аскар, 56 та тўп-замбараклар билан Хива хонлигига юриш бошлади. Айни пайтда Хивага қарши Оренбург, Манғишлоқ, Красноводск, шунингдек, Кавказ округи қўшинлари ҳам юришга киришган эди. Умумий қўмондонлик Кауфман зиммасига юклатилган эди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II босқинчиларга қарши ўз қўшинларининг бир қисмини Муҳаммадмурод девонбеги бошчилигида Чоржўй томонга, яна бир қисмини Элтузар иноқ бошчилигида Қўнғирот томонга, яна бир қисмини амир Тўра бошчилигида Хазорасп-га, Иноқбек бошчилигидаги қисмни Хўжайлига сафарбар этди. Хон чор Россияси қўшинларига бас келаолмаслигини англаб етган эди. Амударё бўйларида қирғинбарот жанглар бўлди. 1873 йил 18 май куни Кауфман отрядлари Амударёдан ўтиб Хазораспни эгаллайди, Қўнғирот ва Хўжайли шаҳарлари, Манғит қалъаси забт этилди, таланди. Истилочи қўшинлар Хивага яқинлашиб қолганда Муҳаммад Раҳимхон пойтахтни ташлаб чиқади ва Измиқшўр тарафдаги туркман овулига яширинади. Хивалик Отажон тўра

Кауфман ҳузурига бориб шаҳарни вайрон этмасликни сўрайди. Кауфман шаҳарни забт этиб, Отажон тўрага хонни топишни буюради ва хон хазинасини, моддий-маънавий бойликларни қўлга киритади.

1873 йил 12 августда Хивага яқин Гандимиён қишлоғида Кауфман билан Муҳаммад Раҳимхон учрашуви бўлди, тарихда Гандимиён шартномаси деб ном олган шартнома имзоланди. Шартномага мувофиқ Хива хонлиги Россиянинг вассалига айлантирилди. Амударё қуйи оқимининг ўнг томонидаги ерлар Россия империяси таркибига киритилди, хонликка 2 миллион 200 минг сўм товон тўлаш юклатилди, Россия савдо-саноатчилари Хива хонлигида бож ва мажбуриятларни бажаришдан озод этилди.

Кауфман Хива хонлиги тақдирини ҳал қилгач, Қўқон хонлигини тугатишга киришди. Бу вақтда Қўқон хонлигида ҳокимият учун ички кураш авжга чиққан эди. 1868 йил 13 февралда Кауфман ва Қўқон хони Худоёрхон ўртасида шартнома имзоланган бўлиб, хонликнинг истилочилар босиб олган ҳудудлари Россия тасарруфига ўтганлиги эътироф этилган эди. Россия савдогарларига Қўқон хонлигининг барча ҳудудларида ҳеч қандай монеликсиз фаолият юритиш, карвонсаройларга эга бўлиш ҳуқуқи берилган эди. Бу шартномадан қониқмаган кучларнинг Худоёрхондан норозилиги ортиб боради. Бунинг устига хонлик ҳудуди қисқарганлигини рўкач қилиб, хазинани тўлдириш учун янги-янги солиқлар жорий этилади. Худоёрхон босқинчиларга ўзини яқин тутар, Қўқон билан Россияни бир давлат деб ҳисобларди. Бундай вазият Фарғона водийсида Худоёрхонга қарши ғалаёнларни келтириб чиқарди. Кўзғолончиларнинг бир қисмига мулло Исҳоқ бошчилик қилади, у ўзини Қўқон хони Олимхоннинг набираси Пўлатхон деб эълон қилади. Хонликда Худоёрхоннинг ўғиллари Насриддинбек ва Муҳаммад Аминбек, укаси Султон Мурод, невараси Назарбек, Шерали додхоҳ, Абдураҳмон офтобочи ва бошқалар ҳам бош кўтарадилар. Улар бир томондан, чор Россияси босқинчиларига қарши, иккинчи томондан, Кауфманга батамом тобе бўлиб қолган Худоёрхонга қарши кураш бошлаган эдилар. Халқ кўзғолончи кучларга эргашади ва 1873 йилдан эътиборан бутун водийда кўзғолон бошланади.

Худоёрхон уларни бостиришга ожизлик қилиб, охири Қўқондан Тошкентга қочиб кетади.

Кауфман Худоёрхоннинг 40 аравадаги бойликларини мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Хон у ердан қочиб ҳажга кетади ва ҳаёти аянчли якун топади. Худоёрхон қочгач, қўзғолончи кучлар кимни хон қилиб кўтариш масаласида иккига бўлиниб кетади. Айрим кучлар Насриддинбекни, бошқалари Пўлатхонни тахтга чиқармоқчи бўлади, зиддият янада кучайиб борди[1].

Кауфман хонликдаги ички келишмовчиликдан фойдаланиб, уни батамом босиб олиш учун 1875 йил августда катта қўшинларни урушга сафарбар этди. Хонликни босиб олишда генераллар Скобелев, Головачев ва бошқа рус зобитлари «жонбозлик» кўрсатдилар. Насриддинбек, лашкарбоши Абдураҳмон офтобачи босқинчиларга таслим бўлиб улар томонига ўтдилар. 1876 йил февралда Пўлатхон бошчилигидаги халқ қўзғолонлари қон билан бостирилди. Пўлатхон 1876 йил 1 мартда дорга осилди, унинг сафдошлари аёвсиз жазоланди. 1873-1876 йиллардаги Фарғона водийсидаги қўзғолонлар халқнинг озодлик ҳаракати эди. Буни ўша даврда Кауфман ҳам халқ қўзғолони деб эътироф этган.

Россия императори Александр II нинг махсус фармонига биноан Қўқон хонлиги тугатилди, унинг ўрнига Фарғона вилояти тузилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Вилоятга Скобелев ҳарбий губернатор этиб тайинланди. У тез орада Олой водийсини ҳам ўз тасарруфига киритди[2].

Энди босқинчилар туркманлар яшайдиган ҳудудларни истило қилишга киришдилар. 1877 йилда Қизил Арвот, 1881 йилда Асхабод, 1884 йилда Марв босиб олинди. Босиб олинган ерларда Каспийорти вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

Шундай қилиб, Россия империяси 20 йил давом этган қонли уруш билан бутун Ўрта Осиёни босиб олди. Босиб

---

[1] Қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. /Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов. Т., «Шарқ», 2000, 146-178-бетлар.

[2] Олой маликаси Қурбонжон додхоҳ жасорати тўғрисида қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб.Т., «Шарқ», 174-178-бетлар.

олинган ўлкада мустаҳкам ва батамом ўрнашиб олиш мақсадида чет мамлакатлар билан чегараларни аниқлаш чораларини кўрди. 1881 йилда Русия-Эрон чегара конвенцияси имзоланиб, янги Россия мулклари ва Россия-Эрон ўртасидаги чегара белгиланди. 1885-1887 йилларда Россия ва Англия ҳукуматлари томонидан Русия-Афғонистон чегараси, 1895 йилда эса Помирдаги чегаралар белгиланди. Бу чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик, талончилик ҳаракатининг якунловчи нуқтаси бўлди.

3. Мустамлакачилик идора усулининг жорий этилиши

Россия ҳарбий вазири Д.Милютин, подшоҳ маслаҳатчиси В.Гирс 1867 йилда «Туркистон ўлкасини бошқариш тартиби» ҳақида қонун лойиҳасини туздилар, у Вазирлар Кенгаши томонидан тасдиқланди ва амалий кучга кирди. Туркистон Генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, ўлкада мутлақ ҳокимият унинг қўлига ўтди. Генерал-губернаторлик Кенгаши ва тўрт бўлимдан иборат маҳкама тузилди. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат, иккинчиси молиявий-хўжалик, учинчиси солиқ ва шаҳарлар маблағлари ишларини бошқарган. Тўртинчиси махсус бўлим деб аталган. Генерал-губернатор бир вақтда подшоҳ ноиби, ҳарбий округ қўшинлари қўмондони, бош миршаб, бош прокурор бўлган. У Бухоро амири фаолиятини Россия император агентлиги орқали, Хива хонини эса Амударё бўлими бошлиғи орқали назорат қилиб турган.

Туркистон Генерал-губернаторлиги вилоятларга, вилоятлар уездларга, уездлар участкаларга бўлинган. Вилоят ҳарбий-губертанорлигига генерал даражасидаги, уезд бошлиғига полковник даражасидаги, участка бошлиғига капитан даражасидаги зобитлар тайинланган. Мазкур маъмурий тузулманинг ўзаги уезд бўлиб, унинг бошлиғи генерал-губернатор томонидан тасдиқланган ва катта ваколатга эга бўлган. Уезд бошлиғи маъмурий, полиция, ҳарбий ҳокимиятларни ўзида бирлаштирган. Одамларга жарима солиш, 7 кунгача ҳибсда сақлаши мумкин бўлган, шу боисдан уни «ҳоким тўра» деб ҳам аташган. Участка бошлиқлари ҳам одамларга жарима солиш, 3 кунгача ҳибсда сақлаб туриши мумкин бўлган.

Қишлоқларни бошқариш учун участка бошлиғига бўйсунувчи бўлис (волост) ва овул маъмурий бошқаруви жорий этилди. 1-2 минг хонадон яшовчи ҳудуд бўлис, 1-2 юз ўтовли ҳудуд овул деб аталди. Туб ерлик аҳоли орасидан бўлис бошқарувчиси (оқсоқол ёки мингбоши), қишлоқ оқсоқоллари (юз боши, эллик боши, ўн боши) ҳамда овул оқсоқоллари, уларнинг ўринбосарлари сайланадиган бўлди. Аммо, бу маҳаллий бошқарув тизими Россия маъмурияти қўлида бўлган, номигагина сайланган маҳаллий аҳоли вакиллари уларнинг қўлида қўғирчоқ бўлганлар.

Мустамлакачилар Тошкент шаҳрини Туркистон Генерал-губернаторлигининг маъмурий маркази этиб танлашди. Шаҳарда 80 мингча аҳоли яшарди. Унинг ҳудудида 270 та маҳалла, 310 та масжид, 17 та мадраса, 11 та ҳаммом, 15 та дўконли сарой ва бошқа иншоотлар бўлган. Босқинчилар Тошкентнинг шарқий қисмидан жой танлаб, у ердаги маҳаллий аҳолини кўчириб, Россиядан келганлар яшайдиган уйлар, кўчалар, оромгоҳлар қурдилар. Шаҳарнинг бу қисми Янги шаҳар деб аталди. Шаҳарни ҳоким бошқарган.

Тошкент шаҳрини бошқариш Низоми ишлаб чиқилди ва у 1877 йилда Санкт-Петербургда тасдиқлангач кучга кирди. Низомга кўра шаҳар Думаси ва бошқарма сайланди. 3000, 1000, 500 сўмлик мулкка эга бўлганларгина сайлов ҳуқуқига эга бўлдилар, холос. Белгиланган мулкка эга бўлмаганлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум эдилар. 1877 йилда Тошкент шаҳар Думасига бўлган сайловда атиги 2400 сайловчи қатнашди. Дума фармойиш берувчи орган бўлиб, уни россияликлардан сайланган оқсоқол бошқарган. 1877-1907 йиллар давомида Тошкент ҳокими айни пайтда Дума оқсоқоли этиб сайланган эди. Ҳоким ноибларидан сайланувчи шаҳар бошқармаси ташкил этилади, у ижро этувчи ҳокимият органи вазифасини бажарарди.

Ўлкада ташкил этилган полиция ва суд идоралари ҳам мустамлакачилик тартибини мустаҳкамлашга, маҳаллий аҳолининг ҳар қандай норозилик ҳаракатини бўғиш ва бостиришга қаратилган эди. Чоризмнинг маъмурий идора усули ўлкани иқтисодий ўзлаштириш, аҳолини маънавий жиҳатдан тобеликда сақлаш, руслаштириш сиёсати билан уйғунлаштирилган эди.

Генерал-губернаторликнинг маъмурий тарҳи

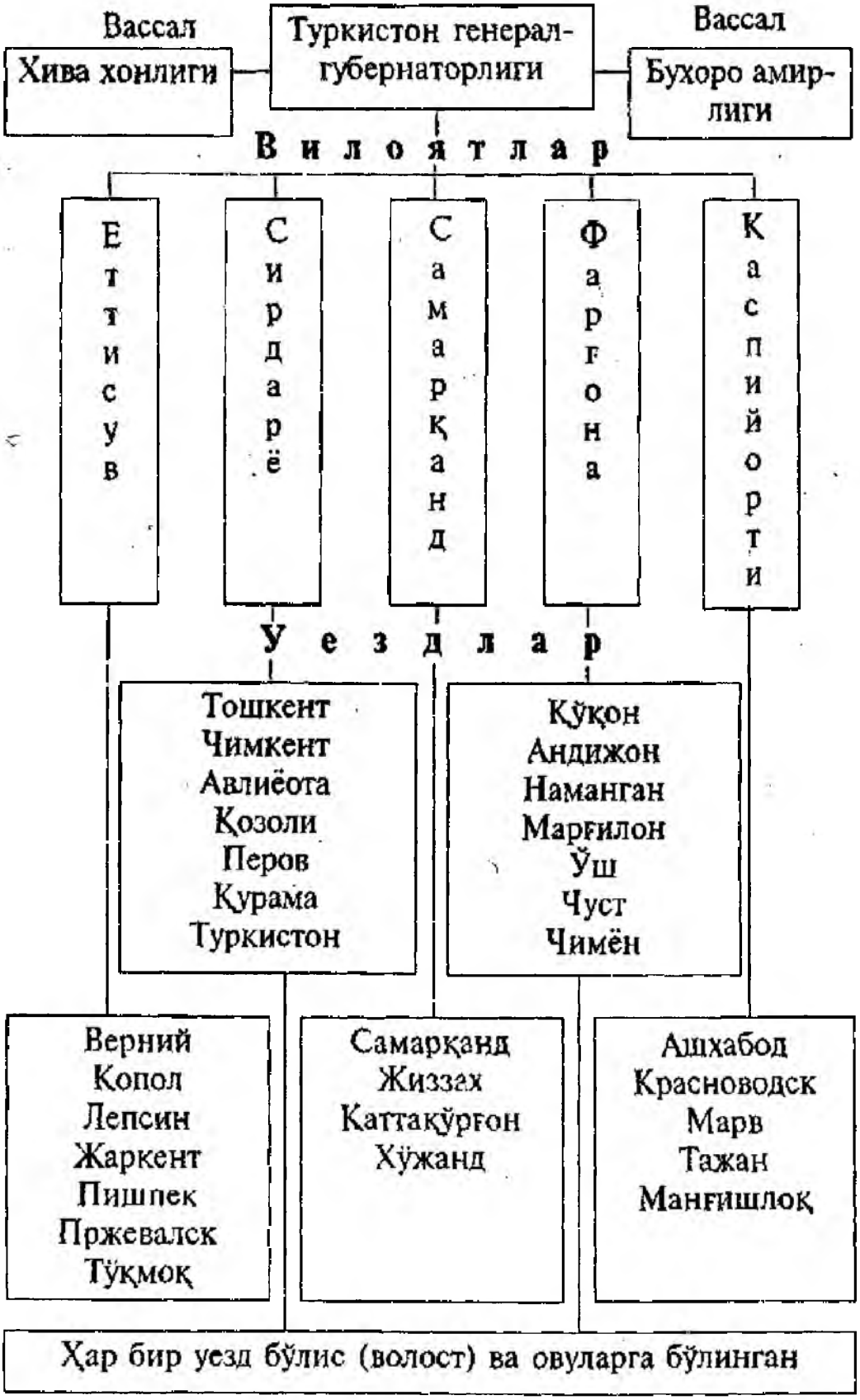

4. Мустамлакачиларнинг иқтисодий, маънавий-маданий сиёсати ва амалиёти

Туркистонни Россия ҳукумати иқтисодий жиҳатдан батамом бўйсундириш, унинг бойликларини ташиб кетиш, ўлкани хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозорга айлантириш сиёсатини юритди. Бу сиёсатни чор Россияси дворян-помешчиклари ва буржуазия доиралари қўлла6-қувватлади, улар ўлкани зулук каби сўришга киришиб кетдилар.

Россия тўқимачилик саноати учун келтирилаётган Америка пахтаси учун йилига 30-40 миллион рубл (сўм) бож тўлаб келарди. Шу боисдан Туркистонни пахта хомашёси етиштирадиган базага айлантириш, Туркистон ҳисобига пахта мустақиллигига эришиш Россия аграр сиёсатининг бош мақсади, деб белгиланди. Хонликлар даврида давлат мулки ҳисобланган катта-катта ер майдонлари Россия давлати хазинасига тегишли, деб эълон қилинди. Вақф мулклари ҳам астасекин давлат ихтиёрига олинди. Хусусий мулк ҳисобланган ерлар ҳам давлат мулкига айлантирилди, уларни илгариги эгаларига меросий равишда фойдаланишга берилди ва солиқ солинди. Ижарага ер олиб, ундан амалда фойдаланиб келаётган хонадонларга ўша ерлар мерос қилиб бириктирилди ва уларга солиқ солинди. Шу тариқа ўлканинг барча ҳосилдор ерлари Россиянинг даромад манбаига айлантирилди. Ер солиғи XIX аср охирида 4 миллион рублни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 38 миллион рублдан ошиб кетди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистоннинг доимий эгаси бўлиш учун «кўчириш» сиёсатини қўллади. Кауфман ташаббуси билан 1875 йилдаёқ Авлиёота туманида Россиядан кўчириб келтирилганлар ҳисобига 8 та рус қишлоғи вужудга келди. 1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»га мувофиқ рус деҳқонларини кўчириб келтириш ва жойлаштириш кучайиб кетди. Чор ҳукуматининг «Осиё Россиясида бўш ётган ерлардан» фойдаланиш борасида яратган имкониятидан фойдаланган кам ерли ёки ерсиз хонадонлар, казаклар маъмуриятнинг ижозатисиз Туркистонга бойиш мақсадида оқиб кела бошлади. Шу тариқа, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятла-

рида 1910 йилга келиб 124 та рус қишлоғи вужудга келди, уларда 70 мингга яқин кўчиб келганлар яшарди. Кўчиб келганлар маҳаллий аҳолига қарашли сersув ва ҳосилдор ерларни ҳам эгаллай бошладилар. Ер-сув масаласида улар ўртасида норозилик, тўқнашувлар бўлди. Рус маъмурлари кўчиб келган казакларга таяниш, маҳаллий аҳоли ғалаён кўтаргудай бўлса уларнинг ёрдамида бостириш мақсадида Туркистонда деҳқончилик қилувчи рус казакларини қуроллантирди. Улар амалда чоризм учун захирадаги қўшинга айлантирилди.

Мустамлакачилар ўлкада, хусусан Фаргона вилоятида пахта плантациялари ташкил этди, суғориладиган экин майдонларини кенгайтирди. 1885-1916 йилларда пахта экиладиган ер майдони 40 минг танобдан 550 минг танобга кўпайди. Ҳосилдорликни ошириш мақсадида 1884 йилда тажриба уруғчилик станцияси очилди. Толаси сифатли уруғлик чигит яратилди. Пахтачиликда пишиқ толали ва ҳосилдор «Америка» навини экиш кенг тарқалди, бошқа экин майдонлари йилдан йилга қисқартирилиб борди. Қишлоқ хўжалигида пилла етиштириш кўпайтирилди, қанд, лавлаги, картошка, карам экинларини экиш ўзлаштирилди. Виночилик, асаларичилик пайдо бўлди. 1867-1896 йилларда Россия империяси хазинасига 150 миллион сўм соф даромад тушди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистонни Россиянинг бир қисмига айлантириш, унинг жанубий чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш, бойликларни ва етиштирилаётган хомашёни ташиб кетиш мақсадида темир йўл қурилишини бошлаб юборди. 1880-1889 йилларда зудлик билан Красноводск, Асхабад, Марв, Чоржўй, Кушка, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон шаҳарларини боғловчи Ўрта Осиё темир йўли қурилди. 1890-1905 йилларда Тошкент-Оренбург темир йўли қурилиб, Туркистон Россиянинг маркази билан боғланди. 1915 йилда Бухоро-Қарши ва Термиз-Қарши-Шаҳрисабз-Китоб темир йўли қурилди. Темир йўллар қурилиши муносабати билан Россиядан кўплаб ишчилар, муҳандис-техник ходимлар кўчиб келишди ва улар қадимий Туркистон шаҳарларига жойлаштирилди. Улар жойлаштирилган қисм янги шаҳар, ерли аҳоли яшайдиган қисм эски шаҳар

деб аталадиган бўлди. Янги шаҳарлар, жумладан, Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳри вужудга келди.

Туркистон Россиянинг маркази билан темир йўл орқали боғлангач, рус капитали (сармоялари) ўлкага оқиб келабошлади. Туркистон хомашё базасида савдо-саноат юритиш, завод-фабрикалар қуришга интилувчиларга Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки, Россия давлат банки пул қарз бериб турди. Пахта ва уни харид қилиш билан шуғулланувчи 30 та савдо шоҳобчаси вужудга келди. 1913 йилда тузилган «Бешбош» деган пахта-ёғ ширкати Туркистонда 29 пахта заводи қурди. У ўлкада етиштирилган пахтанинг 30 фоизини харид қиларди, 80 минг тонна пахта толасини ташиб кетар, 160 минг тонна чигит тайёрларди. Катта сармоядор Водьяевлар Туркистонда «Водьяевлар савдо уйи»ни ташкил этиб, 30 та пахта заводи курди. Фарғона водийсидаги катта-катта пахта далалари, темир йўллар, пахта тозалаш заводлари ва Иваново тўқимачилик корхоналари Водьявевлар назорат қилувчи катта комбинат таркибига киритилган эди. Улар йилига Фарғона водийсида етиштирилган 7-8 миллион пуд пахтани Ивановага ташиб кетарди.

Мустамлакачилар қанчалик бойиб борса, арзон ишчи кучи бўлган маҳаллий аҳоли шунчалик камбағаллашиб, қашшоқлашиб борарди. Деҳқонлар оғир шартлар асосида қарз олардди, қарзини тўлайолмай ўзига тегишли ерини сотиб, ерсиз қоларди, мардикорлик, чорикорлик қилишга мажбур бўларди. Улар ёки ер эгалари қўлида ёлланиб батраклик қилишга ёки янги очилаётган корхоналарга арзимаган иш ҳақи эвазига ишлашга мажбур бўларди. Ерни Россия банклари ёки пулдор маҳаллий бойлар сотиб оларди. Шу тариқа, ўлкада 90-100 гектарча суғориладиган ери бўлган бой хўжаликлар вужудга келди. XX аср бошларидаги маълумотларга кўра, ўлка аҳолисининг 70 фоизи камбағал ва қашшоқлар, 17 фоизи ўрта ҳол, 13 фоизи ўзига тўқ, бой оилалар ҳисобланарди.

Россиялик сармоядорлар ўлкада пахта тозалаш, ёғ ва спирт ишлаб чиқариш, пиво, тамаки, ун, қанд, совун, ғишт, кўн, мис эритиш, жун ювиш, оҳак қиздириш заводлари ва озиқ-овқат корхоналари қуриб, улардан мўмай даромад олишни йўлга қўйдилар. 1908 йилда ўлкада 378 та саноат корхоналари фаолият юритган бўлса, 1917 йилда уларнинг сони, Бу-

хоро амирлиги ва Хива хонлигида қурилган корхоналарни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 1200 тага етган. Бу жараён аҳолининг табақаланишига таъсир этиб, миллий буржуазия ва ишчилар синфи вужудга келди. 1914 йилги маълумотларга кўра, ўлкада 49,5 минг ишчи бўлиб, улардан 25,5 минги саноатда, 24 минги темир йўл ва унга хизмат қилувчи устахоналарда ишлаган. Маҳаллий аҳолига мансуб ишчиларга рос-сиялик ишчиларга нисбатан 2,5-3,5 баробар кам иш ҳақи тўланган. Шунингдек, Туркистонда пахта тозалаш заводлари ва турли хил савдо-саноат корхоналарига эга бўлган маҳаллий буржуазия табақаси ҳам шакллана борди.

Туркистон Россиянинг жаҳон бозорларида ўтмайдиган товарлари сотиладиган бозорга ҳам айлантирилди. 1895 йилда Туркистонда Россия корхоналарида тайёрланган 6 миллион сўмдан ортиқроқ суммада темир, мис, чинни буюмлар, газлама, ёғоч, чой, озиқ-овқат ва бошқа буюмлар сотилган бўлса, 1914 йилда сотилган буюмлар салмоғи 243 миллион сўмдан ошиб кетди. Ачинарлиси шундаки, сотилган маҳсулотларнинг 40 фоизи ўлкадан ташиб кетилган пахтадан Россия тўқимачилик корхоналарида тўқилган газламалар ташкил этарди. Россия савдо-саноатчилари Туркистонда саноат маҳсулотлари сотишдан ҳам, Туркистондан хомашё сотиб олишдан ҳам катта даромад олардилар.

Шундай қилиб, Туркистон нафақат чор Россиясининг, шунингдек, россиялик савдо-саноатчилар манфаатига хизмат қиладиган ўлкага айлантирилди.

Россия империяси Туркистон халқини маънавий-маданий жиҳатдан тутқинликка солиш, ўзининг узоққа мўлжалланган манфаатига бўйсундириш сиёсатини юритди. Унинг моҳияти, мазмуни маҳаллий халқни унинг миллий, тарихий илдизларидан узиб ташлаш, халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, хуллас руслаштиришдан иборат эди. Туркистон Генерал-губернаторлигининг Фарғона вилояти ҳарбий-губернатори Скобелев шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди». Туркистонда ана шундай ёвуз қарашларга мос сиёсат ва амалиёт юритилди.

Туркистоннинг ноёб тарихий, маънавий, маданий бойликлари талон-тарож қилинди. 1870 йилда Тошкентда очилган Халқ кутубхонаси ва 1876 йилда ташкил этилган Тошкент табиат музейида ўлканинг маънавий-маданий ҳаётини акс эттирувчи олтин, кумуш, мисдан ясалган қимматбаҳо буюмлар, гиламлар, амалий санъат намуналари, тарихий ёдгорликлар, архив ҳужжатлари, қўлёзма китоблар ва бошқа асори-атиқалар тўпланди. Улар кўрикдан ўтказилиб, қимматбаҳо ва нодир деб баҳоланганлари Петербург ва Москвага ташиб кетилди. Санъат даражасида ишланган Муҳаммад Раҳим тахти, Амир Темур мақбарасининг нақшинкор дарвозаси, ундаги битиклар, ойналар, олтин кошинлар, Аҳмад Яссавий мақбарасидаги нақшинлар, катта қозон («Назир-ниёз қозони»), турли тарихий буюмлар, китоблар ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ислом динига эътиқод, руҳонийлар, масжид ва мадрасалар оёқости қилина борди. Россия маъмурлари мусулмон муассасалари, мадраса ишларига аралашиб, уларнинг фаолиятини тобора чеклаб борди. Маориф ва маданият соҳасида руслаштириш сиёсати юритилди. Туркистонлик болаларни руслар билан аралаштириб ўқитиш ва тарбиялаш ғояси илгари сурилди ва 1884 йилда Тошкентда дастлабки «рус-тузем мактаби» очилди. XIX аср охирида уларнинг сони юзтадан ошиб кетди. Бундай мактабларда рус ва ўзбек муаллимлари дарс машғулотларини ўтадиган бўлди. Мақсад ўзбек ёшларига рус тилини ўргатиш ва рус турмуш тарзини сингдириш эди. Чоризм маъмурлари ерли аҳоли болаларини «рус-тузем мактаблири»га жалб қилиш, қизиқтириш учун ўлкалаги маҳаллий маъмурият бошқарувида рус тилини билганлар ишлайди, деган талабни қўйдилар. Бу талаб «ерлиларни мансабга қизиқиб» рус тилини ўрганиш, руслашиш манфаатини уйготади, деб ҳисоблашарди. Рус тилини билган маҳаллий аҳоли вакилларига имтиёзлар яратилди. Шу тариқа, ўлкада иш юритиш аста-секин рус тилига ўтказила борди.

Чор маъмурлари маҳаллий аҳолига Россиянинг улуғворлигини кўрсатиш, европача турмуш тарзига қизиқтириш учун Россиянинг марказий шаҳарларига саёҳатлар уюштирдилар. Катта ёшдагиларни, шунингдек, ёшларни гуруҳ-гуруҳ қилиб Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларга олиб бориб оқ под-

шоҳнинг қудратини, баланд иморатлар, ишлаб чиқариш корхоналарини кўрсатишарди. Мустамлакачилар саёҳатчилар ўз юртига қайтиб боргач, Россиянинг улуғворлиги ҳақида ватандошларига сўзлаб беради, Россия таркибида бўлганидан ғурурланади, деган мақсадда эдилар. Бу тадбирлар шубҳасиз руслаштириш манфаатларини кўзлаб уюштириларди.

Мустамлакачиларнинг ерли аҳоли турмушига маънавий-руҳий тазйиқ ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизларини русча ҳаёт тарзига ўргатиш масаласига алоҳида ўрин берилган эди. Шу мақсадда шаҳарларда хотин-қизлар амбулаториялари ташкил этилиб, уларда рус шифокорлари фаолият кўрсатди. Амбулаторияларда аёлларга зарур тиббий маслаҳатлар, тиббий ёрдамлар кўрсатилди, бу ижобий ҳол, албатта. Шу билан бирга аёлларга русча турмуш тарзига ўтиш, уларнинг фарзандлари тарбиясига православча таъсир этиш, паранжи зулмидан халос бўлиш, «очилиш» зарурлиги ҳақида ташвиқот-тарғибот ҳам қилинардики, бу ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмасди.

Мустамлакачи маъмурлар руслаштириш сиёсатини юритсаларда, рус тилини яхши ўзлаштирган миллий зиёлиларга шубҳа билан қарарди, улар устидан назорат, тазйиқ уюштирарди.

Хулоса қилиб айтганда, маориф ва маданий ҳаётда ҳам чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати яққол намоён бўлди. Ўлканинг маданий-маърифий ҳаётини чеклаб, ўз манфаатларига бўйсундурувчи йўл тутди. Чоризм буюк давлатчилик ғояларини Туркистонга зўрлик билан жорий этди, миллий маданият ва маънавий қадриятларни топтади. Тўғри, Россия империяси Туркистонда коммуникация ва ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш, миллий кадрларни тайёрлаш ва аҳолини жаҳон маданиятидан баҳраманд қилиш каби ижобий тадбирларни ҳам кўрди. Бироқ чор маъмурлари юритган сиёсат умуман олганда ўлканинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиётига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган цивилизация натижаларидан кўра бир неча баровар ортиқ эди»[1].

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 5-бет.

Синов саволлари

1. Ўзбек хонликларида жасуслик ишлари билан шуғулланган Россия элчилари, экспедицияси ҳақида нималарни биласиз?

2. Россия нима учун хонлик чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қурди? Шундай истеҳкомлар қаерларда барпо этилган?

3. Ўрта Осиё масаласида инглиз-рус рақобати қандай борди?

4. Россия босқини қандай бошланди?

5. Чимкентдаги жанглар қандай борди?

6. Тошкент мудофааси ҳақида нималарни биласиз?

7. Амирилашкар Алимқули жасорати ҳақида сўзланг?

8. Жиззах мудофааси, жанг натижаларини биласизми?

9. Туркистон Генерал-губернаторлиги қачон тузилди, унинг ҳудудларини биласизми?

10. Зирабулоқ жанги ҳақида нималарни биласиз?

11. Самарқанд қўзғолони ҳақида сўзланг.

12. Кауфман билан амир Музаффар ўртасида қачон шартнома тузилди, унинг шартларини биласизми?

13. Кауфманнинг Хива хонлигига юриши, унинг натижалари ҳақида сўзланг.

14. Гандимиён шартномаси қачон тузилди, унинг шартларини биласизми?

15. Қўқон хонлигида кўтарилган қўзғолонларнинг сабаблари, раҳбарлари, натижаларини биласизми?

16. Қўқон хонлигининг тақдири нима бўлди?

17. Мустамлакачилар қандай идора усулини жорий этдилар?

18. Мустамлакачиларнинг иқтисодий сиёсати ва амалиёти ҳақида нималарни биласиз?

19. Мустамлакачилар маънавий-маданий соҳада қандай сиёсат юритдилар?

XI Боб. ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ. ЖАДИДЧИЛИК

1. Чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати

Чор Россиясининг Туркистонда жорий этган маъмурий бошқарув тизими халқнинг бошига солинган сиёсий сиртмоқ бўлди. Босқинчилар аввало, Туркистон бойликларини талон-тарож қилди, сўнгра ўлкани хом ашё базасига айлантириб, иқтисодиётни ўз манфаатлари йўлида жиловлаб олди. Оғир солиқлар, мажбуриятлар аҳолини тобора қашшоқлаштириб борди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг миллий қадриятлари, урф-одатларини оёқ ости қиларди, маънавий зуғум кучайиб борди.

Туркистон халқларининг чор Россияси қўшинларининг босқинчилик юришларига қарши Ватан озодлиги учун кураши олдинги мавзуда ёритилган эди. Россия Туркистонни ўз мустамлакасига айлантиргач, унинг сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий зулми кучайиб борди. Чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши халқнинг норозилиги, нафрати ошиб борди, бу эса унинг қўзғолон кўтаришига сабаб бўлди. Қўзғолонларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари деҳқонлар, шаҳар ҳунарманд-косиблари, камбағаллар эди. Бу ҳаракатларда ватанпарвар руҳонийлар, миллий ғурурини йўқотмаган бой заминдорлар ҳам иштирок этдилар.

1879 йилда 600 га яқин ғалаёнчи Фарғона вилоят бошқармаси биносини қурщаб олиб, ҳарбий губернатордан Марғилон туманидан олинаётган солиқларни камайтиришни талаб қилади. Ғалаёнчилар авзоидан чўчиган, вазиятнинг жиддийлигини англаган вилоят ҳарбий губернатори бўлажак катта жанжалнинг олдини олиш мақсадида халққа ён босиб, уларнинг талабларини ўрганиб чиқишга ваъда беради ва ғайриқонуний солиқ йиғувчиларни аниқлаб, уларни ишдан четлаштиришга мажбур бўлади.

1880-1883 йилларда мустамлакачилик зулмига қарши қатор чиқишлар бўлиб ўтди. Хўжанд, Ўратепа, Наманган, Ўш ва Чустда кўтарилган қўзғолонлар бунга мисол бўла-

олади. Мустамлакачилар ҳарбий куч билан қўзғолонларни бостириб, ҳаракат бошлиқларини қамоққа олиб, фаолларни қаттиқ жазоладилар. 1885 йилнинг ёзида Фарғона водийсида халқ қўзғолонлари қайтадан авж олиб кетди. Энди қўзғолончилар кураш усулларини ўзгартириб, бойлар ва волост ҳокимларининг қўрғонларига ўт қўядилар. Қўзғолон бирин-кетин вилоятнинг барча уездларига ёйилади, баъзи жойларда қуролли ҳаракат тусини олади. Манбаларда 1885-1892 йилларда Фарғона вилоятида халқнинг 205 марта сиёсий чиқишлари, харакатлари кўтарилгани қайд этилган.

Фарғонадаги вазиятдан чўчиган вилоят ҳарбий-губернатори Веревский аҳолидан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун Марказий ҳукуматга махфий сиёсий полиция хизматини ташкил этиш таклифини илгари суради. У Фарғона вилоятининг ҳар бир туманида махфий айғоқчилар тармоғини вужудга келтириш учун ўз ихтиёридаги маблағдан фойдаланади. Ўлканинг олий ҳарбий-сиёсий доиралари тобора кучайиб бораётган норозилик тўлқинини пасайтириш учун таъсирчан восита излай бошлади. Қуролли кучлар ва полиция хизматини кучайтириш тадбирлари учун бир йилда 5,5 млн. сўм сарфланади. Ҳолбуки, ундан ҳам муҳим ҳисобланган темир йўл учун бор йўғи 190000 сўм ажратилганини ҳисобга олсак, чор ҳукуматининг халқ ҳаракатидан нақадар хавотирга тушгани аниқ бўлади[1].

1892 йилнинг ёзида Туркистон маркази Тошкентда рус мустамлакчиларини талвасага солган ва тарихга «вабо исёни» ёки «тошотар воқеаси» номи билан кирган қўзғолон бўлди. Июн ойида Тошкентда вабо тарқалди. Шаҳар маъмурияти шошилинч чоралар кўрди. Вабо касали билан ўлганларни шаҳар ичкарисидаги 12 та қабристонга кўмиш ман этилди, шаҳар ташқарисида 4 та янги қабристон очилади, деб эълон қилинди. Шаҳардан чиқиш ва кириш назорат остига олинди. Шаҳарда вабо касалига чалинганлар йўқ қилинар экан, деган миш-мишлар тарқалди. Мустамлака маъмурияти тиббиёт нуқтаи назаридан тўғри бўлган бу тадбирлар ҳақида аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб

---

[1]Қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 344 бетлар.

бормади, мусулмончилик одатлари, маросим, қонун-қоидаларини ҳисобга олмади. Ваъда қилинган 4 та янги қабристон ўрнига фақат биттаси очилди. Бошқа касаллик билан ўлганларни шаҳар ичкарисидаги қабристонларга кўмиш ишларини расмийлаштириш ҳам чўзилиб кетди, суиистеъмолликлар кучайди. Одамлар ноилож ўликни эски қабристонларга олиб бориб кўмишга мажбур бўлди. Полиция бундайларни топиб ҳибсга ола бошлади, қабристонни очиб, ўлганларнинг руҳи ҳақорат қилинди. Шаҳарнинг энг таниқли кишиларидаи ҳисобланмиш Азизёр Эшон, Абулқосим хўжа, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва бошқа кишилар бошчилигидаги мингга яқин киши шаҳар бошлиғи маҳкамаси томон йўл олдилар. Уларга ҳоким тўра — шаҳар бошлиғи полковник С.Р.Путинцев ва эски шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб тўқнаш келишди. Қамчисини ўйнатиб келган оқсоқол халқнинг сўзларини, арз-додини тинглаш ўрнига уларга дағдаға қила бошлади. Халқ унинг бошига тошлар ёғдирди. Машҳур «Тошотар» воқеаси бошланиб кетди. Оқсоқол отдан тушиб ҳокимнинг идорасига қочиб яширинди. Полковник Путинцев эса ўзининг содиқ қулини паноҳига олиб, халқни тинчитишга уринди. Халқ ундан оқсоқолни беришини талаб қилди. Путинцев ҳам музокара ўрнига куч ишлатишни афзал кўриб, тўппончасини ғилофидан чиқариб, дағдағага ўтди. Сабр косаси тўлган халқ, узоқ ўйлаб ўтирмай, ҳокимга ҳужум бошлади, Путинцев ва унинг миршабларини дўппосладилар, ҳалойиқ маҳкамани ҳам остин-устун қилдилар.

Қуролланган солдатлар етиб келгач, халқ аямай ўққа тутилди. Натижада кўп киши ҳалок бўлди ва яраланди, ўлганлар ва ярадорларнинг миқдори ҳақида аниқ маълумотлар сақланмаган. Чунки халқнинг ўзи жасадларни ва ярадорларни ўзлари билан олиб кетишди. Кейинги кунлари Ан-ҳордан топилган майитлар сони 80 тага етган. Қўлга олинган 60 киши турли муддатларга қамоқ жазоси ва сургунга ҳукм қилиндилар. Мустамлакачиларнинг зўравонлиги халқнинг озодлик ҳаракатини тўхтатиб қололмади.

Туркистонда кўтарилган озодлик ҳаракатининг энг йириги 1898 йилги Андижон қўзғолонидир. Қўзғолонга Андижон яқинидаги Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад

Али Эшон бошчилик қилди. У отасининг ишини давом эттириб дуқ ясарди, шунинг учун уни Дукчи Эшон деб аташарди. Муҳаммад Али Бухорода ўқиди, Маккага ҳажга борди, Фарғона вилоятидаги Султонхон Тўра Эшон хизматида бўлди. Унинг вафотидан кейин ўзи Эшон бўлади. Унинг мақсади рус ҳукмронлигидан қутилиш, Фарғонада ўз кишисини хон қилиб кўтариш эди. Унинг атрофида камбагаллар тўплана борди, боғлар яратди, сувсиз ерларга сув чиқарди. Муҳаммад Али Эшон ўз муридлари билан кенгашиб мустамлакачиларга қарши ҳужум қилиш режасини тузади.

1898 йил 17 май куни бир гуруҳ кишилар Муҳаммад Али Эшонни оқ кигизга ўтқазиб, хон деб кўтардилар, халойиқни қўзғолонга даъват қилдилар. Шу куни хуфтон пайтида ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, тахминан олти юз киши Андижон шаҳрига жўнадилар.

Эшон бошлиқ қўзғолончилар Қўтчи қишлоғига киришганда яна 200 киши қўшилган. Қорақўрғон ва Оқчидан ўтиб Қўйлига яқинлашганида уларга мингбоши Файибназар ўз йигитлари билан қўшилади. Қўзғолончилар Андижонга яқинлашганларида уларга бой савдогар Алибой қуролланган 190 йигити билан қўшилади, қўзғолончилар сони 2000 кишига етади. Қўзғолончилар Андижондаги мустамлакачиларнинг ҳарбий гарнизонига бостириб киради ва казарманинг пирамидаларида турган 30 га яқин милтиқни ўлжа қилиб олиб, биринчи қатордаги солдатлар устига ташланишади. Уларга ичкаридаги солдатлар қаршилик кўрсатадилар. Чорак соат давом этган отишмадан сўнг қўзғолончилар тўрт ўлган шерикларини ташлаб чекинадилар. Ҳарбий гарнизондагилардан 23 киши ҳалок бўлади, 24 таси ярадор бўлади.

Андижонда, айниқса, россияликлар яшайдиган янги шаҳарда мустамлакачи амалдорлардан тортиб то оддий фуқарогача ваҳимага тушиб, уйларига бекинган ва мусулмонлар ялпи ҳужумини кутган. Ҳатто туманбоши полковник Коншевский ҳам кўчага чиқишдан қўрқиб уйида бекиниб ётади. Эски шаҳар оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши унинг олдига келганидагина у воқеанинг тинч тугаганини билган ва дарҳол аскар чақиради. Улар янги шаҳардан бошлаб кўзларига кўринган мусулмонларни отарди. Бу воқеалардан мутлақо бехабар, эрталаб ишлашга чиққан минглаб деҳқонлар

ва ҳунармандлар мустамлакачилар ўқидан нобуд бўлишади. Ҳарбий қўшинлар шаҳарни ўраб олиб, қўзғолонни ҳарбий куч билан шафқатсизларча бостиради.

Мустамлакачилар Муҳаммад Али Эшонни тутиш учун Мингтепага юрадилар, йўлда дуч келган кишини отиб ўлдириб, Мингтепага бостириб кирадилар, уч соатча отишма ва тинтув ўтказадилар. Ниҳоят, Эшон Арслонбоб яқинидаги Тошкўприкда қўлга туширилади. Эшон ва унинг мурид-лари, таниш-билишлари, маслакдошларига нисбатан даҳшатли қатағон уюштирилди. Дукчи Эшон осиб ўлдирилди, унинг 45 нафар ёрдамчилари қатл этилди, 208 киши Сибирга сургун қилинди.

Дукчи Эшон қўзғолони изсиз кетмади. Бутун Фарғона водийсида мустамлакачиларга қарши ҳаракат давом этди. Яккатут, Наманган, Бешариқ, Марғилон ва бошқа туман ва қишлоқларда босқинчиларга қарши ҳаракатлар бўлди. 1898 йилги қўзғолон чоризмга қаттиқ зарба берди, унинг негизларини титратди. Қўзғолончилар Ватан озодлиги учун кураш тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин эгалладилар.

2. Туркистонда жадидлар ҳаракатининг вужудга келиши, уларнинг ислоҳотчилик фаолияти

Туркистонда ўрнатилган мустамлакачилик зулми XIX аср охири XX аср бошларида янада кучайди. Чоризм иқтисодий жиҳатдан маҳаллий халқни талаш, эзиш билан бирга, уларни жаҳолатда, саводсизликда тутиб туриш, маънавий қашшоқлантиришга интилар эди. Мустамлакачилар шу мақсадда ўлкага чиновниклар, ҳарбийлар, банкирлар, савдо-саноатчилар, муҳандис-техниклар, руҳонийлар, илмий кучлар, ишчилар, мужиклардан иборат малайларини сафарбар этган эди. Бироқ золимлар қанчалик уринмасин, маҳаллий аҳолининг ҳурлик, озодлик учун интилишини сўндиролмади, миллий озодлик ҳаракати кучайиб борди. Тарихий вазият миллат равнақини ўйловчи зиёлилар, маҳаллий буржуазия вакиллари, уламолар орасидан халқни уйготиш, миллий онгини ошириш, бирлаштириш учун курашувчи кучларни тайёрлаб етиштирди.

Шарқ билан Ғарбни таққослаб, мусулмонлар ва туркийлар дунёси, хусусан Россия тасарруфига олинган мусулмонларнинг жаҳон тараққиётидан узилиб қолаётганини қримтатар фарзанди Исмоил Гаспирали (1851-1914) биринчи бўлиб англади. У туркий халқлардаги жаҳолатни йўқ қилиш, маънавият-маърифат орқали тараққий топган мамлакатлар даражасига кўтарилиш ҳаракатини бошлаб берди. Исмоил Гаспирали маорифни ислоҳ қилиш, мактабларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. У 1884 йилда Қримдаги Боқчасарой шаҳрида жадид мактабига асос солди.

«Жадид» арабча сўз бўлиб, «янги» деган маънони билдиради. У ўзи ташкил этган мактаб ўқувчилари учун ўқув дастури тузди ва дарсликлар ёзди. У 40 кун ичида 12 ўқувчининг саводини чиқариб, тезда шуҳрат қозонди. «Таржимон» газетасини чиқариб, ўз ғояларини ёйди. 1888 йилда «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобини нашр этиб, жадид мактабларининг қурилиши, дарс ўтиш мазмуни, жиҳозланиши, синов ва имтиҳонлар олиш усулларини баён этиб берди.

Исмоил Гаспирали ғоялари Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига ҳам кириб келди. 1893 йилда у Ўрта Осиёга келиб илғор зиёлилар билан учрашди, Бухоро амири ҳузурида бўлиб, битта жадид мактаби очишга розилик олди. Туркистонлик зиёлилар жадидчиликни ёқлаб маорифни ислоҳ қилиш, «Усули жадид» мактабларини ташкил этишга киришдилар. 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, 1899 йилда Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жадид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жадид мактаблари фаолият кўрсатди.

Туркистон жадидларига Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакурий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқа ўнлаб миллий зиёлилар раҳнамолик қилдилар. Улар дастлаб маорифни ислоҳ қилиш йўлидан бордилар. «Усули жадид» мактаблари тармоғи кенгайиб борди. Уларда диний таълимот билан бирга тиббиёт, ҳикмат, кимё, нужум, ҳандаса каби дунёвий билимлар ўргатилди, савод чиқариш тезлаштирилди.

Талабаларга Туркистон тарихи, туркийлар тарихини ургатишга алоҳида эътибор берилдики, бу уларнинг миллий онгини уйғотишга, жамиятни этник жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қиларди. М.Беҳбудийнинг «ўз уруғининг отини билмаган, етти отасини танимаган қул — манқуртдир» деган сўзлари талабаларни миллий ўзлигини англашга чақирар эди. Мунаввар қорининг «Адиби аввал», «Адиби сонй», М.Беҳбудийнинг «Китобатул атфол», «Болалар мактуби», «Мухтасари тарихи ислом», «Жўғрофия», А.Авлонийнинг «Адабиёт», «Биринчи муаллим», «Туркий гулистон», «Мактаб гулистони» каби дарсликлари миллий мактаб ва миллий тарбияни юқори савияга кўтаришга хизмат қилди. Жадид мактабларида ҳар томонлама билимли, маънавий етук, ўз халқининг тарихини ва дунё ишларини яхши ўзлаштирган кадрлар тайёрлаб чиқарилди.

Жадидлар ёшларни чет элларга ўқишга юбориш ташаббуси билан чиқдилар. Бой табақанинг илғор вакиллари жадидларнинг бу ҳаракатини маъқуллаб, тегишли маблағ билан кўмаклашдилар. Кўпгина умидли ёшлар Германия, Миср, Туркия ва Россиянинг марказий шаҳарларига ўқишга юборилди. 1910 йили Бухорода мударрис Хожи Рафий ва бошқалар «Болалар тарбияси» хайрия жамиятини ташкил этиб, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та талабани Туркияга ўқишга жўнатди. 1909 йилда Мунаввар қори тузган «Жамияти хайрия» ҳам мискин ва ожиз талабаларга ёрдам берар, ёшларни чет элга ўқишга юборишга ёрдамлашар эди.

Жадидлар Туркистонда миллий матбуотга асос солдилар. Мунаввар қори 1906 йилда «Хуршид» («Қуёш») журналини ташкил этиб, унга ўзи муҳаррирлик қилди. Журнал халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини танишга, миллий уйғонишга хизмат қилди. Аммо, мустамлакачи маъмурлар тезда журнални чиқаришни ман қилдилар. М.Беҳбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини чиқара бошлади. У «Нашриёти Беҳбудия» хусусий нашриётини, унинг ҳузурида «Кутубхонаи Беҳбудия»ни ташкил этди. Газета ва журналда миллат ва она юрт дарди, халқни маърифатли қилиш, эркинлигини таъминлаш масалаларига бағишланган долзарб мақолалар чоп этиларди. Улар чор Россияси та-

сарруфидаги туркий халқларга, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркиягача бориб етарди.

Тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг етакчиси Асадуллахўжа ўғли Убайдуллахўжа 1913 йилда «Тараққийпарвар» деб ном олган зиёлиларнинг фирқасини тузади ва 1914 йилда фирқанинг «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газеталари чиқарилади. Бу газеталар саҳифаларида эълон қилинган мақолалар оммани мустабид тузумга қарши қўзғатишга хизмат қилди.

Жадидлар миллий театрга асос солдилар. Мунаввар қори раҳнамолигида 1913 йилда мусулмон драма санъати ҳаваскорлари жамияти — «Турон» труппаси тузилди. 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги «Колизей» театри биносида ўзбек миллий театрининг биринчи расмий очилиш маросими бўлди. Мунаввар қори ўзбек миллий театрининг биринчи пардасини очар экан шундай деган эди: «Туркистон тилида ҳануз бир театр ўйналмағонлиги барчангизга маълумдир... Театрнинг асл маъноси «ибратхона» ёки «улуғлар мактаби» деган сўздир. Театр саҳнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинган бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб ибрат олур». Ўша куни саҳнада М.Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси намойиш этилди. Унда ислом динининг Туркистондаги бузилишлари тасвирланиб, тамошабин эътиборини нажот йўли — маориф, маорифни эса «покланган дин» бераолади, деган ғояга қаратади. «Тўй», «Заҳарли ҳаёт», «Жуванмарг», «Бахтсиз куёв» пьессаларида хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, кўпхотинлик, мажбурий никоҳ оқибатлари каби муаммолар ёритилади. Миллий театр санъати одамларга миллатда мавжуд бўлган қусурлар ва ижобий томонларни тушунтирувчи ойна бўлиб хизмат қилди.

Жадидлар матбуоти ва театрида айрим мутаассиб руҳонийларнинг порахўрлиги, ахлоқсизлиги ҳам қаттиқ танқид остига олинди. Абдурауф Фитрат «Мунозара» номли асарида Бухоро уламоларининг нодонлиги ва порахўрлигини очиб ташлади. «Ҳинд сайёҳининг саргузаштлари» асарида эса Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарлардаги иқтисодий таназзулга айрим руҳонийларнинг ўз мавқеини суиистеъмол қилганликларини асосий сабаб қилиб кўрсатди. Жадидчи журна-

лист ва драматурглар нашавандлик, қашандалик, зиноғарлик, фоҳишалик каби иллатларни қоралашди.

Жадидлар гуруҳий, ижтимоий ва ҳудудий бирлик тўғрисидаги масалаларни кўтариб, халқни миллий ва диний бирликка, жипслашишга, ҳудудий бирликка чақирди, ижтимоий онгни XX аср даражасига кўтаришга интилдилар.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида жадидчилик ҳаракати ўзига хос вазиятда кечди. Негаки, уларда мустабид монархия тузуми ҳукм сурарди. Бухоро ва Хива жадидлари сиёсий ислоҳотлар орқали конституцион монархия тузумини қарор топтириш, ҳукмдорлар ва амалдорларнинг ҳуқуқ имтиёзларини чеклаш, халқ вакиллиги тизимини яратиш каби талабларни илгари сурдилар. Бухоро жадидлари намояндалари – Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Хива жадидларидан Полвонниёз хожи Юсупов, Бобоохун Салимов ва бошқалар бу борада изчил иш олиб бордилар. Шу тариқа, Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар ташкилотлари шаклланиб, улар маърифатчилик фаолиятидан сиёсий кураш томон илгарилаб бордилар.

Жадидларга, бир томондан, мутаассиб руҳонийлар, иккинчи томондан, мустамлакачи маъмурлар қаршилик кўрсатдилар. Мутаассиб руҳонийлар жадидлар кўтарган барча янгиликларга қарши чиқишди. Улар жадидларни падаркушлар, мактаблари ҳақида эса «бу хил мактабда ўқувчи-талабалар биринчи йили газета ўқий бошлайди, иккинчи йили озодликни талаб қилишади, учинчи йили эса жаноби олийларини тахтдан ағдариб турмага тиқиб қўйишади» дер эдилар. Мутаассиблар тарихни тасвирлаш, ўқитиш бемаънилик, даҳрийлик деб ҳисоблашди. М.Беҳбудий уларни фош қилар экан, Қуръони Карим ҳам, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадислари ҳам тарихга даҳлдор эканлигини, Қуръони Каримнинг чорак қисми тарихий маълумотлардан иборатлигини кўрсатди.

Мустамлакачи маъмурлар, шунингдек, Бухоро амири ва Хива хони жадидлар ҳаракатини жиловлаш чораларини кўрдилар. Улар устидан назорат ўрнатар, газета ва журналларини ман этиб, нашриётларини бузиб ташлар, китоб дўконлари, қироатхоналарини ёпиб ташлар эдилар.

Жадидлардан ўнг қанот ажралиб чиқиб реакция лагерига қўшилди. Қадимчилар деб аталган бу гуруҳ Россиянинг

обрўси бизнинг обрўйимиз, худодан қўрқ, подшоҳни ҳурмат қил, подшоҳнинг амри фуқаролар учун вожибдур, деб чиқдилар. Улар ислоҳотларга қарши чиқиб, қадимги тартибларни ҳимоя қилдилар.

Жадидлар тобора олға юрдилар. Мустамлакачиларнинг жадидларга нисбатан қўллаган зўравонлик чоралари, уларни маънавий-маърифий ислоҳотдан сиёсий қаршилик курсатиш даражасига кўтарилишига олиб келди. Дастлабки сиёсий уюшма ва фирқалар вужудга келди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда майдонга келган жадидчилик маданий-маърифий, миллий, ижтимоий-сиёсий ҳаракат эди. У ўсиб мустамлакачиларга қарши кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатининг мафкурасига айланди.

3. 1916 йил халқ қўзғолони

Биринчи жаҳон уруши, унда иштирок этаётган Россия империясини тобора ҳолдан тойдирмоқда эди. Ўн минглаб аскарлар жангда қурбон бўлдилар. Талвасага тушган Россия Олий Бош қўмондонлик штаби ҳарбий вазирликдан «армия эҳтиёжлари учун салмоқли миқдорда куч ажратишни» зудлик билан талаб қилди. Бу кучни ҳарбий вазирлик мустамлакалардан тўплашга умид боғлади. Натижада Россия императори Николай II 1916 йил 25 июнда Туркистон, Сибир ва Кавказдаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни фронт орқасидаги хизматлар учун сафарбар қилиш тўғрисида фармон чиқарди.

Туркистон Генерал-губернаторига зудлик билан фармонни амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга 38 минг, Фарғона зиммасига 50 минг кищи юбориш мажбурияти юкланди. Ўлкада сафарбар қилинувчиларнинг рўйхатлари тузила бошланди. Халқ бу тадбирга мардикорликка олиш деб ном берди. Маҳаллий маъмурият мардикорликка чақиришни бойлик орттириш воситасига айлантирди. Бойларнинг ўғли пул билан қутулиб қолар, камбағал оилалар эса ёлғиз ўғилдан, боқувчисидан айрилар эди. Бу ҳол халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Петроградцан баъзи табақадагилар товон эвазига мар-

дикорликдан озод қилиниши мумкинлиги тўғрисида қўшимча кўрсатмалар етиб келганидан кейин халқ норозилиги қўзғолонга айланиб борди.

4 июлда Хўжанд шаҳрида норозилик намойиши бошланиб кетди. Унда деҳқонлар, мардикорлар,чоракорлар, аёллар — жами 3000 дан ортиқ киши қатнашиб, намойиш «Мардикор бермаймиз!» шиори остида ўтди. Полиция намойишни бостиришга киришди. Бунга жавобан намойишчилар улар устига тош ёғдирдилар. Ҳарбий қисмдан солдатлар етиб келиб полициячилар билан биргаликда намойишни бостирди, икки киши ўлди, бир киши ярадор бўлди. Хўжанд воқеаси ҳақидаги хабар бутун Туркистонга ёйилди. 5 июлда Самарқанд уезднинг Ургут қишлоғида ғазабга келган 2000 кишилик деҳқонлар оломони волост бошқарувининг маҳкамаси олдига тўпланди. Маҳкама ходимлари калтакланди. Ўша куни Самарқанд уезднинг Сиёб, Маҳалла, Хожа Аҳрор ва Ангар волостларида ҳам намойишлар бўлиб ўтди.

11 июлда Тошкентда катта ғалаён бошланиб кетди. Ҳунармандлар, ишчилар, шаҳар камбағаллари ва шаҳар атрофидаги деҳқонлар Бешёғочдаги полиция бошқармаси томон йўл олдилар. Бу ерда катта оломон тўпланди. Намойишчилар «болаларимизни берғандан кўра ўзимиз ўлганимиз яхшироқ, подшо ўлиб кетсин» дея майдонни ларзага келтириб қичқирдилар. Маҳаллий аҳоли фаолларидан Йўлчи Иброҳимов (кўнчи), Ғулом Камолов (ғишт терувчи), ишчи аёл Зуҳрабиби Мусаева ва бошқалар халқни подшоҳ ҳукуматига қарши қатъий кураш бошлашга даъват этдилар. «Ур полициячиларни!» деган қичқириқлар билан бошқармага ҳужум қилдилар. Қамал ва отишма бошланганидан бир соат кейин ёрдамга жазо қўшини етиб келди. Казак қисмлар 5 кишини отиб ўлдиришди, 15 киши ярадор бўлди.

Қўзғолоннинг фаол иштирокчиси Зуҳрабиби ҳам курашнинг олдинги сафидаги тўқнашувда тош отаётиб ҳалок бўлди. Қўзғолончилар чекинишди. Сал кейинроқ яна чинакам жанг бошланиб кетди. Энди подшоҳ аскарлари чекинишга мажбур бўлдилар, улар бошқарма ичига кириб олиб, баррикада қуриб ҳимояландилар. Полполковник Савицкий бошлиқ жазо отряди, унинг кетидан келган генерал Галкин кучлари жангга кириб, қўзғолонни бостиришга эришдилар. Тошкент ат-

рофидаги қишлоқларда деҳқонларнинг ғалаёнлари полиция ва қўшинлар билан тўқнашувга айланди. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор, Тўйтепа қишлоқларида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пскент қишлоқларида бўлиб ўтди.

Норозиликлар Россиянинг асосий пахтакор ҳудудига айлантирилган Фарғона водийсида тобора кучая бошлади. Ғалаёнлар Қўқон шаҳри, Каттақўрғон, Риштон, Ганжиравон қишлоқларида ҳам бўлиб ўтди. Уларнинг барчаси аёвсиз бостирилди.

9 июл куни Андижон жоме масжидида подшоҳ фармони ўқиб эшиттирилди. Аҳоли яшин тезлигида майдонни тўлдирди. Халқ «ҳозир ҳамма мингбошилар ва амалдорларнинг бошини кесиб ташлаймиз ва мол-мулкини ер билан яксон қиламиз» деб таҳдид солиб, сафарбарликни бекор қилишни талаб этишди. Полиция ва казакларга ҳужум бошланди. Жазоловчилар қўзғолончиларга ўт очиб, 3 кишини ўлдириб, 12 кишини ярадор қилдилар.

Скобелев уездида халқ ғалаёнлари 10 июл якшанба куни эски Марғилондаги чиқишлар билан бошланди. Тўпланган кишилар сони 25 мингтагача етган. Қаттиқ тўқнашувда икки миршаб ўлдирилган, бир неча оқсоқол калтакланган. Халқ билан ёмон муносабатда бўлган бойлар ҳам ўлдирилган. Бойларнинг уйлари ва маъмурий бинолар вайрон қилиниб, подшо расми йиртилиб, оёқ остига ташланган. Бу ерга жазо полки етиб келиб қўзғолончиларга қарши ўт очиб, 63 кишини ўлдириб, кўпчиликни ярадор қилганлар.

1916 йилдаги қўзғолоннинг энг кучли нуқтаси Жиззах қўзғолони бўлди. Жиззах шаҳри аҳолиси 13 июл куни сафарбарликка чақирилганлар рўйхатини талаб қилиб оқсоқол ва мингбоши маҳкамасига тўпландилар. Оқсоқолни ўлдириб, мингбоши маҳкамасини вайрон қилдилар, рўйхатни топиб олиб ёндириб ташладилар. Қўзғолонни бостиришга етиб келган жазо отряди катта зарбага учради. Қўзғолончилар сафи кенгайиб борди, 18 июл куни Назирхўжа Эшон бошчилигида янги шаҳарга томон юрдилар. Жазо отряди билан қўзғолончилар ўртасида бўлган тўқнашувда иккала томондан ҳам қурбонлар бўлди. Қўзғолончилар телефон симларини узиб, нефтли бакларни ёндириб, биноларни вайрон қилдилар. Ломакино бекатида темир йўл кўприги, релс-

лар бузиб ташланди. Обручево, Курапоткино, Ростовцово темир йўл бекатлари ҳам вайрон қилинди, 6 та темир йўл кўприги бузиб ташланди. Абдураҳмон Жевачи бошчилигида Боғдон волостида ҳам ғалаёнлар бўлиб ўтди.

Туркистон Генерал-губернатори Жиззах қўзғолонини бостириш учун полковник Иванов бошчилигида олтита тўпи бор 13 рота аскар, 300 кишилик казак отряди ва 3 рота сапёрларни сафарбар этди. Жазо отряди қўзғолонни шафқатсизларча бостирди. Омон қолган Жиззах аҳолиси жазирама чўлга ҳайдалди. Жиззах иши бўйича 1000 киши ҳибсга олинди, 151 киши суд қилиниб турли муддатларга қамалди.

1916 йилги қўзғолон бутун Туркистонга ёйилди, деҳқонлар ва камбағаллар қўзғолонни ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлди. Қўзғолон бостирилган бўлсада, мустамлакачилар ҳам анчагина кучларидан ажралдилар. Шунинг учун ҳам, 1916 йил 13 декабрда IV Давлат Думасида сўзга чиққан ноиб А.Ф. Керенский «Уруш фронтларига янги бир фронт — Туркистон фронти қўшилди», — деб вазиятга жиддий ва холис баҳо берган эди.

Генерал-губернатор императорга йўллаган мутлақо махфий ахборотида 97 рус аскари ўлдирилиб, 86 таси ярадор бўлганини ва 76 аскар бедарак йўқолганини, 7 рус амалдори, рус аҳолисидан 2325 киши ўлдирилиб, 1384 киши бедарак йўқолганини ёзган. Аммо, у Туркистон фронтида ўз талофатини аниқ ёзгани ҳолда ваҳшиёна ўлдирган ўн минглаб маҳаллий аҳоли ҳисобини бермайди.

Қўзғолон ўлкадаги чор Россия мустамлакачилик тизимининг таги бўш заминда эканлиги ва унинг устунлари қимирлай бошлаганини ҳам кўрсатди. Қўзғолон Туркистон халқларининг ватанпарварлиги, ғурури сўнмаганлигини яна бир бор намоён этди.

Синов саволлари

1. Мустамлака сўзининг маъноси нима?
2. Жаҳонда қайси давлатлар мустамлакачи давлат деб ҳисобланади ва нима учун?
3. Туркистонда чор Россиясининг мустамлакачилиги даври қайси йилларни қамраб олади?

4. Миллий озодлик ҳаракати деганда нимани тушунасиз, унинг сабаблари нимада?

5. Тошкент қўзғолонининг сабаблари, натижаларини биласизми?

6. Андижон қўзғолони ҳақида нималарни биласиз?

7. Жадидлар ҳаракати нима ва у Туркистонда қачон бошланган?

8. Кимлар Туркистонда жадидлар ҳаракатига раҳнамолик қилдилар?

9. Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолияти ҳақида сўзланг.

10. Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

11. Жадидлар қандай газета ва журналларни нашр этганлар?

12. Жадидлар қандай ғояларни илгари суришди?

13. Қандай воқеа 1916 йилда қўзғолон кўтарилишига туртки бўлди, қўзғолоннинг асосий сабаблари нимада эди?

14. Жиззах қўзғолони ҳақида нималарни биласиз?

15. 1916 йилги қўзғолоннинг аҳамияти нимада?

Тарихий саналар жадвали

Мил. ав. 535-329 йиллар — Ўрта Осиё Эрон аҳмонийлари ҳукмронлиги остида.

Мил. ав. 522 йил — Марғиёнада аҳмонийларга қарши Фрада бошчилигида қўзғолон.

Мил. ав. 519-515 йиллар — Доро I Гистаспнинг фармони бўйича Беҳустун қояларига битилган ёзувлар.

Мил. ав. 329 йил — Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши.

Мил. ав. 329-327 йиллар — Ўрта Осиё халқларининг Спитамен бошчилигида Искандар қўшинларига қарши кураши.

Мил. ав. 323 йил — Искандар вафоти. Искандар салтанатининг инқирози.

Мил. ав. 312-250 йиллар — Ўрта Осиёда Салавкийлар ҳукмронлиги.

Мил. ав. 250-140 йиллар — Бақтрия давлатининг қайта тикланиши ва ривожланиши.

Мил. ав. 175-170 йиллар — Сўғднинг Бақтриядан ажралиб чиқиши.

Мил. ав. 175-140 йиллар — Хоразм (Қанғ) давлатининг Сўғд ва Шошни қўшиб олиши.

Мил. ав. II асрнинг II ярми — Даван (Фарғона) давлатининг ташкил топиши.

Мил. ав. I, мелодий-IV асрлар — Кушонлар сулоласи ҳукмронлиги.

305 йил — Хоразмда Африғийлар сулоласи ҳукмронлигининг бошланиши.

V-VI асрлар — Эфталийлар сулоласи ҳукмронлиги.

457 йил — Эфталийлар шоҳи Вахшунвар томонидан Тоҳаристон за Бадахшоннинг бўйсундирилиши.

V-VI — Ўрта Осиёда Маздак таълимотининг ёйилиши.

551-715 йиллар Марказий Осиё халқлари Турк ҳоқонлиги таркибида.

VI асрнинг 80-йиллари — Турк ҳоқонлигининг ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетиши.

654-659 йиллар — Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳарбий юришлари.

673-676 йиллар — Арабларнинг Убайдулла ибн Зиёд бошчилигида Пойкандга ҳужуми.

704-715 йиллар — Арабларнинг Мовароуннаҳрни забт этишлари. Қутайба ибн Муслим ҳукмронлиги.

728-737 йиллар — Мовароуннаҳр халқларининг арабларга қарши курашлари.

769-783 йиллар — Муқанна қўзғолони.

806 йил — Рофе ибн Лайс бошчилигидаги қўзғолон.

813-833 йиллар — Халифа ал Маъмун ҳукмронлиги.

864-888 йиллар — Мовароуннаҳрда Наср ибн Аҳмад Сомоний ҳукмронлиги.

871 йил — Ёқуб ибн Лайснинг Балх ва Тоҳаристонга ноиб этиб тайинланиши.

888-907 йиллар — Исмоил Сомоний ҳукмронлиги.

907-914 йиллар — Аҳмад ибн Исмоил Сомоний ҳукмронлиги.

914-915 йиллар — Самарақанд қўзғолони.

914-943 йиллар — Нуҳ ибн Носир Сомоний ҳукмронлиги.

954-961 йиллар — Абдул Малик ибн Нуҳ Сомоний ҳукмронлиги.

977-997 йиллар — Собуқтегиннинг Ғазнага ҳукмронлиги.

992-999 йиллар — Қорахоний Буғрохоннинг Мовароун-наҳрга юриши.

995 йил — Хоразмда Африғийлар сулоласининг тугатилиши.

995-997 йиллар — Хоразмда Маъмун ибн Муҳаммад ҳукмронлиги.

999-1005 йиллар — Бухоронинг Наср Илоқхон томонидан забт этилиши. Мовароуннаҳрда Қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши.

998-1030 йиллар — Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги.

999-1017 йиллар — Хоразмда Абдул Аббос Маъмун ибн Маъмун ҳукмронлиги.

1005-1034 йиллар — Мовароуннаҳрда Илоқхон Алптегин ҳукмронлиги.

1017 йил — Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмни забт этиши.

1038-1063 йиллар — Салжуқий Тўғрулбек ҳукмронлиги.

1040 йил — Дондоникон жанги.

1043 йил — Салжуқийларнинг Хоразмни забт этиши.

1046-1068 йиллар — Тамғачхон Иброҳим ибн Наср Қорахонийнинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги.

1055 йил — Туғрулбек Салжуқийнинг Бағдодга бостириб кириши.

1063-1072 йиллар — Султон Алп Арслон Салжуқийнинг ҳукмронлиги.

1068-1080 йиллар — Шамсулмулк Наср ибн Иброҳимнинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги.

1072-1092 йиллар — Султон Маликшоҳ Салжуқийнинг ҳукмронлиги.

1074 йил — Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғати турк» асарининг пайдо бўлиши.

1071-1097 йиллар — Хоразмда Ануштагин ҳукмронлиги

XI аср — Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асарининг тарқалиши.

1097-1127 — Хоразмда Қутбиддин Муҳаммад ҳукмронлиги.

XII аср бошлари — Қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.

1102-1130 йиллар — Мовароуннаҳрда Қорахоний Арслонхон ҳукмронлиги.

1118-1157 йиллар — Салжуқий Султон Санжар ҳукмронлиги.

1127-1156 йиллар — Хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад ҳукмронлиги.

1130 йил — Султон Санжар қўшинлари томонидан Самарқанднинг эгалланиши.

1141 йил — Қатвон чўлида Султон Санжар қўшинларининг Қорахитойлар томонидан тор-мор қилиниши.

1156-1172 йиллар — Хоразмда Эларслон ибн Отсизнинг ҳукмронлиги.

1158 йил — Эларслоннинг Мовароуннаҳрга юриши.

1172-1200 йиллар — Хоразмшоҳ Такаш ибн Эларслон ҳукмронлиги.

1182 йил — Такашнинг Бухорога юриши.

1196 йил — Такаш қўшинлари томонидан халифа Наср қўшинларининг тор-мор қилиниши.

1200 йил — Хоразмшоҳлар ҳукмронлигига қарши Ироқда халқ қўзғолони.

1200-1220 йиллар — Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлиги.

1207 йил — Бухоронинг Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан босиб олиниши.

1212 йил — Хоразмшоҳ томонидан Самарқанд қўзғолонининг бостирилиши. Қорахонийлар ҳукмронлигининг тугатилиши.

1212 йил — Чингизхон томонидан Шарқий Туркистонни истило қилиниши.

1219 йил — Чингизхоннинг Ўрта Осиёга юриши.

1219-1220 йиллар — Мўғуллар томонидан Ўтрор, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг босиб олиниши. Темур Малик томонидан Хўжанд шаҳрининг мудофаа қилиниши.

1221 йил — Мўғуллар томонидан Термиз, Балх, Урганч шаҳарлари, Хуросон ва Афғонистоннинг забт этилиши.

1220-1231 йиллар — Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга қарши кураши.

1225-1238 йиллар — Савдогар Маҳмуд Ялавоч — Мовароуннаҳр ноиби.

1227-1347 йиллар — Мовароуннаҳрда Чиғатой улуси.

1238 йил — Бухорода Маҳмуд Торобий қўзғолони.

1238-1289 йиллар — Маҳмуд Яловочнинг ўғли Маъсудбекнинг Чиғатой улусига ноиблиги.

1318-1326 йиллар — Чиғатой улуси хони Кебекхон ҳукмронлиги.

1326-1334 йиллар — Тармаширин ҳукмронлиги.

1333 йил — Араб сайёҳи Ибн Батутанинг Марказий Осиёга сафари.

1337 йил — Хуросонда сарбадорлар ҳаракатининг бошланиши.

1336 йил 9 апрел — Амир Темур таваллуди.

1337-1381 йиллар — Сабзаворда сарбадорлар давлати ҳукмронлиги.

1346-1358 йиллар — Мовароуннаҳрда туркий амир Қозоғон ҳукмронлиги.

1358-1361 йиллар — Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга юриши.

1365 йил — Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрга юриши.

1365-1366 йиллар — Самарқандда сарбадорлар қўзғолони.

1370-1405 йиллар — Амир Темур ҳукмронлиги.

1372 йил — Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.

1373-1374 йиллар — Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.

1379-1380 йиллар — Тўхтамишнинг Амир Темур ёрдамида Оқ Ўрда ҳокимиятини эгаллиши.

1381 йил — Амир Темурнинг Ҳиротни эгаллаши.

1385-1386 йиллар — Амир Темурнинг Озарбайжон ва Табризга юриши.

1386-1389 йиллар — Амир Темурнинг Эронга (уч йиллик) юриши.

1387-1388 йиллар — Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.

1388 йил — Амир Темурнинг Хоразмга охирги юриши.

1389 йил — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юриши.

1391 йил — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарщи иккинчи юриши. Кундузча ёнидаги жанг.

1392 йил — Амир Темурнинг Гуржистон ва Арманистонга юриши.

1392-1396 йиллар — Амир Темурнинг беш йиллик юриши.

1394-1395 йиллар — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши учинчи юриши. Сарой-Берканинг эгалланиши.

1395 йил — Амир Темурнинг Озарбайжонга юриши.

1398 йил — Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши.

1398-1404 йиллар — Амир Темурнинг етти йиллик юриши.

1400-1402 йиллар — Амир Темурнинг Туркия Султони Боязидга қарщи юриши.

1405 йил — Амир Темурнинг вафоти.

1409 йил — Самарқанд тахтини Шоҳруҳ томонидан эгалланиши.

1409-1449 йиллар — Мовароуннаҳрда Улуғбек ҳукмронлиги.

1417 йил — Бухорода мадраса қурилиши.

1417-1425 йиллар — Самарқандда Улуғбек мадрасасининг қурилиши.

1425 йил Улуғбекнинг Еттисувда Шермуҳаммад устидан ғалабаси.

1428 йил — Улуғбекнинг пул ислоҳоти.

1428-1429 йиллар — Улуғбек раҳбарлигида Самарқанд расадхонасининг қурилиши.

1441-1501 йиллар — Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти.

1449 йил — Мирзо Улуғбекнинг фожиали вафоти.

1451-1469 йиллар — Мовароуннаҳр ва Ҳиротда Темурий Абусаид ҳукмронлиги.

1455-1537 йиллар — Камолиддин Беҳзод ҳаёти ва фаолияти.

1469-1594 йиллар — Мовароуннаҳрда Темурий Султон Аҳмад ҳукмронлиги.

1483-1530 йиллар — Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти.

1500-1501 йиллар — Шайбонийхон томонидан Самарқанд ва Бухоронинг эгалланиши.

1505 йил — Шайбонийхоннинг Хоразмни босиб олиши.

1507 йил — Ҳиротни Шайбонийхон томонидан эгалланиши.

1510 йил — Шайбонийхоннинг Эрон шоҳи Исмоил I билан тўқнашуви ва ҳалок бўлиши.

1510-1531 йиллар — Кўчкинчихон ҳукмронлиги.

1511 йил — Мустақил Хива хонлигининг ташкил топиши.

1512 йил — Бобурнинг Самарқандни иккинчи марта эгаллаши.

1531-1533 йиллар — Кўчкинчихоннинг ўғли Абдусаид ҳукмронлиги.

1533-1539 йиллар — Убайдуллахон ҳукмронлиги.

1539 йил — Убайдуллахон томонидан Хоразмнинг забт этилиши.

1551-1556 йиллар — Наврўз Аҳмад (Бароқхон) ҳукмронлиги.

1557-1598 йиллар — Абдуллахон II ҳукмронлиги ва марказлашган давлат тузиши.

1588 йил — Тошкентда Абдуллахон II га қарши қўзғолон.

1598-1601 йиллар — Шайбонийхонларнинг сўнги вакиллари Абдулмўмин ва Пирмуҳаммад II ҳукмронлиги.

1601-1605, 1605-1661 йиллар — Аштархоний Боқимуҳаммад ва Валимуҳаммад ҳукмронлиги.

1602-1623 йиллар — Хоразмда Араб Муҳаммад ҳукмронлиги.

1611-1642 йиллар — Бухоро хонлигида Имомқулихон (Аштархоний) ҳукмронлиги.

1613 йил — Тошкентда Имомқулихонга қарши халқ қўзғолони.

1613-1619 йиллар — Самарқандда амир Яланғтўш томонидан Шердор ва Тиллақори мадрасаларининг қурилиши.

1616 йил — Хивада Араб Муҳаммад мадрасасининг қурилиши.

1623-1642 йиллар — Хоразмда Асфандиёрхон ҳукмронлиги.

1643-1663 йиллар — Хивада Абдулғозий I ҳукмронлиги.

1645-1681 йиллар — Бухорода Абдулазизхон ҳукмронлиги.

1651-1652 йиллар — Бухорода Абдулазизхон мадрасасининг қурилиши.

1663-1687 йиллар — Хивада Анушахон ҳукмронлиги.

1681-1702 йиллар — Бухорода Субхонқулихон ҳукмронлиги.

1681 йил — Қорақалпоқлар қўзғолони.

1685 йил — Анушахоннинг Бухоро ва Самарқандга юриши.

1688 йил — Хоразмнинг Бухоро хонлигига қўшиб олиниши.

1688-1702 йиллар — Хивада Шоҳниёз Эшик оғасининг ҳукмронлиги.

1702-1711 йиллар — Бухорода Убайдуллахон ҳукмронлиги.

1702-1714 йиллар — Хивада Араб Муҳаммад II ҳукмронлиги.

1708-1709 йиллар — Самарқанд ва Бухорода халқ қўзғолони.

1710 йил — Шоҳруҳбий томонидан Қўқонда ўзбекларнинг минглар уруғи ҳукмронлигининг ўрнатилиши.

1711-1747 йиллар — Бухоро хонлигида Абулфайзхон ҳукмронлиги.

1717 йил — Князь Бекович-Черкасский экспедициясининг Хивага юриши ва ҳалокати.

1719 йил — Хивада Шерғозихон мадрасасининг қурилиши.

1740 йил — Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг Ўрта Осиёга юриши.

1753-1758 йиллар — Бухорода манғит амир Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги.

1770-1790 йиллар — қўнғирот уруғидан Муҳаммад Али Иноқнинг Хивада ҳокимиятни эгаллаши.

1785-1800 йиллар — Бухорода Шоҳмурод ҳукмронлиги.

1789-1790 йиллар — Бухоро амирлигининг Марвни босиб олиши.

1798-1810 йиллар — Қўқонда Олимхон ҳукмронлиги.

1800-1825 йиллар — Бухорода Амир Ҳайдар ҳукронлиги.

1804-1806 йиллар — Элтузархон ҳукмронлиги.

1806-1825 йиллар — Муҳаммад Раҳим I ҳукмронлиги.

1822-1842 йиллар — Қўқонда Муҳаммадалихон (Мадалихон) ҳукмронлиги.

1826-1860 йиллар — Бухорода амир Насрулло ҳукмронлиги.

1827-1897 йиллар — Аҳмад Дониш ҳаёти ва ижодий фаолияти.

1841 йил — Қўқонда Мадалихонга қарши қўзғолон.

1842 йил — Амир Насруллонинг Қўқонни босиб олиши.

1864-1910 йиллар — Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳукмронлиги.

1845-1858 йиллар — Қўқон хони Ҳудаёрхоннинг биринчи ҳукмронлик даври.

1853 йил — Руслар томонидан Оқмачит (Қизил Ўрда) истеҳкомининг босиб олиниши.

1855 йил — Хиваликларнинг Марвни забт этиши.

1855-1856 йиллар — Қорақалпоқлар қўзғолони.

1858-1862 йиллар — Маллахон ҳукмронлиги.

1860-1885 йиллар — Амир Музаффар ҳукмронлиги.

1862-1863 йиллар — Худоёрхоннинг иккинчи марта тахтни эгаллаши.

1862 йил — Рус қўшинлари томонидан Пишпак ва Тўқмоқнинг босиб олиниши.

1864 йил — Рус қўшинларининг Авлиёота, Туркистон ва Чимкент шаҳарларини босиб олиши.

1865 йил, 17 июн — Тошкентнинг рус қўшинлари томонидан босиб олиниши.

1866 йил, май — Хўжанднинг босиб олиниши.

1866-1875 йиллар — Худоёрхоннинг учинчи марта ҳукмронлиги.

1866 йил, 2 октябр — Ўратепанинг босиб олиниши.

1866 йил 18 октябр — Жиззахнинг босиб олиниши.

1867 йил, 18 июл — Туркистон Генерал-губернаторлиги ва Туркистон округининг ташкил топиши.

1867 йил —Тошкентда метеорологик станциянинг ташкил қилиниши.

1868 йил, 2 июн — Бухоро амири қўшинларининг Зирабулоқ тепаликларидаги мағлубияти.

1868 йил, 23 июн — Бухоро билан Россия ўртасидаги тузилган битимга кўра Бухоронинг қарам давлатга айлантирилиши.

1868 йил — Тошкентда биринчи типография ва литографиялар қурилиб, ишга туширилди.

1869 йил — Тошкентда биринчи ҳарбий босмахона бўлими ташкил топди.

1870 йил — Тошкентда кимё лабораторияси очилди. Тошкентда биринчи бор шаҳар Низоми жорий қилинди. Тошкентда Туркистон оммавий кутубхонаси очилди.

1871 йил — А. П. Федченко томонидан Олой чўққисининг текшириб ўрганилиши.

1873 йил, 18 сентябр — Помирга туташ бекликларни Бухоро ихтиёрига ўтказиш ҳақида Россия ва Бухоро ўртасида тузилган шартнома.

1873 йил, 29 май — Рус қўшинлари томонидан Хиванинг босиб олиниши.

1873 йил, 12 август — Хива билан Россия ўртасида Гандимиён шартномасининг тузилиши. Хиванинг Россияга қарам давлатга айлантирилиши.

1873-1876 йиллар — Фарғона водийсида Пўлатхон қўзғолони.

1874 йил — Туркистон ҳунармандларига закот ўрнига ишлаб чиқариш солиғи жорий қилиниши.

1874 йил — Туркистонда Россия давлат банки бўли-мининг очилиши.

1876 йил, 19 феврал — Қўқон хонлигининг тугатилиши ва унинг ҳудудида Туркистон Генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилоятининг ташкил этилиши.

1876-1885 йиллар — Хива хонлигида деҳқонлар ғалаёни.

1877 йил — Рус қўшинлари томонидан Қизил Арватнинг забт этилиши.

1877 йил — Тошкентда махсус шаҳар Низомининг жорий этилиши.

1880 йил — Ахалтекин ҳарбий экспедицияси томонидан Михайловский бўғозидан Қизил Арватгача темир йўл қуришга киришилди.

1881 йил — Каспийорти вилоятининг ташкил топиши.

1884 йил — Фарғона водийсида Америка пахтаси навларини экиб, тажрибада синаб кўрилиши.

1885 йил — Кўлоб вилоятида деҳқонлар қўзғолони.

1885 йил — Панжикент тошкўмир конида маҳаллий миллат ишчиларининг дастлабки чиқишлари.

1885 йил — Фарғонада меҳнаткашларнинг ғалаёнлари.

1885-1889 йиллар — Бухоро хонлигида деҳқонлар қўзғолони.

1885-1910 йиллар — Саййид Абдулаҳад ҳукмронлиги.

1885 йил, 30 ноябр — Поезд йўли Ашгабатгача етказилди.

1886 йил — Фарғонада буғ ёрдамида ишлайдиган биринчи пахта тозалаш заводининг қурилиши.

1887 йил — Зарафшон округининг Самарқанд вилоятига айлантирилиши.

1887 йил — Амударё филотилиясининг таъсис этилиши.

1888 йил — Темир йўл Самарқандгача етказилди.

1891-1892 йиллар — Туркистон ўлкасига рус деҳқонларининг оммавий кўчириб келтирилиши.

1892 йил, июн — Тошкент қўзғолони.

1892 йил — Чор маъмурлари зўровонликларига қарши Кўқон уездида қўзғолон.

1893 йил — Наманган ва Андижон уездларидаги деҳқонлар ғалаёнлари.

1894 йил — Бухорода биринчи рус-тузем мактабининг очилиши.

1894 йил — Бухоро хонлигида Россия давлат банки бўлимининг (Янги Бухоро шаҳрида) очилиши.

1894 йил — Бухоро амирлиги ва Хива хонликларининг рус божхонаси доирасига жалб қилиниши.

1895-1897 йиллар — Андижон ва Фарғона уездларида деҳқонлар ғалаёни.

1895-1899 йиллар — Самарқанд-Андижон темир йўлининг қурилиши.

1898 йил, май — Андижонда Дукчи эшон қўзғолони.

1898 йил — Марвдан Кушкага қадар темир йўл шоҳобчаси ўтказилди.

1899 йил — Андижон ва Янги Марғилон шоҳобчалари билан Самарқанд-Тошкент темир йўлининг қуриб битказилиши.

1899 йил — Каспийорти вилоятининг Туркистон Генерал-губернаторлигига қўшиб олиниши.

1899 — йил Бухоро ва Хива хонликларида деҳқонлар ғалаёнлари.

1900 — йил Биринчи ўзбек алифбоси «Устоди аввал»нинг яратилиши.

1890-1906 — йиллар — Тошкент-Оренбург темир йўлининг қурилиши.

1900 йил — Мирзачўлда суғориш ишларининг йўлга қўйилиши.

1906 йил — Тошкент темир йўлининг ишга туширилиши. Ўрта Осиё ва Тошкент-Оренбург темир йўлларининг қўшилиши.

1906 йил — 12-19 сентябр — Тошкент эски шаҳари Жоме масжиди олдида маҳаллий меҳнаткашларнинг оммавий чиқишлари.

1907 йил, 17 апрел — Тошкентда иккинчи Давлат Думасига сайловлар.

1908 йил қадимшунос В.Л.Вяткин томонидан Улуғбек расадхонаси (Самарқанд) харобаларининг очилиши.

1908 йил 13 июл, 1909 йил бошлари — Туркистонда К.П.Пален тафтиши.

1910 йил — Орол денгизида кема қатновининг очилиши. Урганчда Рус-Осиё банки бўлимининг очилиши.

1910-1920 йиллар — Бухоро амирлигида Сайиид Олимхоннинг ҳукмронлиги.

1910-1911 йиллар — Подшо қўшинлари томонидан Туркистонда янги усул мактабларининг оммавий тарзда ёпилиши.

1912-1914 йиллар — Туркистонда Қўқон-Термиз, Қўқон-Андижон-Фарғона-Жалолобод темир йўллари қурилиши.

1912 йил — Бухорода Сибир савдо банки бўлимининг очилиши.

1912 йил — Горчаково-Скобелев, Қўқон-Наманган, Когон-Бухоро темир йўл шоҳобчаларининг ишга туширилиши.

1914 йил — Бухоро ва Хивада ғалаёнлар.

1916 йил, июл бошлари — Фронторти ишларига мардикорликка сафарбарликка қарши Ўрта Осиёда халқ ғалаёнлари.

1916 йил, 13-29 июл — Жиззахда қўзғолон.

1916 йил, 17 июл — Туркистонда ҳарбий ҳолатнинг жорий қилиниши.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. т.1.Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. т.3.Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И.А.Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5.Т.: «Ўзбекистон», 1997.

Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. Т.: «Ўзбекистон», 1998.

Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7, Т.: «Ўзбекистон», 1999.

Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т.8, Т.: «Ўзбекистон», 2000.

Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Шарқ»,1998.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Хадис. 1-4 жилдлар. Т.: ҚБТ, 1991-1997.

Абдунабиев А.Ғ. Вклад в мировую цивилизацию. Т.: «Ўзбекистон», 1998.

Абу Тоҳирхўжа: Самария; Наршаҳий: Бухоро тарихи; Бейҳақий: Шажараи Хоразмшоҳий; Иброт: Фарғона тарихи. Т.: «Мерос», 1991.

Абрамов М. Письменные источники по истории Узбекистана (VIII-XIIIв.в.). Самарқанд, 1985.

Абулғозий. Шажарайи турк. Т.: «Чўлпон», 1992.

Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Уч жилдлик. Т.: Ғофур Ғулом, 1984.

Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: «Фан», 1993.

Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I жилд. Т.: «Фан», 1968.

Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: «Шарқ», 2000
Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. Т.: Академия, 2001.
Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т.: Академия, 1999.
Амир Темур Кўрагон. Сомон йўли. Т.: «Нур», 1992.
Аҳмедов А. Улуғбек Муҳаммад Тарағай. Т.: 1994.
Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: «Нур», 1992.
Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: «Ўқитувчи», 1994.
Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур (ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). Т., 1996.
Аъзамхўжаев С. Туркистон маъмурияти. Т.: «Фан», 1996.
Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. Т.: «Фан», 1996.
Бобур З.М. Бобурнома. Т.: «Фан», 1960.
Буниятов З. Анушгегин — Хоразмшоҳлар давлати. (1097-1231). Т.: Ғофур Ғулом,1998.
Буюк сиймолар, алломалар.(уч китоб). Т.: «Мерос», 1995,1996, 1998.
Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи. Т.: «Ёзувчи», 1994.
Вамбери Херман. Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи. Т.:1990.
Ватан туйғуси. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: «Наука», 1960.
Де Клавихо. Самарқандаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. Санъат журнали, 1989 йил 9 сони.
Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: «Ўқитувчи», 1994.
Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т.: «Ўзбекистон», 1994.
Жумабоев И. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т.: «Ўқитувчи», 1997.
Жўрақулов О. Қашқадарё манғитлари. Т.: «Фан», 1994.
Заки Валидий. Ўзбек уруғлари. Т.: 1992.
Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. Т.: 1994.
Зиёев Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: «Шарқ», 1998.
Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Т.: «Меҳнат», 1992.
Иброҳимов А. Бизким ўзбеклар. Т.: «Шарқ», 1999.
Иброҳим Карим. Мадаминбек. Т.: «Ёзувчи», 1993.

Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: 1993.

Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: «Хазина», 1994.

Ипак йўли афсоналари. Т.: «Фан», 1993.

История Узбекистана. Т. 3. Т.: «Фан», 1993.

Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). Т.: «Фан», 1997.

Исҳоқов М. Сўғдиёна тарих чорраҳасида. Т.: «Фан», 1990.

Йўлдошев Н. Баҳоуддин Нақшбанд. Бухоро, Т.: 1993.

Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т.: «Ўқитувчи», 1990.

Люсьен Кэрен. Амир Темур салтанати. Т.: «Маънавият», 1999.

Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т.: «Нур», 1992.

Маънавият юлдузлари. Т.: «Мерос», 2001.

Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: «Маънавият», 1997.

Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит-турк. Уч жилдлик: Т.: «Фан». 1960-1963.

Мирзоолим Муширф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Ғофур Ғулом, 1995.

Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т.: «Чўлпон», 1994.

Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Т.: Ғофур Ғулом, 1997.

Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. Т.: «Фан», 1998.

Муҳаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т.: 1957.

Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т.: «Фан», 1968, 1993.

Набиев Р.Н. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. Т.: «Фан», 1942.

Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Т.: 1993.

Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т.: «Ўқитувчи», 1998.

Низомилдин Шомий. Зафарнома. Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Низоммулк. Сиёсатнома. Т.: «Адолат», 1997.

Отажонов Л., Мусаев Н., Абдуназаров Ҳ. Ўзбекистон тарихи атласи. Т.: Ўзгеодезкадастр, 1999.

Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихи (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари). Т.: «Ўқитувчи», 1999.

Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Т.: 1999.

Саъдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т.: «Ўқитувчи», 1996.

Саъдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.: Академия, 2000.

Саидқулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар. Т.: «Ўқитувчи», 1993.

Содиқов М. Эрксевар, ҳурриятпарвар эл ворисларимиз. Т.: «Камалак», 1992.

Содиқов Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Т.: «Шарқ», 2000.

Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: «Ўзбекистон»,, 1997.

Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т.: ҚБТ, 1996.

Темур тузуклари. Т.: Ғофур Ғулом, 1991.

Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: «Фан», 1964.

Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан// Д.Алимова масъул муҳаррир. Т.: «Фан», 1996.

Усмонов Қ., Содиқов М. ва бошқ. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. Т.: «Ўқитувчи», 1996.

Усмонов Қ., Усмонов М. Ўзбекистон тарихи фанидан семинар машғулотлари бўйича ўқув қўлланма. Т.: «Фан», 1997.

Фозилбек Отабек. Дукчи Эшон фожеаси. Т.: «Чўлпон», 1992.

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: «Шарқ», 1997.

Шахобиддин ан-Насавий. Сийрат ас-Султон Жалолиддин Мангберди (Султон Жалолиддин Мангбердининг таржимаи ҳоли). Т.: 1999.

Шониёзов К.Ш. Қанг давлати ва қанглилар. Т.: «Фан», 1990.

Ўзбекистон тарихи. Янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Т.: Эльдинур, 1998.

Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар: Даврий тўплам, 2 // Таҳрир ҳайъати: Д.Алимова (масъул муҳаррир) ва бошқалар. Т.: «Шарқ», 1999.

Ўзбекистон тарихи. I қисм. А.Саъдуллаев, Б.Эшов таҳрири остида. Т.: Университет, 1997.

Ўзбекистон энциклопедияси. 1 жилд. Т.: ҚБН, 2000.

Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали. Т.: 1992.

Қориев М. Спитамен. Тарихий роман. Т.: 1985.

Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғориш тарихи. Т.: «Фан», 1959.
Ғуломов Я.Ғ. Қадимги маданиятимизнинг изларидан. Т: «Фан», 1960.
Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т.: «Чўлпон», 1993.
Ҳабибулла Зайниддин. Жалолиддин Мангуберди. Т.: «Фан», 1993.
Ҳамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: «Юлдузча», 1990.
Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенези узбекского народа. Т.: УзФан, 1941.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ 6
1.Ўзбекистон тарихи предмети 6
2. Тарихни ўрганишнинг методологик тамойиллари ва манбалари..... 8
3. Баркамол авлодни шакллантиришда Ватан тарихининг аҳамияти. 17
ИБТИДОИЙ ЖАМИЯТ. ҚАДИМГИ ДАВР 22

I Боб. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ 22
1. Ватанимиз қадимдан одамзод яшаб келаётган ўлка. Ибтидоий жамият, унинг даврлари 22
2. Мамлакатимизда одамларнинг палеолит даври манзилгоҳлари. 26
3. Мезолит ва Неолит даври манзилгоҳлари. 30
4. Энеолит ва бронза даври маданияти. 34
1-2-жадваллардаги маълумотларга эътибор беринг 42

II Боб. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. ЧЕТ ЭЛ БОСҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШ. «АВЕСТО». .. 44
1. Давлат тузилмаларининг шаклланиш шарт-шароитлари. 44
2. Хоразм ва Бақтрия – ўзбек давлатчилигининг илк пойдевори. 47
3. «Авесто» – қадимги тарихимизни ўрганишда ноёб манба. 50
4. Ватанимиз халқларининг ажнабий босқинчиларга қарши озодлик кураши. 55

III Боб. ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАР. УЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ. 65
1. Бақтрияда давлат мустақиллигининг тикланиши. 65
2. Мил.ав. III-II асрларда Хоразм ва Даван давлатлари. 69
3. Кушонлар даврида ўзбек давлатчилигининг салтанат мақомига кўтарилиши. 72
4. Буюк ипак йўли 76

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ. 85

IV Боб. ИЛК ЎРТА АСРЛАР ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ: ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ. 85
1. Эфталийлар сулоласи. Эфталийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт. 85
2. Турк хоқонлиги. Хоқонлик даврида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий ва маданий ривожи. 89
3. Ўрта Осиё халқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида. 95

V Боб. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ. 107
1.Тоҳирийлар ва Сомонийлар. 107
2. Қорахонийлар. 114
3. Ғазнавийлар. 117
4. Салжуқийлар. 121
5. Хоразмшоҳлар. 126

VI Боб. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҲАЁТИДА IX-XII АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН УЙҒОНИШ ДАВРИ ФАН ВА МАДАНИЯТ РАВНАҚИ 132
1. Моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишини таъмин этган тарихий шарт-шароитлар..... 132
2. Илм-фан равнақи. Ўрта Осиёлик алломаларнинг жаҳон фани ва цивилизацияси хазинасига қўшган ҳиссаси 135
3. Бадиий адабиёт ривожи 140
4. Ислом маданияти. Ўрта Осиёлик машҳур ҳадисшунос олимларнинг бебаҳо мероси 145

VII Боб. МОВАРОУННАҲР МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА 151
1.Чингизхон бошчилигида мўғулларнинг Мовароуннаҳрга бостқини. Озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди 151
2. Чиғатой улусининг ташкил этилиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти 159
3. XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаёти .....

VIII Боб. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ЮКСАЛИШИ. ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ 171
1. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши.

Марказий давлат бошқарувининг такомиллашуви 171
2. Темурийлар даврида ижтимоий-сиёсий,
иқтисодий ҳаёт 178
3. Темурийлар даврида илм-фан ва маданият равнақи. 184

IX Боб. **ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ**.....194
1. Туркистоннинг уч хонликка бўлиниши 194
2. XIX аср биринчи ярмида ўзбек хонликларининг жўғрофий-сиёсий ўрни, давлат бошқаруви ва
ижтимоий-сиёсий ҳаёти 204
3.Хонликларда ўзаро ва ички курашларнинг авж олиши,
унинг оқибатлари. 214

X Боб. **ТУРКИСТОНДА ЧОР РОССИЯСИ БОСҚИИИ ВА МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ**. 224
1. Чор Россияси ва Англия ўртасидаги рақобат 225
2. Туркистонни чор Россияси томонидан босиб олиниши. 227
3. Мустамлакачилик идора усулининг жорий этилиши. 234
Генерал-губернаторликнинг маъмурий тарҳи 236
4. Мустамлакачиларнинг иқтисодий, маънавий-маданий
сиёсати ва амалиёти. 237

XI Боб. **ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ. ЖАДИДЧИЛИК** 244
1. Чоризм мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик
ҳаракати 244
2. Туркистонда жадидлар ҳаракатининг вужудга келиши,
уларнинг ислоҳотчилик фаолияти. 248
3. 1916 йил халқ қўзғолони 253
Тарихий саналар жадвали. 258
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР 270

Қамариддин Усмонов, Маҳмуджон Содиқов,
Найим Обломуродов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

I қисм

Тошкент – 2002

Нашр учун масъул *Н. Халилов*
Таҳририят мудири *М. Миркомилов*
Муҳаррир *А. Эшов*
Бадиий муҳаррир *Е. Масленников*
Мусаҳҳиҳа *А. Меденова*

Босишга рухсат этилди 10.01.2002 й. Бичими 84x108$^{1}/_{32}$. Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 13,5. Нашр табоғи 13,0. Адади 5000. Буюртма __.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ маркази, 700078,
Тошкент, Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Марказида тайёрланди.

«NISIM» босмахонасида босилди
Тошкент ш., Ш. Рашидов шох кўчаси 71 уй